

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ПІВДЕННИЙ АРХІВ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

ВИПУСК 30

Херсон – 2009

УДК 378.4:94

ББК 74.58

3 41

Затверджено до друку вченою радою Херсонського державного університету, протокол № 4 від 30.11.09

Рішення президії ВАК України про атестацію від 08 вересня 1999 р. (бюлетень № 5, 1999).

Рішення Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України від 10.09.2003 р. про реєстрацію (свідомство KB № 7938)

Редакційна колегія:

Сусоров В.Д., д.і.н., професор – головний редактор

Колесник І.І., д.і.н., професор

Бойко А.В., д.і.н., професор

Лиман І.І., д.і.н., професор

Добролюбський А.О., д.і.н., професор

Андрєєв В.М., к.і.н., доцент – випусковий редактор

Цибуленко Л.О., к.і.н., доцент – випусковий редактор

Павленко В.Я., к.і.н., доцент

Андрєєва С.С., к.і.н., доцент

Михайленко Г.М. – відповідальний секретар

Відповідальність за точність цитувань несе Автор. Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою Редакційної колегії.

Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2009. – Випуск 30. – 224 с.

ЗМІСТ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Андрєєва Світлана (Херсон) Дипломатичні зносини Запорозької Нової Січі з Очаковим	6
Давиденко Юрій (Ніжин) Підпільні військові організації польських народовців у 1939–1944 рр.	14
Шимкевич Катерина (Запоріжжя) Роль ООН у вирішенні проблеми військових злочинів під час міжетнічного конфлікту в Югославії (1990-ті рр.)	21
Омельченко Андрій (Запоріжжя) Сполучені Штати та зовнішня політика Франції та ФРН в період генези євро інтеграційних процесів (1949–1969 рр.)	27
Ярцев Сергей (Тула) К вопросу о существовании Гилеи в римское время	34
Білоножко Сергій (Запоріжжя) Історичні передумови виникнення двомовності в Канаді	41

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Цибуленко Геннадій, Цибуленко Лариса (Херсон) Організаційно-політичні заходи радянських органів влади щодо відбудови колгоспного землекористування на Херсонщині у 1944–1947 рр.	48
Коник Олександр (Херсон) Напередодні Думи: представники селянського самоуправління у висвітленні газети «Юг». 1905 рік	60
Павленко Віктор (Херсон) Запорозьке козацтво на території Херсонщини після ліквідації Запорозької Січі	68
Коник Юлія (Херсон) Еволюція губернських межових установ півдня України останньої третини XVIII ст. – першої третини XIX ст.: від Новоросійської межової експедиції до Херсонської губернської креслярні	77
Шевченко Лілія (Київ) Стан здоров'я сільського населення країни в роки хрущовської «відлиги»	86
Сапельняк Тетяна (Херсон) Уличі-лютичі – «скажені вовки» руських літописів	93
Захарова Наталя (Дніпропетровськ) Регіональне та двостороннє співробітництво України у межах діяльності Ради Європи з питань вдосконалення історичної освіти	101
Галіченко Максим, Поліщук Ірина (Херсон) Проблема Української автокефалії: сучасний стан та шляхи вирішення	108
Єременко Микола (Чернігів) Історія православного духовенства, яке задовольняло релігійні потреби військових на півдні України (1734–1856 роки): постановка проблеми	115

Шахрай Тетяна (Київ) Суспільно-політична діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці XIX – початку XX століть	119
Федорченко Олег (Херсон) Служба жінок в установах Одеського поштово-телеграфного округу під час Першої світової війни (1914–1917 рр.)	128

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Андрєєв Віталій (Херсон) Скіфські студії Віктора Петрова	138
Лиман Ігор (Бердянськ) Газетні публікації як джерела локальної історії: досвід підготовки трьохтомного археографічного видання «Бердянськ очима кореспондентів “Одеського Вісника”»	148
Константінова Вікторія (Бердянськ) Інформативні можливості матеріалів Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. для вивчення специфіки станової стратифікації міського населення Катеринославського і Таврійської губерній	155
Михайленко Галина (Херсон) Теорія та історія православ'я О. Лотоцького у контексті українського історіографічного процесу першої третини XX століття	163
Місюра Валентина (Луцьк) Газета «День» як джерело до вивчення поглядів слов'янофілів на польське питання на початку 1860-х років	171
Мицик Лариса, Долгоновська Людмила (Ніжин) Мадридська мирна конференція 1991 р. у дзеркалі української, російської та білоруської історіографії	178
Головко Юлія (Запоріжжя) Доповідь про торгівлю та судноплавство на Чорному морі (1805 р.) як джерело з історії чорноморських портів Південної України	184
Герінбург Ольга (Херсон) Статистико-демографічні дослідження Херсонського губерньського земства: огляд історіографії проблеми	189

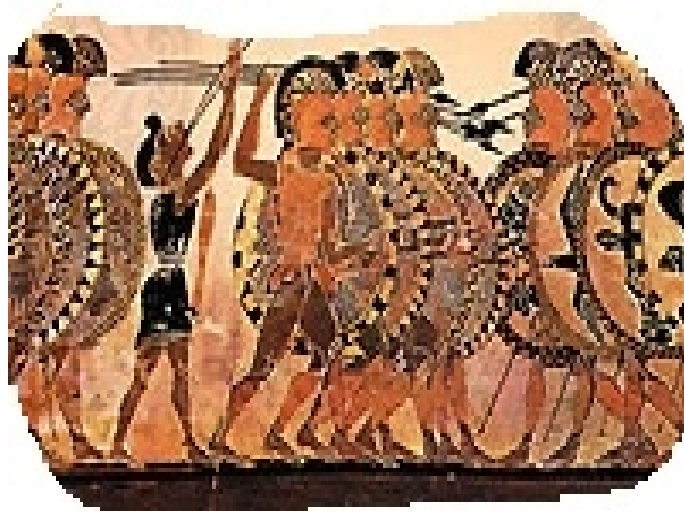
ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

Куценко Юлія (Херсон) Невідоме дослідження про Михайла Драгоманов.	198
Капарулін Юрій (Херсон) З історії масонства на Півдні України: неопублікована праця О.О. Рябініна-Скляревського	211

ПОВІДОМЛЕННЯ

Чермошенцева Наталія (Херсон) IV Міжнародна конференція молодих науковців «Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи»	219
---	-----

<u>ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ</u>	222
---	-----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94 (477)

Світлана Андрєєва

ДИПЛОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ ЗАПОРОЗЬКОЇ НОВОЇ СІЧІ З ОЧАКОВОМ

При вивченні історії Запорозької Нової Січі на сьогодні ще не стали пріоритетними зовнішньополітичні аспекти існування і конкретні форми реалізації її міжнародної правосуб'єктності. Водночас взаємини Січі з Гетьманщиною, польською адміністрацією, Військом Донським, Кримом, окремими ногайськими ордами, турецькими Очаковом та Хотиним тощо, розкривають суть автономії Запорожжя у складі Російської імперії.

Різні аспекти взаємин Запорожжя з Очаковом згадуються в науковому доробку дослідників історії Нової Січі, які в різні часи працювали з документальним комплексом Архіву Коша (А. Скальковський, О. Рябінін-Скляревський, М. Тищенко, В. Голобуцький). Взаємини Запорожжя з турецьким Очаковом були предметом спеціального розгляду О. Рябініна-Скляревського, який присвятив проблемі доповідь на засіданні історико-філологічного відділу ВУНАС 1930 р. На жаль, дві сторінки конспекту доповіді не дають повного уявлення про проведене дослідження [1]. Епізод представництва Г.Якімова в Очакові в контексті домагання російською стороною консульства в Криму згадується в примітках до основного викладу В. Уляницьким [2, с. 421-422].

Широкий спектр запорозько-очаківських контактів представлений в документальних комплексах Архіву Коша, канцелярії Київського генерал-губернатора, гетьманської канцелярії, Колегії іноземних справ (далі – КІС). Дипломатичне представництво Г. Якімова в Очакові фрагментарно відбилося в публікаціях документів – накази імператорські та КІС на ім'я гетьмана Кирила Розумовського в збірці матеріалів до історії запорозького козацтва Д. Яворницького [3], матеріали КІС та листування з київськими губернаторами, російським резидентом в Стамбулі О. Обрезковим з колезького архіву в додатках до узагальнюючих оглядів історії російських консульств В. Уляницького [2] та огляду джерел з історії Півдня України С. Андрєєвої [4], матеріали Київської генерал-губернаторської канцелярії в добірці документів до історії прикордонних відносин П. Іванова [5].

Предметом нашої роботи є форми дипломатичної діяльності Коша та очаківської влади за часи Нової Січі – дипломатичне листування, дипломатичне представництво, організація та робота в прикордонних комісіях по розслідуванню взаємних претензій тощо. Метою даного дослідження є визначення задач та результатів дипломатії Коша по улагодженню питань запорозько-очаківських відносин.

Відносини між підданцями Османської та Російської імперій протягом 1739–1768 рр. регулював Белградський трактат 1739 р. Ст. 10 передбачала в

загальних рисах механізм вирішення прикордонних суперечок посадовцями з обох боків кордону [6]. Запорозько-очаківські дипломатичні відносини поряд із запорозько-кримськими повинні були забезпечувати реалізацію положень Белградського трактату та підтримку миру на кордоні.

Великі зовнішньополітичні функції мали прикордонні адміністрації обох імперій, що пов'язано зі специфікою воєнно-адміністративної організації та необхідністю відповідного реагування в прикордонній зоні. З боку Росії ця функція покладалася на Київського генерал-губернатора, з боку Османської імперії це входило в посадові обов'язки очаківського паші. Але треба вирізняти право міжнародних зносин прикордонних начальників, яке було їх функціональним обов'язком у державному механізмі в межах певної компетенції (київські генерал-губернатори в Російській імперії, очаківський паша в Османській імперії, перекопські ор-беї в Кримському ханстві тощо), та зовнішні зносини Січі та Кримського ханства з залежними від нього ногайськими ордами як реалізацію їх специфічного міжнародного статусу.

Запорозько-очаківські дипломатичні контакти треба розглядати як двосторонні, але з огляду на положення Очакова в політичній системі Османської імперії паша діяв у загальному руслі османської політики в Північному Причорномор'ї і координувався з кримським ханом, хоча і мав можливості певного маневру на регіональній арені.

Дипломатична діяльність Запорожжя проходила в межах відведеної компетенції та з дозволу і під контролем протектора – Російської імперії. Дипломатична діяльність Запорожжя з Очаковом як обмежених суб'єктів міжнародного права проявлялася в кількох основних формах:

1) Дипломатичне листування, тобто листування офіційних осіб Коша та турецьких прикордонних начальників по виконанню своїх функціональних обов'язків, переважно з прикордонних питань. Також листами Кіш офіційно повідомляв про свої дипломатичні контакти інші зацікавлені інституції в межах Російської імперії – командирів воєнних команд, отаманів Війська Донського тощо.

2) Організація і робота в комісіях по розслідуванню і задоволенню взаємних претензій представницьких делегацій з визначеними дипломатичними функціями від Січі, хана, окремих ногайських орд та очаківських турків при посередництві російських комісарів. Така своєрідна форма дипломатичної діяльності була поширена в період Нової Січі, комісії практикувалися також у разі розслідування взаємних скарг запорожців із донськими козаками, поляками тощо. Турецька сторона також засвоїла досвід таких комісій, маємо приклади розслідування в комісіях взаємних претензій турків з поляками тощо.

3) Дипломатичні представництва в прикордонній смузі, або власне на Січі і турецькому Очакові з приводу прикордонних питань. В основному такі представництва носили тимчасовий або разовий характер і мали за мету організацію повернення полонених, ренегатів, злочинців та пограбованого з обох боків кордону; вирішення важливих господарських питань;

супроводження кур'єрів для вручення посадовцям протилежної сторони листів і подарунків представницькими делегаціями.

Офіційні дипломатичні контакти запорозьких та турецьких посадовців можна класифікувати за змістом щодо мети вирішення певних проблем двосторонніх взаємин: колонізаційні змагання в очаківському степу, зловживання адміністрацій на місцях, випадки пограбувань подорожуючих на прикордонні, перебування запорожців-аргатів в Очакові, обмін полоненими і втікачами, транзитна та двостороння торгівля, ногайські справи, постачання лісу з території Вольностей в Очаків, взаємини з третьою стороною тощо.

У справі організації постійного дипломатичного та консульського представництва між Російською та Османською імперіями та їх провінціями більш активно була російська сторона з огляду на потреби економічного розвитку в південному напрямку на плани утвердження в Північному Причорномор'ї. Росія розглядала дипломатичну активність у регіоні як складову воєнно-політичного впливу та механізм регуляції поточних російсько-турецьких протиріч.

Важливою проблемою для російської дипломатії були постійні запорозько-татарські прикордонні конфлікти. Формально інтереси запорожців в міжнародних конфліктах представляв російський резидент у Стамбулі, але в нього не було можливості контролювати ситуацію на прикордонні і оперативно реагувати. Неодноразово Росія пропонувала тримати постійно двох російських офіцерів: одного – в Січі, а другого – в Криму для розгляду взаємних запорозько-татарських претензій, але це було неприйнятно для кримської сторони і не гарантувало порядку в степу. Необхідність врегулювання взаємних претензій запорожців і кримських та османських жителів була основною аргументацією в справах домагання російського консула в Криму (або в турецьких містах Яси, Бендери, Єнікале), яка бере початок з 1740-х рр. При цьому розглядалися різні кандидатури, в тому числі з малоросіян та донських козаків, але запорожцям уряд не збирався довіряти такого представництва [2, с. 407-425; 4, с. 15-16]. Порта та хани довгий час відхиляли саму можливість прийняття російського консула [2, с. 422-423].

З місця справа рушила навесні 1752 р. 23 березня 1752 р. на конференції в Стамбулі в присутності реїс-ефенді та візиря турецька сторона пообіцяла російському резиденту О. Обрезкову комплекс заходів стосовно підтримки миру на запорозько-татарському кордоні, а саме: впровадити застави на прикордонних річках, видавати паспорти на перетин кордону, для протекції запорожців постійно перебувати в Очакові одному з старшин. Також Порта вимагала невтручання в справи Кабарди. З боку російської сторони Обрезков обіцяв чергову комісію для розгляду взаємних претензій запорожців та турецьких і ханських підданців, видачу втікачів, а головне – пропонував надалі постійне перебування при хані кримському російського офіцера для розгляду поточних скарг. Про це

повідомив Обрезков у КІС в реляції від 28.03.1752 р. [2, с. 421; 7, арк.46-49 зв.].

За результатами цієї конференції було розпочато роботу комісії для розгляду взаємних скарг у складі представницьких делегацій від Січі, хана, окремих ногайських орд та очаківських турків при посередництві російських комісарів. Попереднє рішення і підготовчі заходи по цій комісії були узгодженні в листуванні Київським генерал-губернатором М. Леонтєвим та ханом Арслан-Гіреєм ще в січні 1752 р. [8, с. 510-520]. Рішення про застави на кордоні і впровадження паспортів для запорожців і татар надалі обговорювалося в різних інстанціях Російської імперії і було проведено ухвалою комісії на Січі 1754 р.

Щодо постійного представництва, то в Очакові приблизно липень–вересень 1752 р. перебував запорозький старшина Григорій Якимов, корсунський полковник. Російська сторона, хоча і сподівалася на представництво саме в Криму, визнала місію Якімова корисною як прецедент [2, с. 422-423].

Про особу Григорія Якімова (Акімова) відомо мало. За матеріалами Архіву Нової Січі можна реконструювати деякі епізоди його кар'єри.

10 січня 1748 р. Кальміуському полковнику Г. Якимову видано наказ Коша про розшук і відправлення в Бахмутську слідчу комісію козаків [9, с. 185]. Про це було повідомлено в Бахмутську слідчу комісію 14 січня 1748 р. [9, 186]. 18 січня того ж року Кіш вимагає від Якімова забезпечити доправлення в комісію калміуських козаків за новим списком [9, с. 196], одночасно повідомляє про це в Бахмутську слідчу комісію [9, с. 197]. (Спр.10. 1747–1748 рр. Справа про скликання й роботу Слідчої комісії в Бахмуті в справі претензій Війська Донського до Війська Запорозького).

3 червня 1752 р. Кодацькому полковнику Г. Якимову Кіш наказав заборонити старшині Орлицької сотні Полтавського полку збирати податки з жителів с. Данилівки [9, с. 608]. (Спр.13, але документ тематично і хронологічно відноситься до Спр.16).

12 червня 1752 р. Кодацькому полковнику Григорію Якимову Кіш наказав направити депутата до комісії по розмежуванню земель [10, с. 24]. (Спр.16 1752–1761 рр. Справа про створення комісії для розмежування старосамарських земель з гетьманськими порубіжниками).

11 червня 1754 р. Кіш призначає Г. Якімова від Війська депутатом у комісію по розслідуванню взаємних скарг з Кримом [10, с. 445]. (Спр. 17. 1753–1754 рр. Справа про розгляд взаємних претензій між Військом Запорозьким і Кримом).

16 травня 1755 р. депутатам Г. Якимову та Д. Романовському видана Інструкція Коша до прикордонної Братславської комісії з поляками [11, с. 378]. (Спр.5 1741–1761 рр. Справа про прикордонні стосунки Війська Запорозького з Польщею).

Таким чином, Григорій Якимов був досвідчений і поважний запорозький старшина, у різні роки обіймав посади полковника Кальміуської паланки та полковника Кодацької паланки, був депутатом у кількох комісіях по розслідуванню взаємних претензій Запорожжя з сусідами. Та пояснити, чому вибір Коша на представництво в Очакові було зроблено саме на користь Якимова, важко.

12 жовтня 1752 р. про перебування в Очакові запорозького старшини КІС інформувала гетьмана К. Розумовського [12, арк.131 зв.], до відання якого по відновленню гетьманства було передано Січ. Надалі гетьман, який не мав права закордонних зносин, намагався поширити свої повноваження щодо Січі за рахунок київських генерал-губернаторів і активно вступив у вирішення справи врегулювання запорозько-кримських та запорозько-очаківських взаємних претензій [13, с. 69].

Точну дату приїзду Якимова в Очаків важко встановити. Як ми бачили, в червні він ще виконував свої посадові обов'язки полковника Кодацької паланки, а 23 липня 1752 р. подав у Кіш скаргу на утиски його та його людей в Очакові. Серед іншого і за нанесення словесних образ всьому Війську Запорізькому, що тлумачилося як порушення "сусідської дружби" [5, с. 274].

У серпні Київського генерал-губернатора М. Леонтьєва та КІС повідомили, що паша без наказу Порти намагається вислати Якимова з Очакова [7, арк.58 зв.]. У зв'язку з від'їздом очаківського паши з міста на зимівлю на Дунай і побоюванням за життя Якимова кошовий Павло Ігнатович наказав йому повернутися на Січ. Наказ в Очакові отримали 25 жовтня, а 28 Якимов і ще двоє запорожців з його місії виїхали з міста. На квартирі в Очакові Якимов залишив записку, яку було передано в Стамбул і доручено перекласти Обрезкову [3, с. 51]. У реляції останнього в КІС від 28 жовтня доповідалося про цей дипломатичний казус і неможливість подати Порті докладний переклад тієї записки-нісенітниці; резидент подав переклад, адаптований до дипломатичного протоколу. Тексти оригіналу записки Якимова, переклад російською, поданого Обрезковим турецькій стороні, варіант османського перекладу було опубліковано в свій час Д. Яворницьким [3, с. 51].

У реляціях в КІС від 22.11. та від 22.12.1752 р. київський віце-губернатор І. Костюрін, а також від 4.01.1753 р. – Обрезков пропонували замінити Якимова іншим запорозьким чи малоросійським старшиною, російським офіцером чи перекладачем. Пропонувалася кандидатура перекладача КІС на Микитиному перевозі Ф. Семенова з призначенням до нього кількох запорожців. Якимова вважали нездатним виконувати дипломатичні функції, до того ж він був і неписьменний. Але КІС визнала неможливим без дозволу Порти призначити нову людину [2, с. 422-423; 4, с. 15-16].

Тим часом, у січні 1753 р. в Порті отримали відомість, що Якимов повернувся до Очакова, і реіс-ефенді рекомендував Обрезкову наказати Якимову "без огласки возвратиться" під якимось приводом, поки не повернувся паша і не проведено розслідування його діяльності [4, с. 17]. Але

виявилося, що всупереч наказам Якимов так і не повернувся в Очаків. Про необхідність прийняття Якімова відповідно попереднім домовленостям у січні 1753 р. Костюрін писав хану і очаківському паші, але за відсутності паши отримав відповідь очаківського командира Абдия, який не брав відповідальності за вирішення проблеми [5, с. 273-275].

За Наказом Єлизавети від 22 лютого 1753 р. гетьман Кирило Розумовський повинен був розглянути провину Якімова і кошового, бо на думку імператриці, Якимов не мав права за будь-яких обставин залишати місто, а подати паші скаргу. Нагадувалося, що на попередні претензії до очаківських турків паша реагував належним чином. Так, за першим же зверненням запорозької сторони про вбивство козака Тарана паша покарав винних на смерть. Також гетьману наказано було відправити Якімова чи іншого старшину до Очакова. Зазначалося, що після подання претензій до очаківської сторони російським резидентом у Стамбулі, паші було наказано надати запорозькому представнику охорону і призначити утримання по 2 левки на день [3, с. 54-57]. Але ані Якимов, ані інший запорозький старшина не відновили місію в Очакові.

Надалі від Порти надійшло прохання взагалі припинити таке представництво, бо сподівання на припинення взаємних запорозько-татарських скарг не виправдалося. Російська сторона також не наполягала, адже місія Якімова в Очакові ніяк не наближала її до бажаного консульства в Криму [2, с. 423].

Таким чином, дипломатична місія запорозького старшини була невдалою і навіть становила загрозу його життю. Перебування Якімова в Очакові було недовгим, неможливо за наявними джерелами визначити сферу та конкретні кроки його діяльності. О. Рябінін-Скляревський вжив формулювання «конференція» щодо задач місії Якімова [1, арк.1], маючи на увазі роботу по розгляду взаємних претензій запорожців і очаківських жителів, аналогічну до роботи комісій по розгляду взаємних скарг між запорожцями та їх сусідами, що часто практикувалися за часи Нової Січі.

Хоча основним завданням Якімова було улагодження проблем двосторонніх запорозько-очаківських відносин і він був запорозький старшина, його місію сприймали як прояв російської дипломатії як в Очакові, так і в Січі. Тому справа не стільки в особі самого Якімова, а в несвоечасності рішення щодо такого дипломатичного представництва взагалі в умовах напруженого стану справ між Російською та Османською імперіями. Дипломатична місія Якімова також демонструє вороже ставлення очаківських жителів і яничар до запорожців, що не дозволяє погодитися з тезою О.Рябініна-Скляревського про традиційне право «екстериторіальності» запорожців в Очакові, тобто режимі найбільшого сприяння [1, арк.2].

Активізація запорозько-очаківських контактів відбулася у зв'язку з улагодженням митного конфлікту 1762 р. О. Рябінін-Скляревський згадував про невдалі місії запорозьких старшин Пилипенка (П. Федорова)

та Івана Бурноса [1, арк.2]. Влітку 1764 р. запорожці ввійшли в контакт з оточенням очаківського паши і отримали корисну пораду від перекладача. У зв'язку з тим, що "паша невисоко стоїть", кошовому треба писати з приводу скасування митного відкупу прямо в Порту. Зрозуміло, запорожці не мали таких повноважень. Нагода з'явилася у липні того ж року. Полковник Бугогардівської паланки (він же тимчасово був і полковником Прогноївської паланки) Кирило Темний подав в Кіш відомості про приїзд в Очаків з інспекцією будівельних робіт від Порти трибунчужного паши (візиря). Кіш доручив йому звернутися з листом до трибунчужного паши з проханням про скасування цього відкупу, який загрожує добрим сусідським взаєминам. Напівофіційна форма звернення до посадовця султана також не дала бажаних результатів [14, арк. 43-56].

Прикордонні стосунки Війська Запорозького з Очаковом за 1765–1767 рр., в тому числі і приклади офіційного представництва, відбито в матеріалах справи 187 Архіву Нової Запорозької Січі. Так, у 1766 р. Кіш відрядив до Очакова довбиша Нестора Головка для доставки «гультьяїв». У справі є реєстр, де позначено, кого взято на поруки й кому яку кару встановлено [15, арк. 98-100]. Результатом російсько-турецької війни 1768–1774 рр. було проголошення незалежності Криму, перехід у російське підданство ногайських орд і закріплення цих геополітичних змін Кючук-Кайнаджирським миром, що супроводжувалося посиленням російської присутності в регіоні і фактичним відстороненням офіційних структур Січі від вирішення кримських справ. Навпаки, дипломатичні контакти з Очаковим стали дуже плідними по закінченні війни. Це можна пов'язати з перенесенням центру ваги османської присутності в регіоні з Крима на Очаків. Також, після відкочування Єдисанської та Буджацької орд Очаківська область стала в безпосереднє сусідство з Вольностями.

22 липня 1774 р. було складено листа Коша до очаківського паши з приводу відновлення сусідських стосунків, запорозькі посланці отримали від паши подарунки [16, арк. 102-105]. У травні 1775 р. Кіш звільнив турецьких полонених, приймав з приводу обміну полоненими посланців Єрлі-топчи баши та Сеїд-Мустафу від очаківського паши, Кіш направив в Очаків старшину Григорія Покоса [17, арк. 12]. І надалі дипломатична активність супроводжувала відновлення і активізацію в умовах миру господарських і торговельних зв'язків Запорозжя і турецького Очакова.

Таким чином, за часи Нової Січі в дипломатичних контактах представників запорозької і очаківської адміністрацій різних рангів у відповідності до їх компетенції відбувалося взаємне інформування, узгодження і, в разі можливості, вирішення прикордонних справ. Основною зовнішньополітичною задачею Коша було налагодження прикордонного життя в мирних умовах і забезпечення розвитку господарських і торговельних зв'язків Запорозжя з Очаковом.

Обмеження традиційних контактів Коша і втрата ним власне зовнішньополітичних функцій протягом XVIII ст. супроводжувалося

засвоєнням форм і методів дипломатії нового часу, серед іншого маємо єдиний випадок постійного дипломатичного представництва в історії не тільки Нової Січі, а взагалі історії запорозького козацтва – старшини Григорія Якимова в Очакові в 1752 р. За часів Нової Січі можна говорити про певну спеціалізацію в кадровому складі посадовців Запорозжя в забезпеченні дипломатичних контактів Запорозжя з сусідами.

Джерела та література

1. Рябінін-Скляревський О. Запорозжя і Турецький Очаків. Конспект доповіді. Додаток до протоколу №30 від 27.05.1930 р. історико-філологічного відділу // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.Х. – Спр.22926. – 2 арк.
2. Уляницький В.А. Исторический очерк русских консульств за границей // Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел. – Вып.6. – М., 1899. – С.407-425.
3. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888.
4. Андрєєва С.С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.7. – Запоріжжя, 2003. – С.7-34.
5. Иванов П.А. Материалы по истории Запоржья и пограничных сношений (1743–1767) // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т.ХVII. – Одесса, 1894. – С.85-151.
6. Трактат, заключенный в Белграде между Россией и Турцией. Со стороны России барон Вильнев, со стороны Турции верховный визирь Хаджи Мегмет, сентябрь 1739 г. // Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. – Т.10. 1737–1739. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Ея Императорскаго Величества Канцелярии, 1830. – С.899-904.
7. Обстоятельная записка (1743–1758) о чинимых к Порте от России домогательствах учредить в Крыму консула ... // Архів зовнішньої політики Російської імперії (м.Москва, РФ). – Ф. 123. – Оп. 1, 1757. – Спр. 2.
8. Андриевский А. А. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 // ЗООИД. – Т. XIV. – Одесса, 1886. – С.283-715.
9. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1777. – Т.2. – К., 2000.
10. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1777. – Т.3. – К., 2003.
11. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1777. – Т.1. – К., 1998.
12. Реестр присланных гетману грамот КИД, которые содержатся в Генеральной Войсковой Канцелярии // ІР НБУ. – Ф.ІІ. – Спр.23403.
13. Загоревский Е.А. Взаимоотношения Запорозжя и русской правительственной власти во времена Новой Сечи // ЗООИД. – Т. XXXI. – Одесса, 1913. – С.54-74.
14. Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.229. – Оп.1. – Спр.160: Таємне листування Коша в кримських справах. 1764 р. – 114 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.187: Справа про прикордонні стосунки Війська Запорозького з Очаковом і Хотином. 1765–1767 рр. – 116 арк.
16. ЦДІАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.345: Справа про участь Війська Запорозького у російсько-турецькій війні, в кампанії 1774 р. 1774 р. – 203 арк.
17. ЦДІАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.360: Справа про злочини і розмін полоненими між Запорозжям і Очаковом. 1775 р. – 30 арк.

Summary

In this research were distinguished the forms of diplomatic contacts of New Zaporozhian Sych Kosh and Ochakov authority - diplomatic correspondence, organization and work in the Commission of inquiry into claims, diplomatic mission of Zaporoshian leader G. Yakymov in Ochakov in 1752.

УДК 94 (438) “19”

Юрій Давиденко

ПІДПІЛЬНІ ВІЙСЬКОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛЬСЬКИХ НАРОДОВЦІВ У 1939-1944 рр.

Друга світова війна та втрата Польської незалежності послужили своєрідним поштовхом для виникнення та розгортання на теренах окупованої країни широкомасштабного руху Опору, складовою частиною якого являлись підпільні цивільні та військові організації. Становлення військових організацій, особливо на початковому етапі окупації 1939–1940 рр., процес досить неоднозначний та складний. Кожна з них репрезентувала окремі політичні сили, мала власну програму дій, цілі, концепцію збройної боротьби. Серед значної кількості військових організацій, які створювались політичними рухами Польщі, без сумніву провідну роль відігравали представники довоєнного “Обозу Народно Радикального” (ОНР), що об’єднували в своїх рядах значну частину польської людності.

Зазначимо, що питання фундації політичних та підпільних військових структур партії ОНР ніколи не були предметом окремого дослідження в радянській історіографії. У працях науковців розглядалися лише загальні сюжети історії польського руху Опору, його етапи, основні напрямки, при цьому головна увага акцентувалася на структурній розбудові та бойовій діяльності лівих військових організацій, зокрема, Гвардії Людової, яка дотримувалася радянських форм боротьби з окупантами [1]. Це пояснюється класово-партійним підходом до вивчення проблем руху Опору на території СРСР.

Зауважимо, що на відміну від радянських колег польська історіографія соціалістичної доби приділяла достатньо уваги досліджуваній темі, а історичні розвідки польських істориків вирізняються багатоплановістю та комплексністю у висвітленні проблематики польського руху Опору та його складових частин – нелегальних військових організацій [2].

Гідний внесок у наукову розробку розглядуваної проблеми в період другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. зробили емігрантські полоністичні центри досліджень. Зокрема, видавництво "Культура" в Парижі на сторінках квартальника "Історичні зошити (Зешити історичні)" систематично публікувало історичні розвідки, рецензії, спогади, присвячені розвитку військових організацій руху Опору в контексті становлення “польської підпільної держави”.

Важливу групу досліджень склали роботи польських істориків, що побачили світ після краху тоталітарного режиму в Польщі. Саме в цей період автори праць сконцентрували свою увагу на процесах організаційного становлення військових формувань еміграційного уряду, зокрема Союзу збройної боротьби (ЗВЗ) та Армії Крайової (АК) [3].

Наголосимо, що окремі аспекти проблеми, яка розглядається, певною мірою висвітлювалися в роботах сучасних українських істориків, зокрема, А. Русначенко та І. Ільюшина [4]. Проте, поставлене нами питання не було предметом спеціального вивчення.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі аналізу джерел, наукових праць зарубіжних та вітчизняних вчених висвітлити особливості становлення та організаційної розбудови військових підпільних структур народово-радикального табору в 1939–1944 рр.

Хоча підпілля та військові організації і групи, пов'язані з еміграційним урядом, були добре структурно розбудованими і мали політичний вплив на польську людність, все ж, певно, частина населення перебувала в опозиції до них. Це стосувалось насамперед радикальної націоналістичної частини ендеків, які входили до довоєнного ОНР.

Вже в перші місяці окупації вони створили Організацію Польську (ОП), що розпочала розбудовувати свої цивільні та військові структури. У своїй політичній конспіративній діяльності ОП стояло на досить радикальних позиціях, постійно критикуючи ЗВЗ за те, що вона не проводить енергійної боротьби з демократичним і робітничим рухом, а активний збройний опір проти німців на початковому етапі окупації вважала недоцільною. Цікавим є той факт, що ОП на початку 1941р. у своїх програмних документах зазначала, що “окупація є періодом в якому німці допомагають зробити їм чорну роботу – ліквідують євреїв, ліберальні і комуністичні елементи” [5, с. 12]. Основним своїм завданням організація вважала збройну боротьбу з комуністичним рухом. Саме для цього при ОП було створено в грудні 1939 р. військове формування – “Союз Ящурів”, на чолі якого став В. Козловський. Його основу становили члени “Гданської охорони”, “Маршу млодих”, які входили до передвоєнного “Обозу Народово-Радикального” (ОНР) та мали досвід конспіративної роботи. Серед них були В. Марцинковські, Т. Сальські, О. Вавшковіч. Цікаво, що назва військової структури походить від створеного польською шляхтою на Помор’ї в XIV ст. “Союзу Ящурів” для боротьби з Тевтонським орденом.

У початковий період члени організації створили розгалужену територіальну структуру, виробили концепцію збройної боротьби. Вона складалась з таких відділів: організаційного, який очолював Віктор Радзісевські, розвідувального, що був під контролем Вітольда Голстомські, операційного на чолі з Фадеєм Богусзевським, а також освітньо-виховного.

В організації був прийнятий традиційний поділ на округи, повіти, гміни. Структурно вона складалась: округ Варшава-місто, округ Варшава-воєводство, Краківський округ, а також Люблінський, Кельцький, Ченстоховський, Мазовецький, Білостоцький та Львівський, а також округ Помор’я, куди входили Познань, Лодзь та Сланськ [6].

Командування над ними здійснювали: військовий комендант, командир відділів і комісар. Найбільш чисельними та впливовими були відділи у

Варшаві (близько 1,5 тис. членів) та Кельції (2 тис.). За період 1939–1942 рр. відмічається кількісне зростання організації. За даними польських дослідників на 1942 р. вона нараховувала близько 7 – 10 тис. членів [7, с. 165].

Окремо слід проаналізувати ідеологічну платформу СЯ. Так, основними напрямками діяльності були: боротьба за незалежність Польщі від гітлерівської Німеччини і СРСР, відновлення польської держави з довоєнним східним кордоном, приєднання Східної Пруссії, депортації німецького населення по війні, перебудова післявоєнної Польщі в дусі концепції католицької держави польського народу через здійснення національного перевороту, знищення комуністичних елементів у державі.

Однак, враховуючи ситуацію, що склалась в польському русі Опору на початковому етапі пріоритетними завданнями були: налагодження розвідувальної діяльності, саботаж, ідеологічна просвітницька робота, проникнення членів організації до німецьких окупаційних установ.

Значну увагу члени військової структури приділяли видавництву періодичної конспіративної преси. Так, на шпальтах нелегальних газет “Окоп”, “Народ і військо”, “Польська пресова інформація” містились дані про перебіг дій на фронтах, аналізувалась ситуація в польському русі Опору, лунали заклики до боротьби з окупаційним режимом. Однак видавнича діяльність організації значно знизилася після 17 червня 1942 р., коли гестапо виявило місцеперебування головної друкарні, а також складу друкованих матеріалів, в якому знаходилось 10 тис. плакатів, брошур, листівок.

Відмітимо той факт, що гестапо цікавилось діяльністю “Союзу Яшурів”, яка була досить ефективною, враховуючи її антинімецьку спрямованість. Так, у 1940 р. утворився відділ "Zonderkommando Z.I", який здійснював заходи щодо ліквідації сітки розвідки на території Західної Польщі та на теренах Німеччини [8, с. 111].

Зазначимо, що серед діячів Стронніцтва народowego (СН), які відійшли від політичних та ідеологічних концепцій ОНР, вже у жовтні 1939 р. виникає ідея про створення ще однієї власної військової організації. Причиною цього стала програмна теза СН про те, що лише та політична сила зможе претендувати на владу у повоєнній країні, яка має власні військові підрозділи. І тому на засіданні Головного Комітету СН в другій половині жовтня приймається рішення про розбудову партійного військового формування та його територіальної мережі. Відразу розпочинаються роботи по створенню Головного Командування, розробляється політична програма. Згідно з прийнятими рішеннями, на першому етапі діяльності організації не давали певної назви, що було продиктоване умовами конспірації. Також зазначалось, що до її лав можуть входити не тільки члени СН, а й позапартійні, однак вступ до неї не передбачав автоматичного прийняття в СН. В організаційному відношенні військове формування підпорядковувалось Головному Комітету СН у правах політичних, кадрових, фінансових, однак у

військовій сфері мало повну самостійність. Крім того, керівництво СН забороняло їй співпрацювати з іншими військовими групами польського руху Опору.

Дискусійним виявилось питання і про головного коменданта військової організації. Спочатку на цю посаду пропонувався член Головного Комітету СН генерал М. Зегота-Янушайтіс. Однак члени ГК СН не знали його місцеперебування і тому функції коменданта були передані А. Демидецькому.

Наступним організаційним етапом розвитку військової організації став листопад–грудень 1939 р., коли вона отримала назву “Народова Організація Військова” (НОВ) [9]. Також в цей період для поповнення кадрового потенціалу її головне командування розпочало переговори про об’єднання з військовими групами “Обозу Народового”. У результаті цього в першій половині листопада 1939 р. до НОВ передали свої підрозділи “ОНР-Фаланга”, однак об’єднавча акція була нетривалою і вже на початку 1940 р. військові структури ОНР покидають її лави.

Важливим моментом для подальшої діяльності організації стало прийняття її програми та розбудови структурно-територіальної мережі у грудні 1939 р. Зокрема основними програмними моментами були:

1. Ведення війни до переможного кінця;
2. Об’єднання в боротьбі проти окупантів всіх політичних сил, всього польського народу;
3. Збереження господарських та культурних цінностей в умовах окупаційного режиму;
4. Продовження розбудови організації, яка б охопила своїм впливом весь край [10].

У період жовтня 1939 – січня 1940 рр. було остаточно сформовано структурно-територіальну мережу організації. Вона складалась з 22 округів – Варшава-місто, Варшава-округ (воєводство Варшавське), Лодзь, Радом, Опошно, Кілець, Ченстохов, Каліш, Познань, Куявія, Данбровський басейн, Горний Сланськ, Краков, Ржешов, Львов, Люблін, Замост’є, Білосток, Вільно.

У грудні 1939 р. був реорганізований склад Головного командування організації. Замість А. Демидецького, який відбув за кордон, виконуючим обов’язки головного коменданта був призначений Б. Казубовський. Паралельно з цим пройшла реорганізація відділів організаційного і пропаганди. Разом з тим, наприкінці грудня 1939 р. організація розгорнула активну пропагандистсько-видавничу діяльність за сприянням центрального відділу пропаганди СН під керівництвом В. Трошанко. Почали виходити друком конспіративні видання “Боротьба (Валка)”, “Справа Народова”, “Поляк”, “Солдат Великої Польщі”.

Ще одним важливим напрямом діяльності НОВ в період січня-березня 1940 р. стало налагодження перемовин з військовими організаціями на терені цілого краю, що перебували на ідеологічних позиціях

народовського руху з метою об'єднання і поповнення людськими ресурсами. У результаті цієї акції до складу НОВ і СН увійшла досить багаточисельна “Таємна організація Народова”, що діяла у Сланську, а також близько 10 дрібних військових груп. Особливу увагу керівництво НОВ звертало на об'єднавчі процеси з військовими формуваннями, що діяли на території “приєднаних земель”. Так були досягнуті домовленості про спільну співпрацю з організацією “Вітчизна”, що діяла на теренах Познанського і Поморського воєводства. Крім того, з огляду на те, що керівник організації “Гриф Поморський” С. Врища до 1939 р. був членом СН на Помор'ї, представники НОВ відправили до нього емісарів з пропозицією про входження до лав організації. Однак переговори закінчились безрезультатно.

Разом з тим, вже з січня 1940 р. керівництво ЗВЗ робить спроби налагодити переговорний процес про входження військових структур СН до його складу. Цей факт викликав неоднозначну реакцію серед представників СН і ГК НОВ. На лютневому засіданні президії СН виникла бурхлива дискусія із зазначеного питання. Більшість виступала за те, що не допустимо підпорядкувати НОВ до складу ЗВЗ, бо останній знаходиться під значним впливом санаційних елементів. Однак існувала й інша точка зору, яку репрезентувала так звана “військова опозиція”. До неї відносився насамперед керівник другого відділу ГК НОВ Л. Наймороздзькій. Він зазначав, що з огляду на те, що НОВ має брак професійних військових кадрів, рано чи пізно вона буде змушена увійти до складу ЗВЗ, що декларує себе як загальнопольська військова організація.

Зазначимо, що період початку 1940–1941 рр. був несприятливим для діяльності НОВ. Саме в цей час німецька влада розпочала масові депортації польської людності з “приєднаних територій” – Помор'я, Сланська, Данбровського басейну, Лодзі. Крім того, гестапо здійснило масові арешти активних членів СН та НОВ. У результаті цього на кінець 1941 р. організація СН на Познанщині і Лодзі була розгромлена. Лише на теренах Познанщині німецькими каральними органами було заарештовано 720 чоловік. Паралельно з цим аналогічні репресивні заходи проти НОВ були розгорнуті на території ГГ. Так, у травні 1941 р. було ув'язнено керівництво Варшавського округу СН та члени президії С. Рубарській, С. Ніебудяк та ін.

Період репресій зумовив новий етап у діяльності НОВ. Було реорганізовано головне командування НОВ, де ключові посади посіли кадрові офіцери, що були прихильниками об'єднання з ЗВЗ. Зазначимо той факт, що частіше офіцерів спеціально було направлено із ЗВЗ до НОВ, щоб сприяти консолідаційним процесам. У результаті цього головний комендант Б. Козубевський залишив свою посаду, а на чолі організації став кадровий офіцер С. Рокіцький.

У результаті цього були утворені нові відділи, зокрема військово-операційний. До його компетенції належала розробка військових

інструкцій, керівництво бойовою підготовкою членів організації, створення військових інструкторських шкіл у Варшаві та округах.

Ще одним відділом, що був організований в цей період, був відділ транспортного забезпечення, що збирав інформацію про пересування німецького військового транспорту територією країни. Паралельно з реорганізацією військових структур НОВ у цей час відбуваються певні організаційні зміни і у політичному крилі СН.

Насамперед були створені нові підвідділи у складі Центрального відділу пропаганди – технічний, організаційний, видавничий. До їх основних завдань входила ідеологічна, пропагандистсько-видавнича діяльність. За сприяння зазначених підрозділів на території Варшави були створені освітні курси для молоді. Крім того, в 1942 р. було утворено Бюро історичне, що мало досліджувати діяльність окупантів на території країни і висвітлювати роль СН у збройній боротьбі польського народу.

Ще однією нагальною проблемою, що постала перед організацією в 1942 р., було питання її співпраці з ЗВЗ. Як зазначалось вище, на початковому етапі окупації лідери НОВ не пристали на пропозицію керівництва ЗВЗ та емігрантського уряду про об'єднавчий процес. Однак враховуючи умови окупаційного режиму та внутрішні процеси у русі Опору в березні 1942 р. керівництвом ЗВЗ були ініційовані переговори про можливість входження військових формувань СН до його складу. У свою чергу, керівництво СН розглядало можливість об'єднання, однак ставило перед ЗВЗ ряд вимог. Зокрема, обмежити в ній політичний і військовий вплив санаційних елементів [11]. Крім того, актив СН вважав, що входження до складу ЗВЗ інших військових організацій і груп послабить вплив лівих політичних сил у країні.

Активні переговори між представниками двох організацій розпочались в травні 1942 р., а вже влітку внаслідок наказу генерала Сікорського НОВ підпорядкувалась ЗВЗ [12, с. 114]. Так, до ЗВЗ відійшли центральні округи НОВ. Однак частина округів НОВ не підпорядкувалась ЗВЗ і утворила військову організацію у вересні 1942 р. “Народові сили збройні”. На чолі з З. Озієвичем керівництво НСЗ мало власну політичну програму та концепцію збройної боротьби. Зокрема, головним ворогом Польщі вважали СРСР та комунізм, пропагувались ідеї антисемітизму. У період 1942–1943 рр. нараховувала у своєму складі близько 70 тис. бійців і вела активну боротьбу проти загонів Гвардії Людової. Тільки в 1943 р. вони знищили п'ять загонів ГЛ. У період після 1943 р. НСЗ спрямувала свою збройну боротьбу виключно проти комуністичних організацій, а після вступу на території Польщі Радянської Армії та Народного Війська Польського активно діяла в їхньому тилу. Відмитимо той факт, що окремі збройні структури НСЗ діяли на території Польщі до кінця 40-х рр. XX ст.

Таким чином, у період з 1939 по 1943 рр. політичні структури народово-радикального табору створили власні військові підрозділи на

теренах окупованої країни, що мали власну концепцію збройної боротьби і були складовими частинами польського руху Опору.

Джерела та література

1. Григорьянц Т.Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше (1939–1945). – М., 1975. – 280 с.; Семиряга М.И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета. – М., 1985. – 360 с.
2. Tryc R. Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939 – 1945 // *Wojskowy przegląd historyczny*. – 1966. – №4. – S.256
3. М. - Ney. - Krowawisz Komenda Główna Armji Krajowej 1939-1945. – Warszawa, 1990. – 519 s.; Fijałka M. 27 wołyńska dywizja piechoty AK. – Warszawa, 1989 – 227 s.; Mazur G. Biuro Informacji i Propagandy SZP-ZWZ-AK 1939-1945. – Warszawa, 1987. – 283 s. Armia Krajowa / Red. K. Komorowski – Warszawa, 2000. – 460 s.
4. Ільюшин І. Українська Повстанська Армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). – К., 2009. – 399 с.; Русначенко А. Українсько-польське протистояння // *Сучасність*. – 2001. – №10.
5. Jaworski. S. Związek Jaszczurczy i Narodowe Sily zbrojne 1939–1947. – Chicago, 1982. – 320 s.
6. Archiwum Akt Nowych (AAN) w Warszawie. Centralny Wydział. Stronictwo narodowe. Wydział organizacyjny. – Sygn. 2191/1. K. 60.
7. Szweigert B. Podziemne formacje zbrojne “Obozu Narodowego” // *Wojskowy przegląd historyczny*. – 1961. – №1. – S. 160-235.
8. Hersog L. Redzimonicryk L. Walka zbrojna narodu polskiego pod okupacją hitlerowską w świetle dokumentów Wehrmachtu // *Wojskowy przegląd historyczny*. – 1966. – № 4. – S. 92-118.
9. Siemaszko Zbigniew S., Narodowe Sily Zbrojne. – Warszawa: MON., 1985. – 209 s.
10. Szweigert B. Podziemne formacje zbrojne “Obozu Narodowego” // *Wojskowy przegląd historyczny*. – 1961. – №1. – S. 226.
11. Tarnogradsky T., Ryszard T. Polskie organizacje konspiracyjne w kraju w latach 1939-1945 // *Wojskowy przegląd historyczny*. – 1966. – №4. – S. 50-274.
12. Narodowe Sily Zbrojne. Dokumenty. Struktury, personalia. T. 2 / L. Zebrowsky. – Warszawa, 1996. – 226 s.

Summary

The article is devoted to study formation problems of secret military organizations of Polish Opposition movement in 1939-1943. On the basis of historiography and historical documents and facts analysis social and political preconditions of Polish civil secret organizations and military formations are researched at the beginning of country occupation.

УДК 94: [341.123: 355.012] (497.1) "1990"

Катерина Шимкевич

**РОЛЬ ООН У ВИРІШЕННІ ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВИХ
ЗЛОЧИНІВ ПІД ЧАС МІЖЕТНІЧНОГО КОНФЛІКТУ В ЮГОСЛАВІЇ
(1990-ті рр.)**

Діяльність міжнародних організацій (ЄС, НАТО, ОБСЄ, ООН) є важливою складовою системи міжнародних відносин. Вони відіграють першочергову роль у вирішенні гострих світових проблем, у врегулюванні військових конфліктів, у збереженні миру та безпеки у світі. Однією з провідних організацій є ООН. Особливо важливим є її внесок у врегулювання ситуації в зонах локальних конфліктів.

Миротворча політика ООН є багатовекторною як в регіонах, так і в окремих країнах: Близький Схід, Грузія, Ліван, колишня Югославія. Балканський регіон займає особливе місце у діяльності ООН. Впродовж 1990-х років на території колишньої югославської федерації міжетнічні протиріччя призвели до широкомасштабних військових дій, під час яких склалась ситуація, в якій можливими стали скоєння злочинів проти мирного населення, масові порушення прав людини та поява біженців. Це викликало занепокоєння світової спільноти та змусило міжнародні організації, зокрема ООН, втрутитись у військовий конфлікт в Югославії. Вивчення ролі ООН у вирішенні проблеми військових злочинів є актуальним та важливим. У республіках колишньої Югославії (Боснії та Герцеговині, Косово, Македонії, Сербії, Хорватії,) внутрішня ситуація і досі є нестабільною (міжетнічна боротьба, утворення нових держав, перерозподіл кордонів, повільний пошук військових злочинців), що негативно впливає на загальний розвиток Балканського півострова. Тому актуальним є дослідження ефективності діяльності миротворчих місій ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ в колишній Югославії, їх здатності підтримувати мир та безпеку в умовах гострих внутрішніх протиріч.

Новизна роботи полягає у спробі розглянути миротворчу діяльність ООН в колишній Югославії у 1990-х рр. в контексті ліквідації та недопустимості злочинів проти людства із врахуванням внутрішніх (міжетнічна та релігійна боротьба, поява біженців, масова загибель мирного населення) та зовнішніх складових (порушення норм міжнародного права, особливості діяльності ООН як в контексті врегулювання конфлікту, так і після його завершення).

Вивчення ролі ООН у вирішенні проблеми військових злочинів є важливим для того, щоб оцінити сучасну ситуацію в державах, виявити існуючі проблеми, ліквідувати «вогнища» небезпеки, визначити шанси країн на євроатлантичну інтеграцію (з огляду на те, що Боснія та Герцеговина, Сербія, Хорватія є першочерговими кандидатами на вступ до ЄС).

Об'єктом дослідження є миротворча діяльність ООН в колишній Югославії у 1990-х рр. та її особливості в контексті ескалації військових дій і масової загибелі мирних жителів. Предметом дослідження є військові злочини під час міжетнічного конфлікту в Югославії у 1990-х роках.

Метою статті є висвітлення ролі ООН у вирішенні проблеми військових злочинів під час міжетнічного конфлікту в Югославії у 1990-х рр., а також аналіз самих злочинів та основних аспектів миротворчої діяльності ООН.

Головним органом, який був спеціально створений для вирішення означеного питання, став Міжнародний трибунал по кримінальним злочинам у колишній Югославії. Його поява була підтверджена резолюцією 827 РБ ООН від 25 травня 1993 року [3], згідно якої трибунал розмістився у м. Гаага (Голландія). Тому основними джерелами з проблеми військових злочинів є документи Міжнародного трибуналу, які розміщені на офіційному сайті в мережі Інтернет – www.icty.org. Так, у матеріалах щорічних звітів діяльності трибуналу [3] і актах обвинувачення [4; 5; 6] проаналізовані причини скоєння злочинів, охарактеризовані їх основні категорії, наведені приклади масової загибелі людей. Роль міжнародних організацій, зокрема ООН, у врегулюванні міжетнічного конфлікту в колишній Югославії висвітлена у резолюціях Ради Безпеки ООН [1] та у доповіді комісії експертів ООН, яка досліджувала факти порушення Женевських конвенцій під час військових дій [2].

Означена проблематика є новою і мало досліджуваною для української історичної науки. Здебільшого проблема військових злочинів розкривається в контексті політичних наслідків "балканської кризи" чи аналізується як складова діяльності міжнародних організацій в колишній Югославії [7; 8]. У зарубіжній історіографії злочини проти мирного населення під час бойових дій в колишній Югославії є предметом дослідження політологів, істориків, суспільствознавців. У роботі албанського дослідника М. Петковіча [9] охарактеризована роль албанського чинника у скоєнні злочинів в автономному краї Косово 1999 р. та його вплив на політику сербського уряду щодо албанського населення краю. Інша робота – "За наказами. Військові злочини в Косово" [10] – є звітом про військову кампанію НАТО в Югославії у 1999 році. На основі статистичних даних та матеріалів роботи міжнародних та неурядових організацій наведені факти недотримання прав людини, міжетнічної боротьби, релігійної нетерпимості, внаслідок чого загинула велика кількість мирного населення. Тому дана стаття є спробою дослідити військові злочини в колишній Югославії як окрему проблему у миротворчій діяльності ООН та вивчити інші аспекти, пов'язані з порушенням прав людини в процесі розвитку міжетнічної боротьби у 1990-х рр.

Початком "балканської кризи" у 1990-х рр. стало загострення міжетнічних протиріч у 1989 р. в Косово, що призвело до активізації національних рухів і посилення сепаратистських настроїв у республіках югославської федерації. Внаслідок чого, у 1991 р. Боснія та Герцеговина, Македонія, Словенія і Хорватія заявили про вихід зі складу Югославії. Федеральний уряд, намагаючись зупинити процес розпаду держави, вирішив

ввести до даних республік підрозділи Югославської народної армії. Це призвело до військових зіткнень федеральних військ з воєнізованими угрупованнями в Боснії, Словенії та Хорватії. У Словенії військові дії тривали лише 10 днів, а в Боснії та Хорватії відбулось розгортання широкомасштабних військових дій. Головною причиною цього було прагнення урядів Боснії і Герцеговини, Сербії та Хорватії створити етнічно чисті держави. Так, тодішній президент Югославії Сіл. Мілошевич прагнув реалізувати концепцію "єдиної Сербії" (об'єднання всіх сербських земель в одній державі) [6]. Президент Хорватії Ф. Туджман та Боснії і Герцеговини А. Ізетбегович переслідували аналогічні цілі – створення єдиних унітарних держав [3]. Внаслідок цього, у зазначених вище країнах посилювались релігійні та етнічні протистояння між сербами, албанцями, хорватами та мусульманами [4]. Ескалація військового конфлікту лише посилювала взаємну міжетнічну нетерпимість, що стало однією з причин порушення Женевських конвенцій 1949 р. та скоєння тяжких злочинів проти людства.

У 1991 році в югославській федерації почались активні бойові дії, для яких характерними були кампанії з етнічної зачистки території та насильницької депортації мирного населення. Жертвами подібних акцій ставали мирні жителі, яких масово вбивали за приналежність до тієї чи іншої релігійної та етнічної групи [5]. Крім того, всіляко порушувались права та свободи людини, що призвело до появи біженців та переселених осіб.

Події в Югославії викликали занепокоєння міжнародної спільноти. Тому Рада Безпеки ООН вирішила не допустити переростання військових дій у широкомасштабний конфлікт. З цією метою та для захисту цивільного населення, РБ ООН запровадила проти Югославії жорсткий режим санкцій. Згідно резолюції 713 РБ ООН від 25.09.1991 р. до югославської федерації заборонялось постачати зброю та військове спорядження, проводити будь-які економічні та торговельні операції [1]. Наступні резолюції РБ ООН (724, 787, прийняті у травні та листопаді 1992 р., та резолюція 942 від 23 вересня 1994 року) були спрямовані на міжнародну ізоляцію Югославії, щоб не допустити виходу конфлікту за межі Балканського півострова. Проте, заборона ввозити зброю до зон бойових дій не зупинила ескалацію конфлікту. Санкції лише ускладнили внутрішнє становище в республіках, особливо в Сербії та Чорногорії. Це було пов'язано з тим, що саме в цих державах зосередилась найбільша кількість біженців та переселених осіб з Хорватії, Боснії та Герцеговини. Санкції не зупинили скоєння злочинів проти населення. Акти геноциду, створення концтаборів, "етнічні чистки" ставали дедалі частішими.

У зв'язку із цим керівництво НАТО у 1992 р. виступило з ініціативою надати допомогу ООН для проведення операцій з підтримання миру. Метою об'єднаних зусиль НАТО та ООН було примусити воюючі сторони розпочати процес переговорів та виробити ефективний механізм фізичного захисту цивільних осіб.

Першим внеском участі НАТО під егідою Ради Безпеки ООН було проведення з 1992 року низки операцій з моніторингу та контролю режиму

заборони польотів над Боснією та Герцеговиною. Також, Північноатлантичний альянс за підтримки ООН забезпечував виконання режиму ембарго у водних кордонах Югославії. Ці заходи були покликані не допустити ввезення до зони конфлікту зброї. Проте, це не зупинило скоєння насилля над мирним населенням та не вирішило проблему біженців. Керівництво Альянсу та Ради Безпеки ООН змушено було застосувати зброю, щоб припинити переслідування хорватською, боснійською та сербською арміями мирного населення. Однією з найбільш результативних операцій ООН та НАТО було нанесення повітряних ударів по позиціям боснійських сербів навколо м. Сараєво влітку-восени 1994 року. Війська сербів взяли місто в облогу в 1993 році і впродовж тривалого часу наносили артилерійні удари по цивільним об'єктам (лікарні, житлові будинки, школи, промислові комплекси) [9]. Лише після серії повітряних ударів з боку НАТО, облогу з Сараєво зняли. Навколо міста створили 20-кілометрову демілітаризовану зону. З неї вивели всю важку артилерію, що дозволило перетворити дану територію у безпечну зону, яку охороняли миротворчі контингенти ООН. Пізніше РБ ООН прийняла рішення про створення подібних зон навколо міст Горажде, Тузла, Сребреніця, Біхач. Сюди стікались біженці з районів постійних бойових дій [3]. Але створення цих зон під міжнародним протекторатом ООН не зупинило процес масових вбивств мирних жителів за їх межами. Так, влітку 1995 року боснійські серби вивезли з анклаву Сребреніця близько 8 тисяч мусульманських хлопчиків та чоловіків віком від 13 до 65 років. Їх було вбито та поховано в масових могилах навколо Сребреніци та в інших місцях по всій території Боснії та Герцеговини [5]. З 1992 року комісія експертів ООН проводить пошуки цих поховань та ідентифікацію залишків жертв у знайдених могилах [2, с. 271-272].

Проведення спільних з НАТО операцій дозволило ООН заручитись підтримкою цієї організації при здійсненні заходів з підтримки миру та безпеки в Хорватії та Боснії і Герцеговині. Після підписання Дейтонівських угод у грудні 1995 року ООН ввела до Боснії та Хорватії миротворчі контингенти для стабілізації повоєнної ситуації в колишній Югославії, для забезпечення миру та безпеки в цілому регіоні та для попередження етнічних і релігійних протистоянь. Пізніше Сили стабілізації були замінені на миротворчі контингенти НАТО, які не лише контролювали внутрішню ситуацію в Боснії та Герцеговині і Хорватії, а й проводили активний пошук військових злочинців, таких як Р. Караджич, Р. Младич, Р. Крстич, А. Готовіна. Крім того, НАТО отримало можливість закріпити свої позиції на Балканах та поширити свій вплив на країни колишньої Югославії.

Значна роль належить ООН у створенні комісії експертів для розслідування військових злочинів під час югославського конфлікту. Спеціалісти та експерти ООН проводили пошук зниклих без вісти, досліджували місця масових поховань та встановлювали місцезнаходження концентраційних таборів в Боснії і Герцеговині та в Хорватії [2, с. 263-274]. Також, проводилась робота по вивченню фактів загибелі людей від насилля,

тортур під час "етнічних чисток" чи геноциду [5]. Великий внесок дана комісія зробила у розкриття порушень Женевських конвенцій 1949 року. Експерти дійшли висновку, що під час військових дій масово порушувались права людини, норми та правила ведення війни, такі як: втягнення цивільного населення у військові дії, ігнорування прав та свобод людини на захист. Матеріали роботи комісії експертів ООН з 1992 року передавала до Ради Безпеки ООН та Міжнародному трибуналу з кримінальних злочинів у колишній Югославії. Головною метою діяльності трибуналу стало притягнення до відповідальності осіб, причетних до здійснення військових злочинів. За 16 років роботи судді трибуналу розглянули більше 100 судових справ щодо скоєння військових злочинів у колишній Югославії і винесли вироки таким злочинцям як Б. Плавшич, Р. Крстич, М. Мілутінович (нещодавно визнали невинним). У 2009 р. продовжуються процеси над Р. Караджичем та А. Готовіною.

Вирішенням проблеми югославських біженців займається Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Першим кроком на шляху подолання даної проблеми було створення під протекторатом ООН безпечних зон у Боснії і Герцеговині та спеціальної програми щодо біженців [8, с. 15]. Одним із головних завдань Управління Верховного комісара ООН у справах біженців було і залишається прискорення повернення біженців до рідних місць проживання. Але процес репатріації ускладнюється наступними факторами: відсутність законодавства, яке б захищало біженців; нестача житла; протидія місцевої влади процесу повернення біженців; високий рівень безробіття; обмеженість у пересуванні [8, с. 16]. Проте за активної підтримки миротворчих місій ООН та НАТО Управлінню Верховного комісара вдалось встановити транспортний зв'язок для біженців та налагодити видачу документів для переселенців. Процес повернення є тривалим та складним. Більша частина біженців боїться повторення "етнічних чисток", геноциду, насильства. Тим більше, що ситуація в країнах колишньої Югославії і зараз залишається складною.

Окремо у діяльності ООН необхідно виділити проблему Косово, яка впродовж багатьох років залишається центральним вогнищем небезпеки на Балканах через постійні протистояння між албанцями та сербами. Наприкінці 1990-х років Косово привернуло до себе увагу світової громадськості масштабними "етнічними чистками" як з боку сербів, так і албанців [9]. Ситуацію погіршували постійні потоки біженців з краю Косово. Рада Безпеки ООН намагалась через режим санкцій зупинити розростання чергової війни на Балканах. Але Сл. Мілошевич не бажав проводити мирні переговори з представниками албанського населення Косово. Це змусило НАТО з 24 березня по 10 червня 1999 року без відповідної санкції РБ ООН провести повітряну кампанію проти Югославії [10]. Після завершення бомбардувань, над Косово був встановлений протекторат міжнародних організацій під керівництвом ООН. Спокій та безпеку тут постійно підтримували миротворчі контингенти країн-членів ООН (в тому числі й український батальйон).

У 2008 році Косово проголосило незалежність, що значно ускладнило вирішення питання про мир та безпеку в країнах колишньої югославської федерації. Місія ООН продовжує залишатись в Косово, щоб не допустити проявів насильства та міжетнічної боротьби.

Таким чином, миротворча діяльність ООН у колишній Югославії має багато напрямків роботи. Серед них необхідно виділити наступні: запровадження режиму санкцій проти югославської федерації, співпраця з НАТО для проведення спільних операцій з підтримання миру, створення комісії експертів для розслідування фактів військових злочинів та порушення Женевських конвенцій, заснування Міжнародного трибуналу, організація роботи з біженцями, встановлення протекторату над Косово. Тому можна говорити проте, що роль ООН контексті вирішення проблеми військових злочинів під час югославського конфлікту є досить активною та необхідною.

Джерела та література

1. Из резолюции 713 СБ ООН (25.09.1991 г.) // Югославия в огне: Документы, факты, комментарии (1990–92 гг.). – Т.1. – М., 1992. – С.186.
2. Промежуточный доклад комиссии экспертов, созданной во исполнении резолюции 780 (1992) Совета Безопасности от 26.01.1993 г. // Международные организации и кризис на Балканах: Документы. В 3-х т. / Гуськова Е. Ю. – М.: Индрик, 2000. – Т.2. – С.263-274.
3. Annual Report of the International Tribunal for the prosecution of persons responsible for serious violations of International Humanitarian Law Committed in the territory of the Former Yugoslavia since 1991 // Інтернет: www.un.org/icty/annualreport – 1999. – 23 березня.
4. The prosecutor of the Tribunal against Ante Gotovina. Case №. IT-01-45-I. Carla Del Ponte, Prosecutor. 21st of May 2001. At The Hague, The Netherlands // Інтернет: www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm – 1999. – 23 березня.
5. The prosecutor of the Tribunal against Radovan Karadzic, Ratko Mladic. Richard J. Goldstone, Prosecutor. 14 November 1995. The Hague, The Netherlands // Інтернет: www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm – 1999. – 23 березня.
6. The prosecutor of the Tribunal against Slobodan Milosevic (BiH). Case №: IT-02-54-T. Carla Del Ponte, Prosecutor. 22nd of November 2002. At The Hague, The Netherlands // Інтернет: www.un.org/icty/cases-e/index-e.htm – 1999. – 23 березня.
7. Балдинюк О.В. Гуманітарна діяльність ООН у контексті врегулювання збройних конфліктів (1990–2000 рр.): Автореф. дис. . . канд. політичних наук: 23.00.04 / Інститут міжнародних відносин. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2000.
8. Гуменюк А.Г. Роль ООН у врегулюванні конфліктів на терені колишньої Югославії (перша половина 1990-х рр.): Автореф. дис. . . канд. політичних наук: 23.00.04. – К., 2000. – 22с.
9. Petkovic Milan V. Albanian Terrorists. There is only one step from fanaticism to barbarism. – NIGP Kalekom, Beograd, 1998. // Інтернет: www.guskova.ru/misc/balkan/AT/eng – 1998. – 11 квітня.
10. Under orders. War Crimes in Kosovo // Інтернет: www.hrw.org/reports98/publctns – 2001. – 12 січня.

Summary

The article deals with problem of the UN peacekeeping activity in the context of liquidation and inadmissibility of crimes against humanity during the conflict in Yugoslavia (1990-th years). Particular attention is paid to elucidation the following aspects: resolving the refugee problem, the work of the committee of experts to study violations of the Geneva conventions of 1949, acts of genocide and "ethnic cleansing" in Bosnia and Herzegovina, Kosovo and Croatia, the International Tribunal in The Hague for prosecution of persons involved in crimes.

УДК: 94 (73+44+430.1) “1949/1969”

Андрій Омельченко

**СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ФРАНЦІЇ ТА
ФРН В ПЕРІОД ГЕНЕЗИ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
(1949-1969 рр.).**

Проблема фактора „іноземного впливу” вельми актуальна для багатьох держав, особливо тих, що знаходяться на стадії пошуку зовнішньополітичних векторів. Україна, що на сучасному етапі лише виробляє власний стиль відносин із світовими „центрами сили”, не є виключенням. Але подібні питання хвилювали і хвилюють багато держав на різних етапах історичного розвитку, особливо у кризові та переломні моменти. Одним з таких переломних моментів є перші два десятиліття після закінчення Другої світової війни, коли Франція та ФРН, шукаючи новий формат двосторонніх відносин, одночасно вибудовували структуру майбутнього європейського співробітництва. І ці ключові процеси не могли залишитися поза полем зору тодішнього лідера західного світу – Сполучених Штатів Америки.

Об’єктом даного дослідження є повоєнні міжнародні відносини в контексті започаткування європейських інтеграційних процесів, а предметом – вплив США на зовнішню політику Франції та ФРН у 1949–1969 рр. Мета дослідження – встановити еволюцію відносин США з головними союзниками на європейському континенті.

Ця проблема знайшла своє відображення у спогадах як французьких, так і німецьких політиків того часу [1; 2; 3; 11; 15], а також у документах, що з’являлися в процесі повоєнного налагодження взаємовідносин між трьома державами [5; с. 17-19; 21; 22]. У сучасній історіографії це питання розглядали в тій чи іншій мірі як українські, так і закордонні дослідники [4; 7; 8; 12-14; 20].

Після Другої світової війни, коли СРСР вважався союзником та визволителем від нацистського ярма, Європа „несподівано” дізналася, що по ту сторону „залізної завіси” сталінський режим почав ліквідацію некомуністичних партій. Країни Західної Європи усвідомили, що уникнути подібної долі вони можуть лише об’єднавши зусилля. Ідея європейської інтеграції почала набувати реального змісту, перейшовши з розряду утопії, якою вона була ще з давніх часів, у розряд досить перспективних проєктів, свого роду нову національну ідею континентального масштабу, що покликана швидко нейтралізувати всі негативні наслідки Другої світової війни і гарантувати Європі відносну безпеку в умовах нової міжнародної ситуації.

Разом з цим, для західної частини Європи союз зі Сполученими Штатами Америки представлявся єдиним можливим виходом, навіть попри небезпеку економічної залежності від американського гіганту.

Для самих США закінчення Другої світової війни стало своєрідним „моментом істини” в плані визначення подальшої зовнішньополітичної стратегії. Політика „стримування”, що її обрала Америка після смерті Рузвельта (який бачив у Сталіні „партнера у справі збереження повоєнного світу” [6, с. 360]), передбачала застосування всіх можливих засобів для зменшення впливу СРСР на міжнародні відносини. Виступаючи в конгресі 12 березня 1947 р. під час обговорення питання про надання допомоги Греції і Туреччині, президент Трумен заявив: „Настав момент Сполученим Штатам зайняти своє місце у таборі вільного світу і очолити його” [4, с. 27].

Важливою задачею для США було закріплення свого впливу на ті країни Європи, в яких ще не прийшли до влади прорадянські елементи, користуючись кризовим станом повоєнної європейської економіки. Отож, на відновлення цієї економіки (а разом і на посилення власних економічних позицій у Європі) був спрямований „план Маршалла” [19], впроваджуваний з метою знищення передумов розповсюдження лівих ідей на континенті. Угоди про надання безпосередньої економічної допомоги Сполучені Штати укладали із кожною країною окремо, виходячи з „місцевих особливостей” та з зацікавленості американського бізнесу в конкретному регіоні Європи чи світу (як приклад можна привести двосторонню угоду між США та Францією від 29 липня 1948 р., де американці обумовили вільний доступ свого бізнесу в економіку не тільки самої Франції, але й Французького союзу [17, с. 410]).

Проте де-факто „план Маршалла” створив міцний базис для подальшого економічного об’єднання Європи, яке, на думку американців, дозволило б їм уникнути значних витрат військового бюджету на утримання свого європейського контингенту в рамках НАТО.

Економічна політика уряду демократів США, спрямована на укріплення західноєвропейського капіталізму, органічно була доповнена початком формування ідеології „атлантизму” – тісного союзу Сполучених Штатів та країн Західної Європи, направленого на військово-політичне протистояння соціалістичному табору під керівництвом СРСР. Чим ближче до „залізної завіси” знаходилася та чи інша західноєвропейська країна, тим більшу економічну, військово-політичну та моральну підтримку вона отримувала від США.

Особливо це стосувалося Західної Німеччини, яка отримала близько 30% з 12,8 млрд. доларів, що було виділено для західноєвропейських країн в період дії „плану Маршалла” (1948–1952 рр.) [8, с. 55]. Натомість Франція, як тільки могла, намагалася загальмувати відродження свого головного конкурента у континентальній Європі, блокуючи, наприклад, створення центральних органів управління в Німеччині [14, с. 42].

Американська політика по відношенню до Німеччини пройшла кілька еволюційних етапів ще з періоду Другої світової війни. Під час війни різні американські політики та високопосадовці розробляли плани її розчленування (у більш м’якому варіанті – „децентралізації”) [14, с. 16-18].

Проте, повоєнна небезпека «більшовизації» Німеччини спонукала США ініціювати сепаратне об'єднання двох окупаційних зон – американської та англійської, а потім, за допомогою „вугільної дипломатії” (зменшення поставок рурського вугілля у Францію і зміни статусу рурських вугільних шахт та металургійних підприємств [21]), а також застосовуючи інші засоби (наприклад, обіцянки санкціонувати передачу Саару під французький суверенітет), перетворити Бізонію на Тризонію, з якої згодом і утворили Федеративну Республіку Німеччини.

У Саарському питанні американці, не заперечуючи проти *економічного* приєднання Саару до Франції (як і наполягав французький уряд), втім розглядали Саар як невід'ємну частину території Німеччини [1, с. 4].

Західна Німеччина представляла інтерес для США в якості союзника тільки в тому випадку, якщо вона зможе самостійно зробити вагомий внесок в обороноздатність Заходу, а для цього їй треба було повернути її промисловий потенціал. До того ж, зруйнована війною та урізана в правах ФРН була для Сполучених Штатів більш зручним партнером у переговорах, ніж Франція, яка ще мислила категоріями міжвоєнного періоду.

Найбільші проблеми у франко-американських відносинах виникли з питання переозброєння Німеччини. Так, коли у США виникла ідея сформувати європейську піхоту, яка б складалася переважно з французів та німців, французи негайно заперечили, що заплативши велику ціну кров'ю, Франція не може допустити переозброєння по той бік Рейну і намагатиметься придушити будь-яку спробу реваншу” [22, с. 112]. Вони навіть заговорили про можливість згоди з СРСР, його сателітами та „нейтральними” країнами – з тими, хто готовий домовлятися, а міністр закордонних справ Робер Шуман заявив у Лондоні, що йому не подобається вислів „холодна війна” [22, с. 112].

На допомогу Сполучених Штатів щодо питання переозброєння дуже сподівався німецький канцлер Аденауер. У цьому плані війна у Кореї стала для бундесканцлера просто подарунком небес. З одного боку, він розумів, що „червона небезпека американцями відтепер буде почуватися під кожним ліжком” [12, с. 409]. З іншого – американці не зможуть собі дозволити ще витрачати сили на потенційні військові дії у Європі, тому можна сміливо наполягати на поступках у питанні ремілітаризації Західної Німеччини, посиляючись на те, що остання зможе бути ефективною перешкодою для Радянської Армії лише за умови наявності власних збройних сил.

Французам вдалося лише на деякий час пригальмувати процес відновлення німецьких збройних сил, запропонувавши проект створення Європейського оборонного співтовариства з участю в ньому німецьких формувань (який вони потім, у 1954 р., благополучно й провалили). Натомість, Сполучені Штати наполягли на запрошенні ФРН до Північноатлантичного альянсу, що і відбулося на Паризькій нараді міністрів закордонних справ західних держав 20–23 жовтня 1954 р. [5, с. 148].

Американська військово-політична стратегія дещо еволюціонувала під впливом очевидного розвитку військових технологій по обидва боки

„залізної завіси”. Втрата Сполученими Штатами ядерної монополії змусила американську зовнішню політику шукати прийнятний спосіб співіснування із СРСР. Прагнення „стримати” СРСР, одночасно уникнувши тотальної катастрофи, зумовило пошуки компромісу з обох боків та прагнення ядерних держав розмовляти скоріше сам-на-сам, говорячи і від імені своїх союзників. Цю невпевненість в намірах та діях американських союзників німецький канцлер намагався компенсувати опорою на свого „нового” стратегічного союзника – деголлівську Францію.

Де Голля жодним чином не влаштовувало те місце, яке Франція займала у структурах Північноатлантичного альянсу, де головні ролі грали американські генерали. Суть протиріч між Парижем і Вашингтоном дуже цікаво визначив Г. Кіссінджер: „З точки зору Америки, [Північноатлантичний] союз представлявся як дещо подібне до корпорації на паях; вплив у ній визначався часткою майнового володіння, яку мала кожна сторона-учасниця, і він мав вираховуватися у прямій пропорції до матеріального внеску кожної з країн у спільну справу... Франція завжди обґрунтовувала власні ініціативи співставленням вигод та ризику” [6, с. 545], тобто для де Голля сама участь Франції в узгодженому тиску на радянський блок „в ім’я ідеалів свободи та справедливості” не була аксіомою, вона могла нею стати лише за умов бачення лідерами країни певних перспектив на майбутнє.

Головна інтрига суперечок між де Голлем та США фактично розгорталася навколо проблеми ядерної зброї. Франція активно займалася відповідними розробками, причому до приходу де Голля намагалася робити це як у широкому європейському форматі (за ініціативою французів країни ЄЕС у 1957 р. розглядали можливість будівництва заводу ізотопів для виробництва збагаченого урану, але американці знизили ціну на цю сировину і будівництво заводу стало економічно не вигідним [4, с. 97]), так і у співробітництві лише з Італією та ФРН (з ними навесні 1958 р. уклали угоду про співробітництво у цій галузі). Але ділитися статусом було не у звичках генерала, тому, прийшовши до влади, він негайно розірвав тристоронню угоду, що німці розцінили як „порушення довіри та взаємопорозуміння” [15, с. 319] з боку французів.

17 вересня 1958 р. де Голль направив Ейзенхауеру та Макміллану меморандум, в якому пропонував реформувати „застарілу” командну структуру НАТО, створивши потрійний директорат (США, Франція та Англія) для прийняття рішень у сфері безпеки. Ця пропозиція безпосередньо стосувалася ядерної зброї, про необхідність розміщення якої на європейських базах Північноатлантичного альянсу багато говорили американці. Генерал вважав, що, оскільки Франція є членом НАТО, оскільки на її території розташовані військові бази альянсу і вона піддає себе небезпеці можливого удару з боку СРСР, то французькі збройні сили повинні мати доступ до ядерного озброєння, або, принаймні, брати участь у консультаціях щодо можливості її застосування, якщо в цьому виникне потреба. Це принципове

питання де Голль розглядав як лакмусовий папірець американо-французької довіри та співробітництва.

Пізніше, у розмові зі своїм оточенням, де Голль заявляв, що вересневий меморандум був лише приводом для виходу з НАТО [11, с. 256], проте скоріше за все, це можна вважати категоричною вимогою до союзників відновити «історичне місце» Франції на світовій арені.

Але якими б не були істинні наміри де Голля щодо цього меморандуму, фактом залишається те, що з його приходом до влади Сполучені Штати повільно, але вірно починають втрачати контроль над Францією. Розмивання атлантичної єдності, що почалося з Суецької кризи 1956 р. (тоді США виступили проти інтересів Британії та Франції; якщо Лондон після цього взяв курс на остаточне зближення з американською позицією, то Париж, навпаки, вирішив укріплювати своє становище на континенті за рахунок більш тісних відносин з ФРН) почало приймати загрозливі для США, як для лідера західного світу, форми.

Кінець 50-х – початок 60-х років знаменував собою інтенсивні консультації між Францією та ФРН на найвищому рівні, причому подекуди ці зустрічі, принаймні з французького боку, приймали певний антиамериканський характер. І для німців, і для французів це зближення було способом нагадати Сполученим Штатам про необхідність врахування позицій союзників як з конкретних проблем („німецьке питання” для Аденауера), так і взагалі (будь-яке більш-менш серйозне питання світової політики для де Голля). Французький президент наступним чином визначив цю тенденцію: „Ми віддаляємося від американців, залишаючись їхніми добрими друзями... Проте вони повинні були б зрозуміти, що найкращий союзник Сполучених Штатів не той, хто стелиться перед ними, а той, хто вміє їм казати „ні” [11, с. 258].

Для самих США цей період характеризується корекцією власних поглядів на тенденції світової політики. З приходом до влади Джона Кеннеді Сполучені Штати приступили до перегляду моделі своїх відносин із союзниками. Новий президент, розуміючи, що тотальна політична гегемонія США над країнами Західної Європи в умовах розрядки вже не відповідає реаліям сучасності, намагався дещо виправити геостратегічну політику власної країни. У нових умовах Сполучені Штати мають не домінувати над усім вільним світом, акумулюючи його ресурси для боротьби зі смертельно небезпечним противником, а лише здійснювати лідерські функції по відношенню до своїх партнерів. Кеннеді заявляв, що „якщо Вашингтон є столицею усього вільного світу, президент США має бути його лідером. Цього вимагає наша конституція, цього вимагає наша історія, цього вимагає наше виживання” [16, с. 239].

На думку американського президента, США мали виступати як „генератор” вироблення спільної позиції західних союзників і, одночасно, як виразник цієї попередньо узгодженої позиції на переговорах з СРСР.

Для Сполучених Штатів це було питанням принциповим, адже тільки вони були здатні вести на рівних розмову із Радянським Союзом, і неодноразово це демонстрували своїм союзникам. Прикладом цього були події 1961 р. в Берліні, під час будівництва стіни. Коли Аденауер пізніше казав, що росіяни не побудували б стіну, якби Кеннеді не дозволив їм, німецький канцлер в принципі був недалекокий від істини. Починати військовий конфлікт через дії СРСР у своїй зоні впливу американський президент абсолютно не бажав. Тоді він заявив: „Я можу привести у рух союз (НАТО – А.В.), якщо він – Хрущов – щось зробить проти Західного Берліну, але не поворухну й пальцем, якщо він щось затіє зі Східним” [3, с. 14]. Як результат – Берлінська стіна та Єлисейський договір між Францією та ФРН, що символізував пік недовіри Аденауера до американської політики.

Якщо у взаємовідносинах США з ФРН на початку 60-х років можна було спостерігати відчутне похолодання, то стосовно американо-французьких відносин можна було сміливо застосовувати термін „льодовиковий період”. Це було зумовлено кардинальними розбіжностями у поглядах керівництва обох країн на атлантичне співробітництво в рамках системи міжнародних відносин. Де Голль наступним чином сформулював суть взаємовідносин Франції та США: „Коли виникає загроза світового конфлікту, Франція перша – і єдина – висловлює солідарність з американцями. Коли справи йдуть нормально, Франція перша кладе край залежності Європи від американців” [11, с. 306].

Тому новий Єлисейський договір між Францією та ФРН, підписаний 23 січня, був для де Голля символом нової Європи, європейської, майже антиамериканської. Для Сполучених Штатів інтенсивна європейська інтеграція могла бути дещо небезпечною в економічній площині, але дуже зручною – у політичній. Адже рівень наднаціональності, запроектований ініціаторами інтеграції, і частково виражений у Римських договорах 1957 р., давав можливість малим країнам Європи, переважно орієнтованим на США, впливати на політику континентальних гігантів (тут малася на увазі в основному Франція), зробивши її більш передбачуваною для Сполучених Штатів. Де Голль підписанням Єлисейського договору, окрім всього іншого, хотів показати американцям, що Європа (тут знову мається на увазі Франція) готова йти власним шляхом.

Після відставки Аденауера, якого змінив „атлантист” Ерхард, де Голль взагалі залишився без союзників у своїх планах перебудови Європи. Президенту США, у свою чергу, довелося влітку 1963 р. їхати у ФРН для відновлення американських позицій, що були підірвані французькою активністю в цьому напрямку. Відповідаючи на розповсюджені в Європі закиди на адресу Вашингтона щодо неготовності американців захищати Старий світ, Кеннеді, у своєму виступі у Франкфурті-на-Майні, заявив про те, „що Сполучені Штати у разі необхідності готові пожертвувати американськими містами, щоб відстояти свободу Європи” [2, с. 222].

З цього моменту Франція під керівництвом де Голля самостійно відстоюватиме свої інтереси як у Європі, так і у Північноатлантичному альянсі. Останній удар по американських інтересах в Європі генерал наніс у 1966 р., вивівши свою країну з військової організації НАТО. Критика Сполучених Штатів французьким президентом цього року досягла свого апогею. „Проблема полягала у тому, – зазначав один з його біографів, – що його антиамериканізм дійшов до такої крайності, що за межами Франції сказане ним здебільшого не бралось до уваги. У Вашингтоні його більше ніхто не слухав” [13, с. 550].

Отже, американська політика стосовно Європи протягом 40-х–60-х років ХХ ст. зазнала певних змін, що були спричинені переглядом американських військово-політичних концепцій, а відповідно змінювалася і роль, яку США відводили європейським країнам, зокрема Франції та Німеччині в стратегії європейської оборони. Спроби Франції організувати з Європи "третю силу" на противагу двом наддержавам, залучивши до цього Німеччину, успіху не мали, оскільки німці не могли собі дозволити ризик втратити підтримку свого головного союзника – Сполучених Штатів Америки.

Джерела та література

1. Аденауэр К. Воспоминания. Т.1. 1945–1953 гг. Вып.2. – М.: Прогресс, 1967. – 302 с.
2. Аденауэр К. Воспоминания. 1959–1963 гг. Фрагменты. – М. Прогресс, 1970. – 247 с.
3. Брандт В. Воспоминания. – М.: Новости, 1991. – 526 с.
4. Вайсс М. Международные отношения после 1945 года. – М.: Городец, 2005. – 336 с.
5. Документы Парижского совещания министров иностранных дел западных держав (20–23.10.1954) // Международная жизнь. – 1955. – №1. – С. 132–153.
6. Киссинджер Г. Дипломатия. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
7. Кондрачок С.В. Європейська політика об'єднаної Німеччини: Монографія. – К., 2008. – 264 с.
8. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування та етапи становлення. – К.: Ін Юре, 2001. – 448 с.
9. Куденхове-Калергі Р. Европейский манифест. // Европейский альманах. История. Традиции. Культура. – 1991. – С. 110–119.
10. Молчанов Н.Н. Внешняя политика Франции. 1944–1954. – М.: Госполитиздат, 1959. – 404 с.
11. Пейрефит А. Таким был де Голль. – М.: Московская школа политических исследований, 2002. – 696 с.
12. Уильямс Ч. Аденауэр. Отец новой Германии. – М.: АСТ, 2002. – 472 с.
13. Уильямс Ч. Последний великий француз. Жизнь генерала де Голля. – М., «Аст», 2003. – 606 с.
14. Филипов А.М. Германский вопрос: от раскола к объединению. – М.: Международные отношения, 1993. – 240 с.
15. Штраус Ф.Й. Воспоминания. – М.: Международные отношения, 1991. – 560 с.
16. Юрченко С.В. На пути к мировому лидерству: геостратегия США 1941–1983 гг. – Севастополь: „Флот України”, 2000. – 296 с.
17. Accord de coopération économique entre la France et les Etats-Unis (signé à Paris, le 28 juin 1948). // L'année politique 1948. – P.403-413.
18. Discours de M. Robert Schuman à l'Assemblée Nationale sur le Pacte de l'Atlantique le 25 Juillet 1949. // L'année politique 1949. Revue chronologique des principaux faits politiques, diplomatiques, économiques et sociaux de la France et de la communauté et bilan des organisations européennes. – P., 1949. – P.390-397.
19. Extrait du discours de M. Marshall, Secrétaire d'Etat des Etats-Unis, prononcé le 5 juin 1947 à l'Université de Harvard // L'année politique 1948. – P. 436.
20. Kaspi, A. L'image de la France et de l'Allemagne aux Etats-unis apres 1945. In: Themenportal Europäische Geschichte (2006) // URL: <http://www.europa.clío-online.de/2006/Article=176>.
21. Negotiations sur la Ruhr // L'année politique 1948. – P. 218
22. La position des Puissances à la veille des entretiens de Londres. // L'année politique 1950. – P. 111-112.

Summary

In his article "The United States and the foreign policy of France and FNR during genesis of the European integration process (1949-1969 years) " A. Omelchenko made an attempt to investigate the influence of the "American factor on foreign policy and bilateral relations of France and FRG in the first postwar decade, to show the role and place this western countries in foreign concept of the US. The author came to conclusions that the evolutionary change of the nature of relations between the U.S. and FRG on the one hand, and between the U.S. and France on the other hand actually helped accelerate the European integration process, the "engine" of which became a special relationship between France and the FRG in the format de Gaulle-Adenauer.

УДК 94 (37)

Сергей ЯРЦЕВ

К ВОПРОСУ О СУЩЕСТВОВАНИИ ГИЛЕИ В РИМСКОЕ ВРЕМЯ

Геродот был первым из авторов, кто оставил подробное описание причерноморской местности Гилеи: «Если перейти Борисфен, первая от моря страна – Гилея» (Herod., IV, 18); в неё втекает река Пантикап (Herod., IV, 54); с востока Гилею ограничивает река Гипакирис (Herod., IV, 55). Пантикап – это Ворскла [1, с.39-43], Ингулец или, что вероятнее, Конка, левый приток Днепра [2, с. 285-287], а Гипакирис, судя по тексту, одна из степных рек, оставляющая на право от себя Ахиллов Бег (её обычно отождествляют с Каланчак, озером Донузлав [2, с. 287-289, прим. 371] или р. Чатырлык, впадающей в Каркинитский залив на севере Тарханкута [3, с. 93-95]). Исходя из любого варианта локализации указанных выше рек, Гилея – это территория, расположенная в низовьях Днепра и далее к востоку между лиманом и морем [2, с. 232-333, прим. 209; 4, с. 182-183].

Любопытно, что авторы первых веков нашей эры – Страбон, Арриан, Птолемей – ничего об этой местности не знают (сведения Помпония Мелы (Mela, II, 5) и Плиния (Plin., NH. IV, 83) не добавляют ничего нового к рассказу Геродота и явно восходят к ранним источникам). Дион Хрисостом (ок. 100 г. н.э.) уже даёт такое описание Днепро-Бугского лимана: «...в остальной части лимана берега болотисты и покрыты густым тростником и деревьями; даже в самом лимане видно много деревьев, издали похожих на мачты, так что неопытные корабельщики ошибаются, правя к ним, как бы к кораблям...» (Dio Chrysost. II, 48). Отчасти, можно согласиться с В.Г. Зубаревым, что в связи с поглощением какой-то части Гилеи морем, она прекратила своё существование [3, с. 92]. Однако отметим, что подтопление прибрежных районов, не могло сильно изменить или даже уничтожить отмеченные ещё Геродотом специфические особенности данной области. «Борисфен – самая прибыльная река: по берегам её простираются

прекрасные тучные пастбища для скота; в ней водится в больших количествах наилучшая рыба; вода приятна на вкус для питья и прозрачна (по сравнению с водой других мутных рек Скифии). Посевы вдоль берегов Борисфена превосходны, а там, где земля не засеяна, расстилается высокая трава. В устье Борисфена само собой оседает несметное количество соли. В реке водятся огромные бескостные рыбы под названием «антакеи», и есть много других диких животных» (Herod., IV, 53).

Безусловно, что отмеченные Геродотом природные богатства этой земли и окрестных вод сохранялись и в римское время. Более того, лес в данное время, как мы видим из приведённого выше текста Диона Хрисостома, по берегам лимана также существовал. Следовательно, отсутствие Гилеи у авторов римского времени, помимо подтопления её прибрежной части, должно было иметь ещё какие-то причины. По нашему мнению, главной из таких причин могла стать смена этнического состава её жителей. К концу II в. н.э. происходит затухание жизни на большинстве городищ Нижнего Поднепровья [5]. Возможно, большинство этих позднескифских городищ Нижнего Днестра, как и в округе Ольвии, гибнет ещё в первой половине II в. н.э. [6] Обычно все эти разрушения, как и разгром городищ в Северо-Западном Крыму и на Боспоре, связываются с передвижениями сарматских племён [7, с. 151-155]. Однако отметим, что именно в данное время в сарматской среде появляются и первые погребения по обряду кремации с элементами вельбаркской и пшеворских культур. Причём подобные захоронения зафиксированы не только на территории Крыма [8], но и на Нижнем Днестре. Ямные трупосожжения и коллективные захоронения младенцев под каменными стелами на некрополе крупнейшего городища Красный Маяк, пережившего период упадка, датированы концом II в. н.э. [9, с. 52-59]. Это соответствует начавшемуся примерно во второй половине II в. н.э. процессу проникновения носителей вельбаркской культуры, которую отождествляют с готами и гепидами, на юго-восток в сторону Волини, Поднепровья, Западного и Южного Буга. Движение проходило двумя последовательными волнами – брест-тришинской и дытыничской. При этом вторая волна, датируемая примерно 230–250-ми годами н.э., представляется гораздо мощнее первой [10, с. 103-108]. Но авангардом всего этого переселенческого процесса, безусловно, были дружины воинов, появление которых является характерным показателем начавшегося распада родоплеменных отношений. Именно такие военизированные группировки, используя речные пути, первыми проникали в Черноморский регион, опережая медленно продвигающиеся по суше племена [11].

Сомнительно, чтобы в процессе происходивших радикальных этнических изменений в Северном Причерноморье древняя Гилея смогла утратить своё значение как в стратегическом плане (пограничье причерноморских и приазовских степей), так и по значимости своих природных богатств. Наоборот её роль, в связи с указанными особенностями, должна была даже усиливаться. Следовательно, эта область фигурировала у

пришедших с севера племён под каким-то другим, варварским наименованием. Скорее всего, именно Гилея скрывается под именем загадочной области Ойум, в дошедшем до нас германском героическом эпосе. Ведь эта земля, как никакая другая в Северном Причерноморье была щедро наделена различными благами (Herod., IV, 53), что возможно и объясняет её «желанность» у северных варваров (Iord. Get., 28).

То, что эта область, овладеть которой так стремились готы, являлась вполне реальной землей, а не неким эпическим пространством [12, с. 116-117, прим. 21], доказывает устойчивость традиции Ойум в древнем германском эпосе. В первую очередь необходимо отметить, что Ойум фигурирует в переселенческой саге, дошедшей до нас благодаря Иордану. Считается, что данный рассказ о продвижении готов Филимера к Ойум впервые был записан ещё Аблабием или даже самим Кассиодором, собственные оригинальные сочинения которых до нас не дошли. Предполагается, что основными источниками Аблабия, помимо ряда греческих авторов были готские предания и песни, на что, кстати, прямо указывает Иордан, поясняя, что так об этом говорится «в их древних песнях, почти похожих на исторические» (Iord. Get., 28). Справедливым представляется мнение, что там, где Аблабий привлекает готскую эпическую традицию, его сведения можно частично контролировать данными из более позднего германского эпоса. Это, безусловно, помогает понять трудные места текста [12, с. 100].

К сожалению, непосредственная древнегерманская поэзия нам неизвестна. Так называемая «Старшая Эдда», была записана очень поздно и сохранилась только в рукописи XIII в. [13, с. 10]. Язык рукописи – это всё тот же язык второй половины XIII в. Следовательно, необходимо учитывать, что многочисленные дошедшие до нас слова архаизмы не могли не искажаться, меняться, подновляться ещё в устной традиции [13, с. 399]. Более того, специфика древнегерманского героического эпоса о богах и героях такова, что сказка в нём совершенно неотделима от реальных фактов [13, с. 6]. Поэтому даже при упоминании известных имён исторический фон здесь практически полностью отсутствует [13, с. 18]. Тем не менее, не редко обращают внимание на наличие явных параллелей в текстах позднего древнегерманского героического эпоса и более раннего сочинения Аблабия, который жил не намного раньше Кассиодора, во всяком случае, в правление Теодериха (493–526 гг. н.э.) [12, с. 100]. В первую очередь, это касается «Песни о Хлёде» (песни о битве готов с гуннами), в которой явно отразились некие исторические реалии эпохи Великих переселений [13, с. 458]. Любопытно, что в «Песни о Хлёде» в имени старого воспитателя конунга Хейдрека Гицура Грютингалиди [13, с. 388] и в названии главного центра Хрейдготаланда [13, с. 394], явно проступает имя грейтунгов, которые у современника событий Аммиана Марцеллина идентичны готам Эрменрика (Amm. Marcell. XXVII. 5.6; XXXI. 3.1, 5; 4.12, 13; 5.3). Более того, некоторые географические названия здесь явно указывают на Северное Причерноморье. Обращает на себя внимание то, что жилища готов располагаются в земле

Arheimar – Архейм [13, с. 385]. Давно было замечено, что данная, казалось бы, мифическая земля весьма напоминает Oium – Ойум Аблабия – Иордана [14, с. 245], что может свидетельствовать в пользу реального существования данной области в эпоху доминирования здесь грейтунгов. По мнению Л. Шмидта, слово произошло от немецкого Aue, что означает «луг», «поле» [15, с. 199]. В этом случае имя «Ойум» может означать степь [16, с.132-133], что хорошо сходится с историческими и географическими реалиями появления и расселения готов в Северном Причерноморье. Однако лучшей и наиболее популярной остаётся этимология этого слова из готского *Auþōt, предложенная ещё Мюлленхоффом – «страна, изобилующая водой» [12, с.116-117, прим 21].

Локализация этой скифской области «Ойум – Архейм», куда так стремился и пришёл со своим народом Филимер (Iord. Get. 27), до сих пор остаётся в науке одной из самых острых проблем по истории готов Северного Причерноморья. По мнению Г.В. Вернадского, эта область располагалась возле Киева [17, с. 113-114; 16, с. 132-133]; В. Краузе и Е. Шварц считали, что это степи Северного Причерноморья [18]; Г. Ловмянский помещал эту область и на правобережье Днепра, и на берегах Меотиды [19, с. 261]; на берегах Азовского моря расположил «Ойум» и Х. Вольфрам [20, с. 69]; Т. Левицкий предложил локализовать её на Керченском полуострове [21, с. 77-79], а В.Н. Топоров, напротив, – в Дунайских плавнях [22, с. 254]. При этом, несмотря на отсутствие единого мнения, вовсе отказывать в реальном существовании этой загадочной земли только на основании непоследовательности «переселенческой саги» было бы не очень верным [12, с. 116-117, прим. 21, 25]. Да, действительно, некая противоречивость в тексте Аблабия присутствует, на что справедливо обратила внимание В.П. Буданова [23, с. 94]. В одном месте, Филимер «пришел в земли Скифии, которые на их языке назывались Ойум» (Iord. Get. 27), в другом, только «та часть готов, которая была при Филимере, перейдя реку, оказалась, говорят, перемещенной в области Ойум и завладела желанной землей» (Iord. Get. 28). По нашему мнению, это может означать то, что Аблабий, черпая информацию из древних сказаний, очень смутно представлял себе, о чём идёт речь. Поэтому строго следовать тексту и помещать «Ойум» исключительно по одну сторону реки было бы ошибкой. Единственное, какой вывод можно сделать из этого текста, это то, что в местности «Ойум» находилась какая-то река, так как переход через неё отложился в памяти переселенцев. Поэтому, трудно не согласиться с мнением Е.Ч. Скржинской, что не отразиться в народных преданиях такое крупное событие, как переход через Днепр, просто не могло. Вывод учёного, что под «Ойум» следует понимать древнюю греческую Гилею на левом берегу Нижнего Днепра и его лимана [24, с. 195, прим. 68], нам представляется наиболее верным решением этой проблемы. Об этом прямо говорят контролирующие этот текст строки «Песни о Хлёде», в которых жилища готов в Архейме расположены именно в «излучинах Данпа» [13, с. 386]. Более того, ещё Геродот описывал излучину Днепра как область,

по крайней мере, двух рек, где после Борисфена (на восток) «следует пятая река под названием Пантикап. Течёт она с севера и из озера. Между ней и Борисфеном обитают скифы-земледельцы. Пантикап протекает через Гилею, а затем, минуя её, сливается с Борисфеном» (Herod., IV, 54). Считается, что реку Пантикап (несмотря на то, что по описанию это явно левый приток Днепра – Конка), чрезвычайно трудно отождествить с какой-либо реальной рекой из-за сложившегося устойчивого мнения о существовании трёхдневного пути между этой рекой и Днепром [25, с. 244], хотя из приведённого выше текста это утверждать нельзя. Место же, где Геродот говорит о земледельцах-скифах, живущих где-то к северу от Гилеи, лежащей за Борисфеном, и которые «занимают область на три дня пути к востоку до реки Пантикап» (Herod., IV, 18), вероятно, надо понимать в смысле трёхдневного пути на восток и северо-восток вдоль всех позднескифских городищ на Днестре и параллельно протекающей Конки. Берущая своё начало в приазовских степях, эта река огибает плавни Конских вод (ныне Каховское водохранилище) и течёт параллельно Днепру, то, впадая в него, то снова от него отделяясь, вплоть до самого моря [3, с. 95-96]. Не исключено, что именно эти особенности «водной страны», в которой при передвижении необходимо было пересекать не одну, а несколько рек, и стали причиной указанных выше противоречий в дошедшем до нас древнем предании.

Для доказательства данной локализации «Ойум», по нашему мнению, можно использовать и ряд других имеющихся географических привязок. После того, как готы Филимера перешли реку и завладели желанной «Ойум», «тотчас же без замедления подступают они к племени спалов и, завязав сражение, добиваются победы. Отсюда уже, как победители, движутся они в крайнюю часть Скифии, соседящую с Понтийским морем» (Iord. Get. 28). Речь, как видно из текста, явно идёт о каком-то районе побережья Чёрного моря. При этом данный текст не даёт никаких оснований утверждать, что некий прибрежный район Скифии и собственно «Ойум» относятся к разным удалённым друг от друга регионам. Любопытно, что сатархеи-спалеи упоминаются Плинием в числе племён перешедших вместе с другими сарматскими племенами во II в. до н.э. Танаис [26, с. 49] (Plin. Nat. hist. VI, 22, 23). Заметим, что спалеи стоят последними в списке племён, что может означать, что они перешли Танаис гораздо позднее других, оставшись кочевать в Приазовье, вплоть до появления готов. Возможно, спалы и стали причиной остановки движения основной массы готских племён, что отразилось на границе сформировавшейся здесь позднее черняховской культуры, проходящей в степной полосе по Днепру. Контролирующие этот текст строки «Песни о Хлёде»: «...и лес знаменитый, что Мюрквид зовётся, на готской земле могилы священные, камень чудесный в излучинах Данпа...» [13, с. 386], «...лес, который называется Мюрквид. Он отделяет гуннскую землю от земли готов» [13, с. 389], содержат прямое указание, что Нижний Днепр, вместе с лесом Мюрквид служили естественной границей между прибрежной территорией осёдлого населения и приазовскими

степями, со стороны которых исходила угроза от гуннов. Любопытно, что «переселенческая сага», как и «Песнь о Хлёде» весьма точно отражают этническую картину Северного Причерноморья IV в. н.э., известную по памятникам археологии. Поселения черняховской культуры, как и расположенные рядом некрополи, ставшие в связи с опасностью гуннского захвата данной территории священными могилами предков, действительно не выходят за пределы Нижнего Днепра. На левом берегу излучины этой реки, в приазовских степях, черняховских памятников практически нет. Похоже, это было вызвано не только тем обстоятельством, что реки являлись естественными географическими границами страны готов, но и особой символикой водной преграды в культуре древних германцев [27, с. 75], что и отразил германский героический эпос.

Связь в этих древних сказаниях тёмного леса – Мюркvida – именно с районом Нижнего Днепра лишний раз доказывает верность предложенного отождествления древней Гилеи с варварской «Ойум». «Восточнее этих скифов-земледельцев, на другой стороне реки Пантикапа, обитают скифы-кочевники; они вовсе ничего не сеют и не пашут. Во всей земле скифов, кроме Гилеи, не встретишь деревьев. Кочевники же эти занимают область к востоку на десять дней пути до реки Герра» (Herod., IV, 19). Гилея «... лежит близ Ахиллесова ристалища и вся покрыта густым лесом разной породы деревьев» (Herod., IV, 76). Ширину этого леса в направлении к северу, Е.Ч. Скржинская определяет в 40 км, длину с запада на восток – в 140 км. Сейчас здесь раскинулась степь, но даже в средние века и в XVIII в. ещё был густой смешанный лес [24, с. 195, прим. 68], возможно доходящий даже до Перекопа [28, с. 104]. Похоже, это и был реальный прообраз мифического Мюркvida, тёмного леса расположенного на границе с приазовскими степями.

В заключении отметим, что, несмотря на всю сложность работы с нашими источниками, мнение Е.Ч. Скржинской о локализации «Ойум» в районе греческой Гилеи на Нижнем Днестре необходимо признать единственно возможным вариантом решения данной проблемы. Исчезновение Гилеи из античных источников в римское время произошло, по-видимому, из-за подтопления морем прибрежной части этой области и последующей смены этнического состава её жителей. Для пришедших с далёкого севера варваров эта земля, щедро наделённая различными благами и оттого столь желанная, представлялась сказочно богатой речной страной «Ойум», которая в этом образе и была воспета в их героических песнях.

Джерела та література

1. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. – М., 1979
2. Доватур А.И., Калистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. – М., 1982
3. Зубарев В.Г. Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции. – М., 2005.
4. Агбунов М.В. Античная география Северного Причерноморья. – М., 1992.
5. Былкова В.П. Нижнее Поднепровье в античную эпоху (по материалам раскопок поселений). – Херсон, 2007. – С. 109-114; Гаврилюк Н.А., Крапивина В.В. Постскифские городища Нижнего Поднепровья и Ольвия // Древности Северного Причерноморья в античное время. МАИЭТ. Supplementum. – Вып. 4. – Симферополь, 2007. – С. 64.

6. Шукин М.Б. На западных границах Сарматии (некоторые проблемы и задачи исследования) // Кочевники евразийских степей и античный мир (проблемы контактов). – Новочеркасск, 1989. – С. 73; Храпунов И.Н. О причинах гибели некоторых позднескифских поселений // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1990. – Т. 1. – С. 167; Зубарь В.М. По поводу достоверности одного письменного источника по истории Ольвии середины II в. н.э. (SHA, 9, 9) // Российская археология. – 1993. – №2. – С. 185-188.
7. Зубарь В.М., Сон Н.А. Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. – Симферополь, 2007.
8. Храпунов И.Н. Новые данные о сармато-германских контактах в Крыму (по материалам раскопок могильника Нейзац) // Боспорские исследования. – Симферополь, 2003. – Вып. III. – С. 345-346; Он же. Сарматизация предгорного Крыма (до середины III в. н.э.) // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2003. – Т. X. – С. 46; Колтухов С.Г., Юрочкин В.Ю. От Скифии к Готии. – Симферополь, 2004. – С. 176-177.
9. Гей О.А., Бажан И.А. Захоронение с комплексом вещей круга эмалей на Нижнем Днепре // Петербургский археологический вестник. – СПб. – 1993. – №3. – С. 52-59.
10. Шукин М.Б. Готский путь (готы, Рим и черняховская культура). – СПб., 2005.
11. Зубарев В.Г., Токарева И.Н., Ярцев С.В. К вопросу о времени и характере появления готских морских дружин в Черноморском регионе // Гуманитарная наука в Центральном регионе России: состояние, проблемы, перспективы развития: Материалы VII региональной науч. практ. конф. – Тула, 2005. – Доп. том. – С. 134-150; Ярцев С.В., Миляева Ю.В. К вопросу о пути проникновения первых германцев в Северное Причерноморье // Юг России и Украина в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: сб. научн. тр. V Междунар. науч. конф. – Белгород, 2009. – С. 26-28.
12. Иордан / Пер. и коммент. А.Н. Анфертьева // Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. I. (I–VI вв.). – М., 1991.
13. Старшая Эдда / Пер. А. Корсуна, вст. статья А.Гуревича, ком. М. Стеблин-Каменского. – СПб., 2005.
14. Браун Ф.А. Разыскания в области готско-славянских отношений. – СПб., 1899.
15. Schmidt L. Die Bekehrung der Ostgermanen zum Christentum. Göttingen, – 1939. – Bd.1.
16. Вернадский Г.В. Древняя Русь. – Тверь-М., 2004.
17. Vernadsky G. Ancient Russia. 2d. ed. New Haven Yale univ.press., 1943.
18. Krause W. Handbuch des Gotischen. München, 1953. S. 8; Schwarz E. Die Urheimat der Goten und ihre Wanderungen ins Weichselland und nach Südrussland // Saeculum. 1953. Bd. 4. H. 1. S. 22.
19. Lowmianski H. Początki Polski. – Warszawa, 1963. – Т. 1.
20. Вольфрам Х. Готы. – СПб., 2003. .
21. Lewicki T. Zagadnienie Gotów na Krymie // Przegl. Zachodni. – 1951. – R.VII. – T.2. – №5-8. – S.77-99
22. Топоров В.Н. Древние германцы в Причерноморье: Результаты и перспективы // Балто-славянские исследования 1982. – М., 1983. – С. 254.
23. Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. – СПб., 2001.
24. Иордан О происхождении и деяниях гетов. Getica / Вст. ст. и пер. Е.Ч. Скрижинской. – М., 1960.
25. Щеглов Д.А. Географическое описание Скифии Геродота в новом свете // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 2008. – Вып. XX. – С. 244.
26. Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия во II – IV вв. (некоторые проблемы исследования) // Советская археология. – 1982. – №2. – С. 49.
27. Захаров Г.Е. Переход через Дунай как пересечение границы между готским и римским культурными мирами // Восточная Европа в древности и средневековье. – М., 2008. – Вып. XX. – С. 75.
28. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь. – М., 1953.

Summary

In the article the complicated question about localization of the mythical region “Oiyum” from Goth’s epos is examining. Author means, that the “Oiyum” is the ancient Ghileah situated on low Dnep bank. The Ghileah disappearance from ancient sources in roman age was the result of getting drowned the part of this region because of sea transgression and the chance of it is ethnic staff.

УДК 94(71)

Сергій Білоножко

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ДВОМОВНОСТІ В КАНАДІ

За роки незалежності України питання статусу російськомовного населення, російськомовних регіонів, які протягом не одного століття користувалися російською мовою, постійно викликало дискусію в українському політичному бомонді. На державному рівні вирішено однозначно – державною мовою України є українська, але мовний демократизм в державі ще в стадії формування. Тому, на нашу думку, потребує більш ретельного вивчення феномен двомовності та досвід країн, в яких історично склалася двомовність.

На сьогоднішній день у світі існує 40 країн, де дві мови (або три, а в Сінгапурі – навіть чотири) є державними мовами (в 1990-х роках таких країн було 35) [1]. Канада – одна з них, але процес формування двомовності в ній мав свої особливості. У країнах Африки, Азії або Латинської Америки, які були у свій час колоніями, одна з державних мов є рідною, а друга – мовою колонізаторів, залишилася "у спадщину" від колоніальних часів. В окремих країнах Європи обидві мови рідні (наприклад, у Фінляндії – фінська і шведська). Але у Канаді обидві офіційні мови – мови іммігрантів. Двомовність тут тісно пов'язана як з мовною політикою, так і з загальною політикою держави, оскільки існування в країні двох офіційних мов стосується інтересів усього населення.

Отже, об'єктом дослідження є мовні аспекти етнічної та політичної історії Канади. Предметом – особливості формування, функціонування та правового оформлення двомовності в Канаді в нові та новітні часи. Виходячи з об'єкту та предмету у даній статті автор ставить за мету розглянути історичні передумови становлення двомовності у цій країні та узагальнити практику співіснування франкоканадців та англоканадців в одній державі.

Мовна політика Канади – продукт історичних взаємин між англійцями й французами, витоки якої ідуть з початку XVII століття. У 1605 році було засновано перше постійне французьке поселення в Канаді, в 1622 році – англійське [2, с. 14]. Французи були другими білими поселенцями, що приїхали до Канади. Першими були норвежці, але вони практично не вплинули на життя в країні. Освоєння Канади французами (тоді її називали la Nouvelle France – Нова Франція) велось протягом XVII – більшої частини XVIII століття. Офіційно ця територія була проголошена володінням французького королівства в 1663 році, але вже через 50 років, у 1713 році, Франція, ослаблена війною за іспанську спадщину, віддає англійцям за Утрехтським миром східну частину Нової Франції – Акадію, яку англійці перейменовують у Нову Шотландію. Акадійці були зігнані зі своїх земель і вимушено розселилися по різних частинах країни. Після Семирічної війни

(1756–1763 рр.) англійці ще більше розширили свої володіння за рахунок придбання усієї Нової Франції. Представникам французької колоніальної адміністрації було надане право виїхати на батьківщину. Втрата Францією заокеанських володінь була закріплена Паризьким миром 1763 року.

Франкоканадці давно вже не французи. За чотири століття життя в північних лісах вони перетворилися на окремий народ, не схожий на європейських французів і, головне, що вони самі не вважають себе «французами». Тепер це – особливий народ зі своєю культурою, а говорять вони не просто французькою, а на особливому діалекті – стародавньому варіанті північнофранцузької мови. У XVII – на початку XVIII століття з Північної Франції до Канади переїхало понад 10 тисяч чоловік, сьогодні ж їхніх нащадків уже понад 10 млн. (разом з тими, хто тепер живе в США). За 300 років їхня чисельність збільшилася в 1000 разів! І майже усі франкоканадці один одному – родичі (хоча, і дуже далекі), і пам'ятають своє споріднення. Може, тому вони між собою, як правило, на «ти» – подібної фамільярності немає у самій Франції. На сьогодні переважна більшість франкоканадців проживає у провінції Квебек.

В інших дев'ятох канадських провінціях набагато частіше чути англійську мову: тут більше англоканадців. Тепер їх більше десяти мільйонів і вони становлять основну частину населення в найбільшому місті Канади – Торонто, її столиці – Оттаві, найбільших містах Канадського Заходу: Ванкувері, Едмонтоні, Калгарі та Вінніпезі. Більшість канадців нефранцузького і неанглійського походження, якщо вони живуть не у Квебеку, теж спілкуються одне з одним англійською і поступово зливаються з англоканадцами. Англomовні канадці – не американці і не англійці, у них теж своя особлива культура – скоріше європейська, ніж американська. Цей другий «народ-засновник» Канади – англо-канадський – виник на півтора сторіччя пізніше, ніж франко-канадці, й складався в інших історичних умовах: більш поступово і у постійному зв'язку зі своєю «історичною батьківщиною» – Великобританією, звідки постійно приїздили й вливалися до складу англоканадців нові переселенці (тоді як французи після 1763 р. у Канаду вже майже не мігрували).

Важливо, що основу англоканадської нації, її «ядро», заклали наприкінці XVIII століття «лоялісти» – переселенці з США, «американці, які не захотіли стати американцями» і під час війни за незалежність США підтримували британську армію. Повсталі проти англійського короля американці вважали їх «зрадниками», а самі «лоялісти», навпаки, пишалися тим, що вони чесно зберегли вірність («лояльність») своєму королеві. Після поразки британської армії більше 20 тисяч «лоялістів» втекли на ще не заселені франкоканадцами землі в Канаді, на схід й на захід від Квебека. Так на канадській землі вперше залунала англійська мова. Пізніше до них додалися нові переселенці з Європи, але «лоялістський» дух гордої вірності присязі, дотримання законів, прихильності до британської (європейської!) культури і незалежності від США – залишився. До цього часу в Канаді

налічувалося приблизно 60000 французів, що жили головним чином у районі між Квебеком і Монреалем. Війна за незалежність у Сполучених Штатах призвела до зміни політичної атмосфери і у Канаді. У країну почався приплив нових переселенців англійського походження, що, природно, змінило співвідношення між франкомовним та англомовним населенням. У 1867 році була утворена Конфедерація британських володінь у Північній Америці, що склала домініон Канаду. У 1949 році країна стала федеративною державою в складі Співдружності.

Мовна політика виходила зі звичайних практичних і комерційних міркувань. Колоністам зручніше було користуватися звичними для них європейськими мовами, а інтересам місцевого населення не надавали серйозної уваги. Але протиборотство між колоніальними силами в Північній Америці поклало початок конфлікту і створенню характерної мовної політики, що, зрештою, призвело до рішення використовувати англійську і французьку мови як державні. Прийнятий англійським парламентом у 1867 році Акт про Британську Північну Америку надавав французькій мові, поряд з англійською, офіційний статус у федеральному парламенті й федеральних судах, а також у судах і легіслатурі провінції Квебек [3]. Державною ж мовою була англійська, вона домінувала у всіх сферах канадського суспільства. Англомовне населення розподілилося фактично по усій Канаді, франкомовне ж зосередилося в провінціях Квебек, Нью-Брансуїк, Онтаріо й Манітоба. Деякі дослідники вважали, що "ще кілька десятиліть – і французька мова, як залишок франкоканадської культури і особлива національна самосвідомість франкоканадців розчиняться в понятті єдиної канадської нації, що говорить англійською мовою" [4].

Довгі роки мовний статус жителів Канади був соціально обумовленим: англоканадці, яких було в країні більшість, вважали французьку мову Канади збитковою (French Canadian Patois), що не має нічого загального з мовою жителів метрополії (Parisian French). Боротьба англійської й французької мов за сфери впливу велася протягом усього часу співіснування франкоканадців і їхніх англомовних співвітчизників. Вона набувала різних форм. На ранніх етапах це була боротьба французької мови за виживання, що проявлялося у прагненні франкоканадців зберегти свою мову у родині, богослужінні, повсякденному житті. Двадцяте століття – час посилення боротьби квебекців за розширення використання французької мови в житті суспільства й держави. Діяльність франкоканадців у цій області відрізняється винятковою послідовністю й цілеспрямованістю [5]. Слід додати, що навіть заходи, прийняті урядом Квебеку у сферах, на перший погляд не пов'язаних з мовною політикою, також сприяли зміцненню громадянської свідомості мешканців цієї провінції. Починаючи з 20-х років XX століття у Квебеку на зміну діяльності на захист французької мови приходить політика, що ставить перед собою за мету не тільки забезпечити французькій мові місце поруч із англійською, але й позбавити англійську мову привілейованих позицій у квебекському суспільстві, дати можливість квебекцям жити й працювати в

рідному франкомовному середовищі та примусити до двомовності англomовне населення провінції.

Події у Квебеку в 60-х роках ХХ століття стали своєрідним поштовхом для введення двомовності в Канаді. П'єр Елліот Трюдо, який став у 1968 році прем'єр-міністром країни, запропонував парламенту Закон про офіційні мови (Official Languages Act), який і був прийнятий 1969 р. Цей закон повинен був юридично закріпити рівність англійської й французької мов у федеральних установах і тим самим забезпечити повагу мовних прав, гарантованих канадською Конституцією [6]. Уперше встановлювалася рівноправність французької й англійської мов у будь-якій сфері, що підпадає під федеральну юрисдикцію. За цим законом всі федеральні міністерства, відомства й служби переводилися на двомовну основу. Для тих державних чиновників, які не знали французької мови, було встановлено термін для її вивчення. У Конституцію 1982 р. було включено положення про рівність англійської й французької мов у Канаді і закріплено право франкоканадців на отримання освіти рідною мовою незалежно від місця проживання. У 1971 р. у своїй заяві в Палаті громад П. Трюдо висловив думку спеціально створеної урядом Комісії з двомовності й двокультурності: "Не може бути однієї культурної політики для канадців британського й французького походження, а іншої – для аборигенів та осіб, що становлять третину населення країни (маються на увазі аллофони. – С.Б.). І хоча є дві офіційні мови, немає офіційної культури, і ніяка етнічна група не має переваг перед іншою" [7, с. 134].

Населення країни ділиться на три лінгвістичні групи: *англофони* – канадці, рідною мовою яких є англійська; *франкофони* – канадці, рідною мовою яких є французька; *аллофони* – канадці, рідною мовою яких є будь-яка інша.

Чисельність франкофонів зараз становить більше 7 мільйонів чоловік – це майже чверть населення країни. Їхня мова, закони, релігія і звичаї – окрема риса канадської культури. У другій половині двадцятого століття відбувся масовий бум англофонів. У наслідок цього Монреаль, що колись був де-факто столицею Канади, втратив цей статус. Ривок емансипації франкофонів, зростання самосвідомості, боротьба за права – наслідок «тихої революції», є по суті нічим іншим як звільненням від тотального контролю католицької церкви.

Відносини англофонів і франкофонів у Канаді складні і не зводяться лише до протистояння Квебеку та іншої Канади. Помітна кількість франкофонів живе в Онтаріо (схід і північ провінції) і в Манітобі. Вони поступово розчиняються в англофонському оточенні, але на побутовому рівні французька мова залишається основною. У Нью-Брансуїку (він же – Нуво-Брасуїк) франкофони живуть в основному на північному сході. Називаються вони «акадійці», регіон – Акадія. На відміну від «Квебеку» (жителі Квебеку) вони не почувають себе утиснутими й відокремлюватися не збираються. Практично усі швидко й правильно говорять на обох мовах.

Будь-який федеральний документ у Канаді можна запросити англійською або французькою. І зазвичай проблем не виникає. Але,

де-небудь у глухомані (квебекській або, скажімо, альбертській) документа може не виявитися під рукою, і співробітник, до якого ви звернетесь, може ні слова не розуміти іншою мовою. Там, де населення змішане, труднощі можуть виявитися більш серйозними [8, с. 45-46].

З часів Конституції 1867 року французька мова користується в Канаді тими ж офіційними правами, що й англійська. У провінції Квебек практично обидві мови – англійська і французька – були рівноправні. В інших французька займала, як правило, другорядне положення. 1982 року Акт про Британську Північну Америку був замінений на нову Конституцію Канади, відповідно до якої країна одержала право на будь-які зміни свого державного устрою. Королева Єлизавета II відвідала Парламентський пагорб, на якому вона оголосила акт про прийняття конституції. Це завершило передачу конституційної влади від Великобританії до Канади. Канадська влада отримала значно більше ожливостей в юридичному оформленні та реальному забезпеченні функціонування двомовності. В установах федерального уряду мовою усного спілкування є англійська, хоча усі документи й офіційні виступи обов'язково перекладають французькою.

Двомовність Канади носить однобічний характер. Значна кількість канадців знає англійську мову. Для одних вона – рідна, для інших – вивчена. Для канадці, рідна мова яких – французька, особливо, якщо вони живуть в містах, обов'язковим є знання англійської. У канадців, які говорять з дитинства англійською мовою, немає потреби вивчати французьку [8, с. 46].

Отже, на нашу думку, двомовність у Канаді – це демократичний варіант вирішення етнонаціональної проблеми, компроміс між різними суспільними групами, і як би не називалися різні мовні групи, вони в цілому є – канадці.

Джерела та література

1. Большой энциклопедический словарь. – М., 1996.
2. Данилов С.Ю., Черкасов А.И. 12 лиц Канады. – М., 1987.
3. The 1998 Canadian & World Encyclopedia Copyright © 1997 by McClelland & Stewart Inc. The 5. Columbia Encyclopedia, Firth Edition Copyright © 1994, 1995 Columbia University Press.
4. Реферовская Е.А. Французский язык в Канаде. – Л., 1972.
5. Подробнее см.: Bibeau G. Le francais quebecois. – Decouvrir le Quebec. – Quebec, 1988.
6. Canada. House of Commons. Debates. – 1971. – October 8. – P.8545.
7. Актуальные проблемы канадоведения. Сб. статей молодых ученых / Науч. ред. Ю.Г. Акимов, А.И. Черкасов. – СПб.: Рос. об-во изучения Канады, 2003.
8. Владимирова М.А. Канадская самобытность и политика многокультурности // США – Канада, 2004. – № 6.

Summary

The article provides some moments of the historical development of Canada in the context of the formation of bilingualism. The attention is paid to the reasons of bilingualism and current problems in the country. The attention is focused on the differences, which are currently between major language groups in Canada.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477,72)''1944-1947''

**Геннадій Цибуленко
Лариса Цибуленко**

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНІ ЗАХОДИ
РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЩОДО ВІДБУДОВИ
КОЛГОСПНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ
НА ХЕРСОНЩИНІ У 1944–1947 РР.**

Актуальність проблеми відновлення колгоспів і радянських засад землекористування у повоєнний період визначається необхідністю детального вивчення політики експлуатації селянства й механізмів її реалізації, запроваджені на українських землях, що перебували в часи німецько-радянської війни під нацистською окупацією.

Проблематика аграрної політики радянської влади у повоєнні роки знайшла своє відображення в сучасних ґрунтовних наукових дослідженнях І.В. Сушка [1], О.М. Малярчука [2] та В.В. Мішаніна [3]. Проте, в цих роботах охоплюється ареал Західної України, де ця політика набувала свого становлення. Для територій України, де радянський режим оформився та сформував систему управління аграрною сферою в 20–30-х рр. ХХ ст., аспект його розвитку в другій половині 40-х ХХ ст., більшою мірою, пов'язаний з дослідженнями голодомору 1946–1947 рр.

У статті досліджується стан землекористування громадськими землями колгоспів Херсонської області та діяльність радянських органів влади у сфері землевпорядкування та керівництва сільським господарством. Нами розкривається характер і методи діяльності щодо відновлення радянських норм організації аграрної сфери, вибудованої у довоєнні часи. Період дослідження охоплює 1944–1947 рр., що визначається відновленням радянської влади на Херсонщині після її звільнення від німецько-нацистської окупації та часом практичного відтворення радянської системи експлуатації колгоспного селянства, наслідком чого став черговий голодомор 1946–1947 рр.

Джерельною базою дослідження стали матеріали відомчого архіву Управління агропромислової політики Херсонської обласної державної адміністрації та фонд Р-1953 Управління сільського господарства Виконавчого комітету Херсонської обласної ради народних депутатів Державного архіву Херсонської області, в яких зосереджені документи означеного періоду з питань землевпорядкування й політики радянської влади в аграрній сфері.

Із звільненням Нижнього Подніпров'я та утворенням Херсонської області 30 березня 1944 р. [4, с. 60] розпочинається процес з відтворення радянських органів влади. У контексті цього процесу в серпні 1944 р. розпочинає роботу Херсонський обласний земельний відділ. Була сформована перша група землевпорядників (Див. табл. 1).

Таблиця 1.

Склад управління землевпорядкування та сівозміни
Херсонського обласного земельного відділу [5, арк. 11]

№ п/п	Посада	Прізвище, ім'я та по батькові	Пар- тій- ність	Рік народ- ження	Наці- ональ- ність	Знан- ня україн- ської мови	Стаж цієї роби- ти	Місце перебування та зайнятість в часи окупації
1.	В.о. Нач-ка Управління землевпо- рядкування	Штанько Всеволод Іванович	б/п	1898	Укр.	Да	20	Білозерська ст. Землевпорядник
2.	Головний інженер	Фугалевич Петро Венедиктович	б/п	1895	Укр.	Да	32	Херсон. Земле- впорядник Землемірної контори
3.	Завідувач геокамери	Чесаков Іван Антонович	б/п	1888	Укр.	Да	35	Херсон. Земле- впорядник Землемірної контори
4.	Завідувач геосільхоз []	Точиленко Трохим Сидорович	б/п	1891	Рос.	Да	34	Херсон. Земле- впорядник Землемірної контори
5.	Інженер з обліку земель	Гурьїв Василь Матвійович	б/п	1886	Укр.	Да	32	Херсон. Земле- впорядник Землемірної контори
6.	Інженер землевпо- рядник	Видряков Микола Дмитрович	б/п	1888	Рос.	Да	12	Херсон. Земле- впорядник Землемірної контори
7.	Інженер землевпо- рядник	Шаганян Леонід Петрович	б/п	1890	Рос.	Да	34	Херсон. Земле- впорядник Землемірної контори
8.	Інженер землевпо- рядник	Качалов Іван Миколайович	б/п	1889	Рос.	Да	34	Херсон. Земле- впорядник Землемірної контори
9.	Інженер землевпо- рядник	Чебаненко Ольга Пантеліївна	б/п	1915	Укр.	Да	7	Херсон. Викладач Мортехнікуму
10.	Інженер землевпо- рядник	Васильков Євген Анатолійович	Канд. в чл. парт.	1899	Рос.	Ні	19	Саратов Воєнний завод
11.	Інженер землевпо- рядник	Лозович Григорій Василійович	б/п	1891	Укр.	Да	34	Херсон. Земле- мір Землемірної контори

12.	Технік землевпорядник	Шаганян Борис Леонідович	б/п	1920	Рос.	Да	2	Херсон. Землемірна контора
13.	Інженер з техніки нормування	Зебров Михайло Алексійович	б/п	1890	Рос.	Да	29	Червона Армія. Киргизька РСР.
14.	Інспектор з технічного контролю	Петров Іван Якович	б/п	1906	Рос.	Да	19	Каховка. Землемір Райземконтори.

Ймовірно до середини 1946 р. відділ землевпорядкування та сівозміни очолював В.І. Штанько [6, арк. 2], а потім Б.В. Троїцький [7, арк. 78]. Саме під їх керівництвом проводилися широкомасштабні заходи відновлення радянських принципів землекористування та піднімалося розорене сільське господарство.

У цілому ситуація в землекористуванні за часи окупації дуже змінилася. Німецько-нацистські окупанти провели низку заходів, спрямованих на реорганізацію колгоспного землеволодіння. На переконання радянських урядовців «вони спрямували свій огидний удар на цілісність та непорушність землекористування колгоспів». Окупантами всі 912 колгоспів перетворено у сільськогосподарські громади. Через деякий час 220 таких сільгоспгромад були розбиті на групи або, так звані, десятки із розподілом майна та землі по групам. На початку 1943 р. у 17 таких сільгоспгромадах було доведено розподіл землі та майна до дворів [7, арк. 176]. Чомусь радянським державним службовцям сфери землевпорядкування вважалося, що нібито німецька адміністрація прагнула створити бачення наділення селян землею. Та, власне кажучи, навряд чи німцям, враховуючи їх ставлення до окупованих територій, потрібно було приховувати свою реальну політику. Скоріше за все, ці дії були пошуком максимально ефективної системи експлуатації та готувався ґрунт для реорганізації системи землеволодіння після завершення війни. Саме для цього створювався земельний фонд. Вся земля під час окупації, що в часи колективізації у повному обсязі була закріплена за колгоспами на довічне користування, лише на 40-60% передавалася селянам. Інша її частка йшла на організацію цього земельного фонду, який здавався тим же таки селянам у примусову оренду, щоб земля не гуляла та з метою збільшення норм здачі продуктів харчування. Саме з цього земельного фонду й передбачалося після закінчення війни наділяти володіннями німецьких «вояків» і поміщиків. У ході такої аграрної політики німецьких окупантів на Херсонщині з користування селян вилучалося 688.200 га кращих орних земель.

Значної зміни зазнало й присадибне землекористування. Для того щоб компенсувати селянам значне скорочення землекористування в результаті такої земельної політики, що проводилася загарбниками, німецька адміністрація провела розширення присадибного користування за рахунок громадських земель і повернення відрізнаних лишків. Так, за відомостями по

14 районам було нарізано 27.372 дворам колгоспників 9.853 га (по 0,36 га на селянське господарство), 3.488 дворам робітників та службовців нарізали 1.742 га (по 0,5 га), 386 дворам одноосібників – 386 га (по 1 га на двір), 185 розкуркуленим – 237 га (по 1,28 га на двір), 128 іншим землекористувачам було виділено – 78 га. У цілому було нарізано 12.197 га. Крім того, окупанти повернули на старі хутори колишніх власників, виселених у 1939 р.

Окупантами було знищено й правове підґрунтя радянської системи землекористування – державні акти на довічне користування землею колгоспами, колгоспні земельні шнурові книги та книги реєстрації земель [7, арк. 176-177].

На першому етапі у 1944–1945 рр. органи контролю за землекористуванням проводили активну роботу щодо відновлення порушеного присадибного землекористування. Спеціально створеними районними комісіями було обміряно всі присадибні ділянки колгоспників, робітників, службовців та інших не членів господарств. Були виявлені права користування присадибними ділянками, вилучені незаконні користування, відрізані виявлені лишки, відділено також присадибні землі від громадських [7, арк. 177].

У самих колгоспах керівництво, прагнучи забезпечити селян харчами та кормами, йшло на порушення. Так, наприклад, у Бериславському районі правління колгоспів дозволили колгоспникам незаконне використання парових клинів громадських польових земель під баштани, прирізавши їм ці землі до їх присадибних ділянок, а в Цюрупинському районі використовувати громадські землі в приватних інтересах дозволили не тільки колгоспникам, а й службовцям. Ці дії змусили виконавчий комітет Херсонської обласної ради депутатів трудящих 29 жовтня 1945 р. винести рішення «Про охорону громадських земель від розбазарювання» [8, арк. 17]. У цілому на кінець 1945 р. завершено загальну роботу по суцільному відновленню обліку землекористування в колгоспах області (Див. табл. 2).

З таблиці видно, що в переважній більшості районів колгоспне землекористування було провідним і тільки у Бериславському й Новотроїцькому районах цей показник був нижче половини загального обсягу земель. У середньому по області колгоспні землі займали 74,9% загальної площі. На один колгосп у середньому по області припадало трохи більше 2.000 га. Найбільші колгоспи існували у Великоолександрівському (3.891 га) та Голопристанському (2.736 га), а найменші в Білозерському (1.389 га) та Цюрупинському (1.319 га) районах. Статистичні дані таблиці чітко демонструють розмір присадибних ділянок колгоспників, які коливалися в межах від 0,24 га до 0,83 га, а в середньому по області становили трохи більше половини гектару на один двір. Найзаможнішими були колгоспники Генічеського (0,83 га), Сіваського (0,79 га) та Чаплинського (0,76 га) районів. Наділи робітників і службовців у середньому по області становили 14 соток на двір. Такі мізерні ділянки ледве могли прогодувати людей, проте

збільшений колгоспний клін дозволяв державі вилучати з села продукти харчування та сировину по максимуму.

Таблиця 2.

Землекористування в колгоспах по Херсонській області на кінець 1945 р. (в гектарах) [9, арк. 2, 17, 33, 55, 67, 104-105; 10, арк. 1-2, 14, 25, 42, 52, 75, 88; 11, арк. 1, 17, 42, 51, 70, 81, 95; 12, арк. 53]

Р а й о н и	Загальна площа землеволодінь у р-ні	Кількість колгоспів	Площа колгоспних землеволодінь	% кол-го землев. до загального по р-ну *	У середньому на 1 колгосп *	Кількість дворів колгоспників	Загальна площа	У середньому на 1 двір *	Дворів робітників та службовців	Загальна площа	У середньому на 1 двір *
Великоолександрівський	175856	36	140082	79,7	3891	9355	4425	0,47	-	90	-
Бериславський	110640	31	55136	49,8	1778	1966	469	0,24	165	16	0,1
Білозерський	94513	48	66668	70,5	1389	4893	1860	0,38	302	41	0,16
Великопетиський	148892	52	107905	72,5	2075	7202	3868	0,54	740	111	0,15
Голопристанський	223006	45	123120	55,2	2736	7500	5303	0,71	2660	409	0,15
Горностаївський	133202	57	85836	64,4	1505	4280	2301	0,54	698	81	0,12
Генічеський	137718	71	119756	86,9	1686	3302	2744	0,83	500	70	0,14
Іванівський	101694	54	92270	90,7	1709	5597	3823	0,68	202	30	0,15
Калинівський	69941	38	55185	78,9	1452	2880	1361	0,47	190	21	0,11
Каховський	124568	51	101659	81,6	1993	6354	2880	0,45	-	93	-
Каланчацький	90200	29	68497	75,9	2362	2411	1603	0,66	-	-	-
Нововоронцовський	95071	31	67987	71,5	2193	4233	1493	0,35	-	-	-
Нижньосірогозький	143677	59	109786	76,4	1861	6506	4186	0,64	66	10	0,15
Новотроїцький	214552	44	104085	48,5	2366	5322	3088	0,58	113	17	0,15
Верхньорогачицький	93776	33	65865	70,2	1996	4105	2662	0,65	211	39	0,18
Скадовський	165649	57	120527	72,8	2114	6134	3902	0,63	193	32	0,17
Сиваський	84528	30	74805	88,5	2493	3472	2744	0,79	-	-	-
Херсонський	90743	44	61699	68,0	1402	4166	1316	0,32	332	64	0,19
Цюрупинський	126604	54	71222	56,3	1319	6704	4206	0,63	-	-	-
Чаплинський	124568	49	90260	72,5	1842	4763	3632	0,76	-	-	-
По області*	2381128	913	1782350	74,9	2008	101145	57866	0,54	6372	1124	0,14

* Підраховано авторами.

Проте, ця робота велася не досить активно й ретельно. Наприклад, по Горностаївському району 18 травня 1946 р. виконком Херсонської обласної ради депутатів трудящих змушений був для ліквідації порушень прийняти рішення щодо проведення повторного обміру присадибних ділянок колгоспників [7, арк. 194]. А вже 24-25 травня 1946 р. на нараді старших землепорядників райземвідділів області та начальників загонів землемірів розглядалося питання щодо визначення задач на виконання Постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому від 27 травня 1939 р. «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання», порушення якої допускалося колгоспами. Контроль за цим з боку радянських органів було послаблено

[7, арк. 175, 177]. Питання виглядало як надзвичайно гостре, адже, з точки зору місцевої влади, саме втілення в життя норм цієї Постанови, дозволило в довоєнний час, нарешті, «навести більшовицький порядок на колгоспній землі» [7, арк. 176].

Наступною проблемою було те, що після закінчення війни у розореній країні колгоспники реально не мали сил забезпечити підняття спустошених земель, а мешканців міст нічим було годувати. У зв'язку з цим у 1945 р. на Херсонщині, керуючись Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) №444 від 7 квітня 1943 р., за якою на період війни дозволялася тимчасова передача земель колгоспів, за погодженням з наркоматом землеробства, почали передачу земель різним підприємствам та установам для створення підсобних господарств [8, арк. 4]. У липні 1945 р. за рішенням Херсонського облвиконкому по Великолепетиському району ухвалено передачу колгоспних земель. Для підприємств було виділено 105 га, а для службовців, робітників та сімей військових – 111,7 га [10, арк. 14]. У подальшому обсяги передач почали значно зростати, про що мова піде далі.

Проте, такі дії призвели не тільки до покращення, хоч і незначного, забезпечення продуктами харчування населення. Головним їх наслідком для більшовицького режиму стало вилучення в приватну сферу земель, що скорочувало державні поставки. Допустити, навіть часткової, втрати контролю над виробленням сільгосппродукції режим не бажав саме через те, що таким чином втрачався контроль над суспільством. З іншого боку, Радянський Союз потребував значних ресурсів для здійснення продуктової інтервенції в країни народної демократії Східної Європи, де він формував свою нову сферу впливу.

Саме тому 19 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) приймає Постанову «Про заходи щодо ліквідації порушень Статуту Сільгоспартілі в колгоспах». На виконання цієї Постанови вже 22 вересня на спільному засіданні виконавчого комітету Херсонської обласної ради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У приймається план заходів. Головні пункти плану чітко викривали всю бюрократичність та показовість режиму. На першому плані постало пропагандистське завдання «організувати широке обговорення Постанови, глибоко пояснюючи історичне значення прийнятої постанови, що свідчить про вияв постійної турботи сталінського Центрального Комітету ВКП(б) й особисто (виділено у тексті – авт.) т. Сталіна про добробут колгоспних мас» [7, арк. 17]. Для цієї роботи передбачалося: зобов'язати районні комітети в усіх колгоспах провести загальні збори по обговоренню Постанови, на яких піддати різкій критиці порушення Статуту сільгоспартілі й зловживання, що мають місце в колгоспі; провести збори партійних та комсомольських організацій; провести семінари керівників агітколективів; зобов'язати редактора обласної газети, Облрадіокомітет, редакторів районних газет тощо широко висвітлювати хід обговорення та допомагати партійним і радянським органам розвінчувати перекручування, викривати розкрадачів колгоспного майна [7, арк. 17-17зв].

Та головне завдання, хоч воно й лунало як одне з положень плану, не можна було приховати з усією його зловісною суттю, що впливала з ключового пункту Постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б). Головна мета всіх дій зводилася до того, щоб «організувати перевірку в натурі всіх колгоспних земель і присадибних ділянок колгоспників... і зайняті землі організаціями та установами для підсобних господарств і лишки присадибних ділянок» колгоспників вилучити і повернути колгоспам до 15 листопада [7, арк. 17зв].

Враховуючи, що сталінська владна машина у ті часи вміла не тільки агітувати, а й репресувати, робота по відновленню соціалістичної законності в питаннях землекористування набула грандіозного масштабу. Контроль здійснювався міністерством земельних справ УРСР, яке вимагало постійного надання матеріалів щодо кількості колгоспних дворів, родин робітників, службовців та інших не членів колгоспів, від яких відібрано **незаконно захоплену землю** (виділено нами – авт.) [7, арк. 20-21]. Ця ремарка зразу ставила цих людей поза законом. Спробу вижити у ті складні повоєнні часи режим кваліфікував як злочин в апріорі без урахування обставин.

У ході перевірок зафіксовано зловживання посадовців. Так, у Новомаячківському районі голова Новолагерської сільради мав землі в різних колгоспах обсягом 1,15 га, голова Дніпрянської сільради мав 1,51 га та відвів усім членам сільради по 0,15 га, у Великопетиському районі для службовців райкому КП(б)У відводилось 1,5 га [7, арк. 21а-22, 25-26]. Проте, поряд з боротьбою із дійсними зловживаннями, в ході кампанії було завдано головного удару по простих людях. Приклади свідчать про характер цих зловживань. Було виявлено: у Нижньосірогозькому районі в колгоспі ім. Молотова колгоспникам відводили ділянки по 10-15 соток до наявних присадибних ділянок, розміри яких становили 0,93-0,95 га; член колгоспу ім. Чкалова, що вже мала повну норму присадибної ділянки отримала для доньки, яка працювала в їдальні, й сина, працівника промартілі, 30 соток; в Іванівському районі в колгоспі «Червоний степ» відводили додаткові ділянки багатодітним сім'ям; у колгоспі «Спартак» громада отримала додатково 16 га під картоплю; в колгоспі «Мирна праця» колгоспникам було виділено 26 га під баштани; в Голопристанському районі в колгоспі «Воля» селяни розподілили між собою ще за часів німецької окупації виноградник; у Нижньосірогозькому районі в колгоспі ім. Кірова 10 господарств незаконно продовжують володіти, відрізними у них раніше, лишками у розмірі 4,58 га [7, арк. 21а-22, 26]. Такі факти були непоодинокими.

Проте, залучення значних адміністративних ресурсів дозволило провести широкомасштабні за обсягами землевпорядні роботи. Звітуючи про хід робіт на 10 листопада, Управління землевпорядкування Херсонського облземвідділу підвело підсумки проведених заходів на виконання Постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. по області (Див. табл. 3).

Таблиця 3.

Результати відрізання земель по Херсонській області [7, арк. 78]

Р а й о н и	Кількість колгоспів у районі	Кількість колгоспів, де проводиться відбір	Кількість колгоспників, у яких відібрано землю	Площа відібраної землі	Кількість робітників, службовців у яких відібрано землю	Площа відібраної землі	Від скількох організацій відібрано землю	Площа відібраної землі
Великоолександрівський	37	31	984	235	72	19	22	88
Бериславський	23	15	1919	640	1960	230	48	291
Білозерський	48	15	419	263	53	539	30	419
Великопетитський	35	20	1156	238	571	95	47	633
Високопільський	39	39	558	167	108	42	53	527
Голопристанський	45	38	903	322	1457	501	23	26
Горностаївський	57	49	663	131	437	76	82	574
Генічеський	67	30	492	120	488	21	-	75
Іванівський	54	42	705	133	52	20	1	5
Калинівський	37	37	732	175	216	44	48	350
Каховський	31	28	724	178	92	28	53	886
Каланчацький	39	11	114	19	48	23	13	65
Нововоронцовський	31	26	2	-	141	12	31	138
Новомаяцький	26	26	1344	369	333	88	26	361
Нижньосірогозький	43	35	400	108	230	50	47	392
Новотроїцький	44	26	202	46	58	18	16	196
Верхньорогачицький	33	10	552	239	105	29	34	270
Скадовський	56	39	880	121	146	41	73	807
Сиваський	30	30	-	-	-	-	-	-
Херсонський	44	26	632	156	340	76	71	1725
Цюрупинський	49	40	1149	206	474	48	40	366
Чаплинський	46	37	500	100	261	102	57	250
По області	904	650	14.872	3.966	8.128	2.102	815	8.444

Як видно з таблиці, в ході кампанії було відібрано у населення та різних підприємств й установ 14.512 га, що у середньому за обсягами відповідало площі приблизно 7 тогочасних колгоспів (Див. табл. 2). Як видно з таблиць 2 і 3, зросла й чисельність робітників та службовців, які отримали колгоспну землю з 6.372 осіб до 8.128 та обсяг їхнього землекористування з 1.124 га до 2.102 га.

Таблиця 4.

Відсоткові показники відібраних земель по Херсонській області
(Підраховано по показникам табл. 3)

	Відсоток колгоспів, охоплених перевіркою	Обсяг відрізаної землі на одного колгоспника у гектарах	Обсяг відібраної землі на одного робітника/службовця у гектарах	Обсяг відібраної землі на одну організацію у гектарах	Загальна площа відрізаних земель	% відрізаних земель до загалу
Великоолександрівський	83,78	0,24	0,26	4,0	342	2,35
Бериславський	65,22	0,33	0,12	6,06	1161	8,00
Білозерський	31,25	0,63	10,17	13,97	1221	8,41
Великолепетиський	57,14	0,21	0,17	13,46	966	6,66
Високопільський	100	0,30	0,39	9,94	736	5,07
Голопристанський	84,44	0,36	0,34	1,13	849	5,85
Горностаївський	85,96	0,20	0,17	7,0	781	5,38
Генічеський	44,78	0,24	0,04	-	216	1,49
Іванівський	77,78	0,19	0,38	5	158	1,09
Калинівський	100	0,24	0,20	7,29	569	3,92
Каховський	90,32	0,25	0,30	16,71	1092	7,53
Каланчацький	28,21	0,17	0,48	5,0	107	0,74
Нововоронцовський	83,87	-	0,09	4,45	150	1,03
Новомаяцький	100	0,27	0,26	13,88	818	5,64
Нижньосірогозький	81,39	0,27	0,22	8,34	550	3,79
Новотроїцький	59,09	0,23	0,31	12,25	260	1,79
Верхньорогачицький	30,30	0,43	0,28	7,94	538	3,71
Скадовський	69,64	0,14	0,28	11,05	969	6,68
Сиваський	100	-	-	-	-	-
Херсонський	59,09	0,26	0,22	24,29	1957	13,48
Цюрупинський	81,63	0,18	0,10	9,15	620	4,27
Чаплинський	80,43	0,20	0,39	4,39	452	3,12
По області	71,90	0,25	0,20	10,36	14.512	100,0

З таблиці 4 видно, що, попри всі кинуті ресурси, на листопад перевірку проведено у 71,9% колгоспів. У середньому по більшості районів площа відрізаних лишків на одного колгоспника коливалася в межах 0,14–0,36 га й тільки у Білозерському районі цей показник склав 0,63 га. По відрізаних ділянках у робітників і посадовців цей показник, приблизно тотожний, становив 0,09–0,48 га. Виняток становив той же Білозерський район, в якому відрізані площі сягали 10,17 га на одну особу. До того ж, цей район разом із Каланчацьким та Верхньорогачицьким мав найнижчу ступінь охоплення колгоспів перевіркою, що не перевищувала третини від загалу. По відрізаних землях у підприємств першість належала Херсонському району, на який

припадало по цій статті перевірки 20,4% від загалу, а розмір таких ділянок становив 24,29 га. Саме на Херсонський район припадало 13,48% відрізаних земель. У середньому по області на одного колгоспника припадало 25 соток відрізаної землі, на робітника/службовця – 20 соток, на організацію – 10,36 га. Для людей це були мізерні розміри, але по області вони склали значні обсяги, які було повернуто де-факто в державний обіг і дозволило включити в планування.

А потреба ця ставала все більш гострішою через посуху, що насувалася на Європу, та політику Радянського Союзу, який прагнув, скориставшись своїми продуктовими ресурсами, посилити свій вплив.

Для цього згори спускалися нові плани щодо збільшення посіву зернових культур. Це створювало серйозні проблеми для функціонування господарств. Так, головний агроном Генічеського райземвідділу Короленко у лютому 1947 р. доповідав, що за умов виконання плану, що передбачає засіяти зерновими 62,5% площ району, це неможливо буде зробити без порушення агрозаходів із сівозміни. Усвідомлюючи важливість завдання й розуміючи ситуацію, що складалася у країні, Короленко, тим паче, відважується висловити свою позицію. Він заявляє: «Я не проти того, аби у перехідному році, особливо в 1947, бажано посіяти зернових культур і побільше отримати валовий збір зерна, але, також, даю собі раду, що у майбутньому доля величини врожаю буде залежати й від правильного набору сільськогосподарських культур» [13, арк. 7]. Головний агроном чудово усвідомлював, що збільшення зернового клину призведе до скорочення технічних й інших культур, що зменшить їх обсяг і позначиться на харчуванні самих колгоспників і кормовій базі для тваринництва.

Та працююча машина вижимала всі соки з колгоспного селянства. Це дозволило керівництву Української РСР - Голові Ради Міністрів М. Хрущову та Секретареві ЦК КП(б)У Л. Кагановичу - в жовтні звітувати про успіхи в Москву. В телеграмі доповідалося: «Дорогий товариш Сталін, колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР, виконуючи соціалістичні зобов'язання й обіцянки достроково, надані Вам 9 жовтня 1947 року, виконали державний план хлібозаготівлі... на 101,3%. Здача збіжжя державі понад плану продовжується.

Успішне виконання плану хлібозаготівлі є результат Вашого особистого, товариш Сталін, батьківського піклування про колгоспи і колгоспників України, великої допомоги, наданій партією й радянським урядом Україні насінням, продовольством, сільгоспмашинами, паливом.

Колгоспники, колгоспниці й трудящі України цілком усвідомлюють, що постанову лютневого пленуму ЦК ВКП(б) ще не в повній мірі виконано, що у справі повної відбудови й розвитку сільського господарства України потрібно ще зробити багато.

Запевняємо Вас, дорогий вчитель, що колгоспники, колгоспниці й усі трудящі України будуть працювати, не покладаючи рук для розквіту сільського господарства України, підвищення матеріально-культурного рівня

життя трудящих, подальшого збільшення хлібних і сировинних ресурсів, керованою Вами радянською соціалістичною державою» [14].

Та виконання цих зобов'язань ускладнювалося реальним станом господарств. Реальні потужності колгоспів ще були дуже низькими. Так, у грудні 1947 р. агроном Чаплинського райземвідділу повідомляв про результати перевірки колгоспу «8 Березня». Це господарство було визнано найбільш відсталим. За 1947 р. валовий збір пшениці й жита в ньому становив 176 ц. з 216 га, що становить рівень врожайності 0,8 ц/га, ячменю було зібрано 28 ц. з 320 га, тобто 0,09 ц/га, вівса зібрали 69 ц. з 46 га. (1,5 ц/га), проса – 27 ц. з 110 га (0, 25 ц/га), посіви соняшника на 68 га та кукурудзи на 55 га взагалі загинули. Такий стан був не дивним, адже господарство мало 6 коней і 12 волів. У селі проживали виключно вдови і сім'ї, що втратили на війні годувальника. Саме тому пропонувалися радикальні кроки щодо виправлення ситуації й виведення господарства з кризи, для чого потрібно було потужне фінансування. Інакше робився невтішний висновок, який зводився до того, що господарство власними силами необхідного товарного зерна не буде давати, а колгоспники отримають за трудовні невелику оплату натурою та грошима [15, арк. 2-23в]. Що це значило в той жахливий рік, коли Україну охопив черговий голодомор, чудово зрозуміло.

Робота по перевірці землекористування продовжувалася й у 1947 році. У серпні проведено обстеження Верхньорогачеського району, який під час загальних перевірок мав один із найнижчих показників охоплення (Див. табл. 4). Перевірка ревизором-землеміром Управління землепорядкування й сівозміни Херсонського облземвідділу В.Л. Костецьким виявила ряд порушень положень Постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому від 27 травня 1939 р. у питаннях землеустрою, землекористування та ведення документації [16, арк. 40]. Виявлено масові захоплення громадських земель колгоспів ще за часів німецької окупації шляхом будівництва садиб на цінних угіддях (сади), з яких загарбники не бажали виселятися попри рішення, прийняті під час перевірки 1946 р. Захоплювалися землі в плавнях і з господарювання на них не сплачувалися податки. До того ж, у доповідній записці й акті перевірки вказувалося про недбале ставлення до своїх обов'язків та небажання співпрацювати з перевіряючими посадовців Верхньорогачеського району, на яких покладався контроль за землекористуванням [16, арк. 40-43]. Важко зараз визначити чи це була звичайна спроба уникнути покарання, чи прагнення керівників спустити на гальмах проблему і тим самим залишити землі у користуванні селян.

Таким чином, ми можемо констатувати, що в 1944–1947 р. шляхом певної низки заходів на Херсонщині було в повній мірі відновлено радянську систему контролю за селянством шляхом максимального вилучення земель із приватного землекористування. Це обмежило потенціал самозабезпечення селянських господарств, а маніпуляції влади з продуктозабезпеченням робило колгоспників абсолютно залежними від неї. Період 1944–1947 рр.

позначився відновленням економічних репресій проти селянства, що було нормою радянсько-більшовицького режиму.

Джерела та література

1. Сушик І.В. Соціально-економічні та культурні процеси на Волині (1944–1953 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. Ін-т народознав. – Львів, 2004. – 13 с.
2. Малярчук О.М. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944–1964 рр., західні землі України). Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. Ін-т народознав. – Л., 2005. – 20 с.
3. Міщанин В.В. Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.) Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ужгор. нац. ун-т. – Ужгород, 2003. – 19 с.
4. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т.: Херсонская обл. / АН УССР. Ин-т ист. – К.: Глав. ред-я УСЭ, 1983. – 668 с.
5. Відомчий архів Управління агропромислової політики Херсонської обласної державної адміністрації (Далі – ВАУАПП ХОДА), ф. Р-1-1953, оп. 1, спр. 94 Списки і відомості щодо зміни номенклатурних працівників Обласного земельного відділу, 32 арк.
6. Там само, спр. 48 Списки номенклатурних працівників сільського господарства станом на 1.04 1946 р., 67 арк.
7. Державний архів Херсонської області (Далі – ДАХО), ф. Р-1953 Управління сільського господарства Виконавчого комітету Херсонської обласної ради народних депутатів, оп. 1, спр. 208: Доповідні записки, довідки, інформація про стан землекористування в колгоспах області. 1946 г., 341 арк.
8. Там само, спр. 106: Листування з Наркоматом землеробства. 1945 р., 32 арк.
9. Там само, спр. 103: Звіти і розподіл земель по угіддям. Белозерський, Херсонський, Калинівський, Бериславський, Великоолександрівський райони. 1945 р., 111 арк.
10. Там само, спр. 104: Звіти і розподіл земель по угіддям. Великолепетиський, Нижньосірогозький, Іванівський, Новотроїцький, Сиваський, Генічеський райони. 1945 р., 105 арк.
11. Там само, спр. 105: Звіти і розподіл земель по угіддям. Голопристанський, Цюрупінський, Садовський, Каланчацький, Чаплинський, Каховський, Горностаївський райони. 1945 р., 106 арк.
12. Там само, спр. 203: Звіти і розподіл земель по угіддям. Великолепетиський, Нижньосірогозький, Верхньорогачицький, Іванівський, Новотроїцький, Сиваський, Генічеський райони. 1946 р., 169 арк.
13. Там само, спр. 209: Матеріали щодо відновлення та впровадження сівозміни за 1946–1947 рр., 34 арк.
14. Сергійчик В.І. Голод 1946–1947 років. http://www.history.univ.kiev.ua/golodomor/46_47.htm.
15. ДАХО, ф. Р-1953, оп. 1, спр. 315: Листування управління землевпорядкування з районами, 153 арк.
16. ВАУАПП ХОДА, ф. Р-1-1953, оп. 1, спр. 14: Відомості з особового складу Управління землевпорядкування та сівозміни, 53 арк.

Summary

This article deals with the process of renewal of collective farm system of land tenure in Kherson region in 1944–1947, it discloses the mechanism of the authorities' actions concerning the renewal of control over the peasantry.

УДК 94(477.7)«1905»

Олександр Коник

НАПЕРЕДОДНІ ДУМИ: ПРЕДСТАВНИКИ СЕЛЯНСЬКОГО САМОУПРАВЛІННЯ У ВИСВІТЛЕННІ ГАЗЕТИ «ЮГ». 1905 РІК

Газетні матеріали займають поважне місце в дослідженні нової й новітньої історії, і ця теза не потребує особливих доказів. Зазвичай дослідників цікавить поточна інформація, оскільки природа газетної справи вимагає швидкого, оперативного висвітлення новин, які були б цікаві потенційним споживачам. В основі започаткування цієї сфери видавничої діяльності був діловий інтерес, бажання матеріального прибутку. Сама назва «газета», як стверджують, пішла від назви дрібної італійської монети.

З часом функції газетної інформації змінювалися, розширювалися, газети й газетярі – журналісти, редактори, видавці добилися неабиякого впливу в масовому суспільстві. Воно стало основним споживачем специфічної продукції – друкованої інформації. Газети зазвичай обирали певну спеціалізацію, орієнтуючись на якусь визначену соціальну групу чи страту. Тобто, як і личить правильно організованому бізнесу, враховувався спектр ринку, на якому працювала та чи інша редакція чи видавництво.

Тобто виконують, як мінімум, подвійну функцію: виступають як джерело прибутку для власників (у випадку з ангажованою офіційною або партійною пресою це не обов'язкова, але бажана обставина) і як транслятор певних ідей, життєвих цінностей, стилю життя, поведінки, і т.п. Транслятор тим потужніший, чим доступнішою для населення є преса. Звідси зазвичай доступна ціна і по можливості максимально високі тиражі. І, зрозуміло, важливою умовою успіху в газетній сфері є рівень розвитку освіти населення, який би дозволяв, принаймні, читати.

Зоряний час друкованої інформації, цілком очевидно, припадає на ХІХ – початок ХХ ст., коли майже повсюдно поширена вже початкова освіта вкупі з поліграфічною базою зробили можливим широке розповсюдження газетної справи. Цьому сприяли й загальнодоступні, т. зв. «публічні», бібліотеки або інші варіації поширення преси. В історичній свідомості пересічного читача, очевидно, викличуть чіткі асоціації поняття «хата-читальня» в селі, засклені газетні вітрини у громадських парках радянської епохи в місті чи підшиті на лакованих дощечках газети в кав'ярнях, які можна було, принаймні, побачити в кінофільмах з життя Західної чи Центральної Європи.

З огляду на нашу тему варто зазначити, що інтерес до друкованого слова на селі особливо зріс на початку ХХ ст. [2, с. 381; 9, с. 19-21], коли, починаючи з 1902 року, українськими селами одна за одною покотилися хвилі соціальних заворушень. 1905 рік став знаковим у цій низці подій, як перший рік першої демократичної революції в Російській імперії та як рік започаткування думських (парламентських) процесів у Росії. Це пояснює вибір хронологічних меж нашого повідомлення. Газета «Юг» видавалася в

Херсоні і її дописувачі та журналісти писали про життя населення теперішніх південних та центральних областей України – Одеської, Миколаївської, Кіровоградської та ін., і навіть сусідньої Молдови. Тобто матеріал, вміщений в газеті, можна вважати досить репрезентативним, якщо йдеться про територіальне охоплення або територіальні рамки роботи.

Об'єктом нашого дослідження, таким чином, є життя південного регіону Російської імперії; предметом – представники селянського станового самоуправління, якими вони постають у висвітленні ліберальної легальної провінційної газети «Юг», головного джерела повідомлення. Її поживклі і досить вже ветхі сторінки зберігають атмосферу далекого 1905 року в одному з губернських південних міст та стихії українського села навколо нього. Йтиметься про людей, які працювали не тільки з плугом чи косою, але також з папером, чорнилом і рахівницею. Без таких не обходиться селянське буття: виборні посадові особи селянського самоуправління – староста чи старшина, писар, суддя; рідше – земські службовці, які працювали безпосередньо в селі, як-от земські вчителі чи лікарі. Але ця категорія здебільшого мала вже вищу освіту і не є прямим предметом нашого інтересу – нас цікавить середовище селянське, яке володіє пером і може саме представляти свої інтереси. Більше того – нас цікавитимуть ці люди як творці середовища, з якого значною мірою і досить скоро, після царського рескрипту 18 лютого 1905 р. та відповідних маніфестів про скликання спочатку законодорадчого, а потім і законодавчого вищого представницького органу – вийдуть виборщики, а відтак і повноважні члени, або депутати Державної думи Російської імперії, дослідження яких і є загальною метою і сферою наших інтересів.

Фахівці, звичайно, не обходять увагою пресу, у тому числі і в питаннях, що є предметом нашого дослідження. Інколи це може бути пряме висвітлення, як у О. Соколової [10], інколи опосередковане, як частина більш широкої теми – як-от у вітчизняних дослідників І. Крупського чи А. Заводовського [3; 2]. Закордонні наукові інституції виділяють на дослідження взаємин преси і держави у Росії спеціальні гранти [1, с. 42].

Останнім часом значно урізноманітнилося коло досліджуваних видань, з яскраво вираженим акцентом на видання спеціалізовані. Зокрема, Т. Литвинова, досліджуючи українське дворянство у XIX ст., серйозну увагу звернула на економічні видання, зокрема, «Земледельческую газету» [4, с. 184-185]. Інший український дослідник В. Шевченко, вивчаючи еволюцію земельної власності в Україні на межі XIX–XX ст., широко використовує матеріали додатку до «Санкт-Петербургских сенатских ведомостей», газети «Санкт-Петербургские сенатские объявления по казенным, правительственным и судебным делам». Сучасні методики дозволяють йому видобувати звідти зовсім новий матеріал, який «губився» офіційною статистикою [11, с. 212-214]. Новими підходами і сучасною постановкою питання відрізняються й виконані в Україні в останні роки монографічні дослідження, докторські дисертації по вивченню

соціокультурних процесів на селі і ментальності українського селянства (О. Михайлюк, Ю. Присяжнюк) [5; 7] та ін.

Газета «Юг», попри нейтральні декларації стосовно свого позиціонування («Науково-літературна, сільсько-господарська і комерційна газета») [12, 6 січ.] була газетою партійною, органом Конституційно-демократичної партії. Ця партія мала і іншу назву – Партія народної свободи. Як відомо, і видно вже з першої назви – вона робила ставку на запровадження інститутів, притаманних конституційним монархіям Заходу, на законодавчу роботу, на стабільне функціонування парламенту, яким в той час кадетам бачилася Дума. Кадетський (ширше – ліберальний) «Юг» був найстарішою, якщо не вважати офіційні «Херсонские губернские ведомости», і, до того ж, щоденною газетою. Вона практично регулярно виходила в світ у 1898–1907 роках [див. 6] (з суттєвою перервою на період роботи Першої думи через «незалежні від редакції обставини»). Але в революційному, здавалося б, «буремному» 1905 вона виходила з завидною регулярністю у визначені дні, з перервами після вихідного дня та після великих релігійних чи державних свят [12]. Відповідно, матеріали цієї газети складають поважний дослідницький інтерес при вивченні питання розвитку російського парламентаризму, при всій умовності цього визначення. У названому напрямку вони ще практично не вивчалися.

Крім питань фактичного висвітлення однієї зі сторін селянського життя (участі – активної або пасивної – у становому управлінні та до певної міри у культурному житті тощо), нас цікавитиме ще й те, яким чином це робив редакційний колектив «Юга», за допомогою яких прийомів, мовних зворотів і т. ін. Тобто, якщо в сучасному історичному дослідженні пряме слідування за старими текстами (наприклад, мовне калькування) зазвичай вважається поганим тоном, то принаймні в нашому випадку за допомогою текстів газетних публікацій буде зроблено спробу реконструкції суспільної атмосфери у селянстві і навколо селянства в 1905 р. Втім, скоріше все-таки «навколо селянства». Селянство – «великий мовчальник», і навіть сам термін «селянство» ще тільки осмислюється сучасною наукою [8, с. 224-225].

Отже, на шпальтах газети «Юг» в 1905 році знаходимо низку матеріалів, присвячених становому селянському самоуправлінню в цілому або окремим його представникам, переважно негативного до цього управління. Газета підтримує популярну в ті часи ідею створення т. зв. дрібної земської одиниці – на рівні повіту, яка зробила б волосне правління з притаманними йому негативними рисами непотрібним. Перший матеріал такого роду розглядає волосне правління як основного ворога простого селянина. Анонімний автор матеріалу критикує волосне правління за шістьма напрямками, характеризуючи його саркастичними метафорами, називаючи волосне правління «нотаріальною конторою», де довірливим селянам за гроші видають необхідні папери, які виявляються потім нічого не вартими в юридичному відношенні, власне, «липовими» паперами, але з відповідним антуражем, який справляє враження на довірливих селян: папір синього

кольору, марки, печатка волосного правління і т.п. За версією автора матеріалу, волосне правління є «золотим дном» для певного кола осіб, забезпечуючи «своїм» безвідсотковий кредит за рахунок зібраних із селян коштів на випадок надзвичайних ситуацій. Члени волосної управи і наближені до неї користуються сотнями десятин виморочної землі. За неофіційну винагороду волость замінює собою юридичне консультаційне бюро, надаючи «практичні поради», які потім виявляються (скажімо, в повітовому суді) навіть шкідливими для успіху справи. Волосне управління часто є притулком непевних осіб, «борзописців-пройдисвітів з темним минулим, перами за вухом і чорнильницями на гудзику», що наживаються на темряві народній. Тобто волосні правління постають як мало потрібні селянам установи, набиті тіншовими ділками, і повітове земство вибило б у них ґрунт з-під ніг [12, 30 січ.].

Для критичних стріл редакції «Юга» в бік станового селянського самоуправління знаходяться й інші нагоди. З коротких повідомлень, розміщених зазвичай у рубриці «Кореспонденції Юга», вимальовується певна картина. Читач дізнається, що у Чаплинці з волосного правління пропадають газети. Не без того, що їх «зачитують» знайомі волосного писаря. У Малому Буялику Одеського повіту весною 1905 року місцеві бої за перерозподіл землі між «номерними» (що мають гарантований наділ) і «неімущими» (що теж хочуть його мати) закінчуються стріляниною. «Номерні» ховаються у хаті волосного писаря і відстрілюються з револьверів; «неімущі» поливають підлогу волосного правління гасом і кидають сірника: вони програли судову справу «номерним», і винуватцями програшу, вірогідно, вважають волосне правління. Волосний писар з Полтавки Херсонського повіту геть занедбав поштову службу: складає кореспонденцію на підвіконні в коридорчику правління, щоб її забирали сільські десятички, люди часто малописьменні. В результаті один із селян, що мешкає в сотні сажнів від правління, отримав рекомендованого листа заледве за 45 днів після його надходження в Полтавку і мав на тому серйозні матеріальні збитки (150 руб.). Писар усі претензії відкинув. Редакція зауважує принагідно, що про того писаря до неї доходять негарні свідчення: він «б'ється з селянами у волосному правлінні; старшина танцює під його дудку». Матеріал про старосту і його «спільника за пляшкою» – писаря у Вавілівці Херсонського повіту, названо «Глитаї» («Мироеды»). В самому тексті бачимо також досить негативно забарвлену лексику: староста й писар названі «пройдами» («проходимцями»); констатується, що з моменту обрання сільським старостою «цього суб'єкта Ф.Л.» пиятики, крадіжки і грабунки не припиняються, в «маленькому селі діються досить-таки брудні справи («делишки») [12, 30 берез., 31 берез., 17 квіт., 11 травн.].

Такого роду короткі матеріали або не підписані, або підписані псевдо на кшталт «Местный», «Тутошний», «Очевидец» або навіть «Тарас Бульба» – зв'язуватися з місцевою владою у дописувачів, очевидно, не було жодного бажання. Втім, в газеті можна знайти й приклади зовсім безбоязного (правда,

анонімного і в темряві ночі) поведження з сільською владою. Йдеться про молодь (сюжет для окремого повідомлення, але наразі можна сказати: сільська молодь на шпальтах «Юга» виступає чи не виключно в хуліганській іпостасі – О.К.). Одного чудового вечора двері сільської управи в селі Чаплинці Дніпровського повіту було заблоковано здоровенною колодою; десяцькі, які якраз перебували в управі, не могли звідти вийти. Викочено й скинуто пожежну діжку, драбину закинута у шкільне подвір'я, у вчителя вибито вікно і викрадено зі скрині гроші та інший скарб. Зробили все це невідомі «безобразники», розгнузданістю яких, за словами автора замітки, Чаплинка відома далеко за межами повіту. Але закид принагідно зроблено й самому сільському правлінню: чотири рази поспіль збирався сход для продажу землі, який (продаж) так і не відбувся – «тому що або не вистачає усім білетів, або порожніх більше, ніж виграшних». Автор замітки (підпис: «Чаплинський») просить сільського старосту пояснити «це дивне явище» [12, 9 берез.]. Наразі невідомо, чи отримав автор відповідь і яку саме.

Газета вміщувала й ширші сюжети з місць. В одному з таких описується візит волосного начальства в Ново-Севастополь Херсонського повіту («деревню», як значиться в тексті – О.К.). Новий волосний старшина Полтавської волості привіз земські гроші солдаткам. З цієї нагоди протягом двох днів триває пиятика вкупі з місцевим сільським старостою. Зрештою староста передає солдатці (газета переходить на українську, виглядає так, аби підкреслити мізерію суми, з нагоди вручення якої була пиятика) – «один карбованець». На питання громади, чому в село не надходять газети, начальство видає коротке і ясне розпорядження: «десяцький, у кордегардію». Закінчується замітка: «Такова-то наша жизнь безотрадная, тьма беспроектная. Света... Побольше света» [12, 25 травн.].

Схожими фарбами описуються в «Югу» й сільські старости. Особливо вражає опис одного з таких, з Полтавки Херсонського повіту. Матеріал про злочинства старости зі «страшними м'язами» названо «Біс». Він постає як фантастично жорстокий (в управі «стіни і стеля у крові», кучера мало не заморозив у ставку і т.п.), але безкарний, бо має високих покровителів [12, 15 лют.].

Проте не скрізь ситуація була такою вже похмурою. Як впливає з замітки з містечка Нового Бугу Херсонського повіту під назвою «Переміна властей», місцеві «власні» поплавилися своїми посадами за те, що часто дозволяли собі розважатися сторонніми справами, змушували себе подовгу шукати, були зарозумілими і, головне, впертими стосовно законного наділення селян громадською землею. Тобто ігнорували навіть рішення окружного суду про таке наділення. Як результат – сільський сход під новий рік не переобрав їх знову, хоч тим і «хотілося» [12, 18 лют.].

А ще між скупих рядків коротких повідомлень з місць проглядаються й інші, далеко не однозначні відносини між селянами і сільською старшиною. Йдеться, правда, тепер не про українську Чаплинку з відомими чи не гайдамацькими ще традиціями, а про законослухняну німецьку колонію,

Георгіївку Одеського повіту. Тамошній сільський староста, шанований «шульце», якщо вірити авторові замітки, під час богослужіння в костелі змушений був на прохання патера приходу втихомирювати юнака, якогось Франца Крассе, котрий хуліганив прямо в церкві. Взяв його за руку і штовхнув на місце. Після служби склав протокол до Маріїнського волосного суду. Меткий Крассе, у своєю чергу, подав скаргу у прокуратуру про нанесення йому старостою побоїв у святому місці. Скаргу передали земському начальнику і т. д і т. п. Автор замітки стоїть на стороні шульце, «шанований старець, служить 9 років старостою, звичайно, не міг собі дозволити битися, та ще у храмі...», та вбачає у поведінці Крассе й подальшому розвитку подій провокацію від певної партії односельців, налаштованої проти старости [12, 9 берез.].

Тепер залишається тільки гадати, чи не була замітка про демонізованого старосту з Полтавки справою рук якоїсь «селянської партії» або конкурента на бажану посаду.

Цю низку сюжетів можна продовжувати ще, але позиція газети в цьому питанні вже просліджується чітко: волосні правління корумповані, захищають не інтереси селян, а свої власні, і мають бути замінені на «дрібну земську одиницю». Газета в даному випадку декларує захист інтересів пересічних селян, а її оцінки в основному співпадають з висновками сучасних дослідників селянського життя на початку ХХ ст. Тоді селяни щодалі, то більше вбачали в своїх же односельцях, які «вибилися в люди» – старшинах, соцьких, писарях і т.п. – нове начальство, «нових бурмистрів». А ще порівняно недавно, в кінці ХІХ ст., відразу після реформ, селяни оцінювали подібну службу як не варту уваги солідних господарів, бо та не давала ні поваги, ні прибутку [7, с. 29, 28]. За відносно короткий з історичної перспективи час з цією соціо професійною групою відбулася разюча метаморфоза, що і віддзеркалює газета.

Заради справедливості варто згадати й про інші матеріали, де ці ж службовці громадського самоуправління виступають вже як жертви свавілля з боку вищих інстанцій – державних чиновників і навіть земських структур.

Різко негативний на початку року тон стосовно селянського станового самоуправління до літа змінюється на нейтральний, а під кінець року навіть на співчутливий. Чи це пов'язано з активізацією аграрного руху в країні в цілому і в губернії у тому числі та з заходами царської влади по пом'якшенню ситуації і започаткуванню підготовки до скликання народного представництва, «земської Думи» (рескрипт 18 лютого 1905 р.), а чи з особистими уподобаннями дописувачів до редакції чи самої редакції – стверджувати важко. Швидше за все, мали місце усі перелічені фактори.

Але вже з березня газета відходить від однозначно негативного висвітлення питання і дивиться на ситуацію зі становим самоуправлінням дещо по іншому. Виглядає так, що редакція реалізує вже свою ліберальну програму, насамперед звернувши увагу на людські права й гідність цих людей. Зокрема, газета звертається до сюжету, який умовно можна назвати

«На «ти» чи на «Ви». Йдеться про манеру спілкування чиновників і земських посадовців різних рівнів з підлеглими, у т.ч. з сільською старшиною.

18 лютого газета опублікувала листа, підписаного 37 службовцями Херсонського повітового земства, адресованого помічниці діловода губернської земської управи О.Ф. Пукаловій. Вона розсилала запити про сімейний стан для членів емеритальної каси, на відповідних друкованих бланках. Розсылні земської пошти (які не були службовцями управи) теж отримали такі запити, але з викресленою чорнилом аббревіатурою «М.г.» – «Милостивий государ». Це викликало хвилю обурення в управі: якщо б такий випадок з вищої інстанції по відношенню до службовця нижчої інстанції ще можна було б трактувати як прояв неделікатності, то стосовно простого розсылного службовця управи такий прийом у листі назвали не лише елементарно неввічливим, але і у вищій мірі безтактним [12, 18 берез.].

Ця публікація мала резонанс. Виявилося, що ніякої поваги навіть з боку земства, не кажучи вже про державних чиновників, не надається сільським вчителям і фельдшерам. Стосовно ж інших, «шанованих» осіб, існує ціла градація звертань, залежно від становища і стану: «управа просить вас», «має честь просити вас», «має честь покірніше просити вас» і «має честь покірніше просити вас, милостивий государ». Але ніякого «ви», не кажучи вже про «милостивий государ», коли мова заходить про звертання до селян чи навіть до посадових осіб селянського самоврядування. Автор з Тираспольського повіту, який підписався «Волосний суддя», намалював досить яскраву картинку з сільського сходу з характерними звертаннями від адміністрації до членів сходу (мовою оригіналу): «Ты слышишь, старшина!...» «Ты понимаешь?!», «Чтоб ты мне это добросовестно сделал, слышишь! Предписываю тебе!», і т. п. [12, 24 берез., 2 квіт., 1 травн.].

А далі дозволимо собі привести розлогу цитату названого волосного судді: «Мені кажуть, що середньовічне «ти» тут не виражає презирства до стану, а суто сердечне і батьківське піклування адміністрації над селянським станом. Жаль тільки, що це сердечне піклування і батьківська опіка усіх обтяжує... Та й не стільки в сердечному піклуванні нуждается селянство, як в законності і в визнанні за ним рівноправності з іншими прошарками населення. Як може інтелігентна людина з селянського стану попрацювати на важкому поприщі громадськості, коли кожне слово з боку адміністрації виражає неповагу і презирство до селянства. ... здається, що в теперішній смутний час не завадило б подумати про зміну навіть самої форми звертання адміністрації до селян; смію стверджувати: це не тільки в інтересах селянства, але й адміністрації» [12, 1 травн.].

Ця цитата цікава і за змістом, і за стилем. Вона до певної міри заперечує ті сюжети, з яких ми, вслід за газетою «Юг», починали це повідомлення. Тобто про дикість, грубу неотесаність і відверте здирництво сільських і волосних осіб виборного самоуправління. Цю тезу можна підкріпити ще подібними листами – від Архангельського сільського старости Устима Скрипника [12, 11 черв.] чи Покровського волосного старшини Т. Головіна і

сільського старости К.Середіна – цілком розумними і доброго стилю. Характерно, що «старшини-злодії» або анонімні, або позначені ініціалами; нормальні ж люди названі повними іменами [12, 20 груд.].

Підсумовуючи, можна сказати, що «Юг» у 1905 році тримав у полі зору таку суттєву складову суспільного життя, як діяльність селянського самоуправління (сільських і волосних старшин, старост, писарів, суддів). Протягом року тональність висвітлення цього сюжету змінювалася від різко негативної до нейтральної і навіть позитивної. Партійна газета, не замовчуючи існуючих проблем, очевидно, все ж розуміла корисність цих людей для майбутньої політичної роботи – передбачуваних урядовими актами 1905 року виборів до вищого представницького органу Російської імперії. Вони, попри всі негаразди, мали тісні зв'язки з місцевим населенням і могли бути провідниками ідей тих політичних сил, хто завоював би більшу прихильність. Так непомітно розпочиналася боротьба за селянські голоси.

Джерела та література

1. Дейли Дж. Пресса и государство в России (1906–1917 гг.) // Дж. Дейли // Вопросы истории. – 2001. – № 10. – С. 25–45
2. Заводовський А.А. Українська преса початку ХХ ст. як важливий фактор національно-політичного руху: історіографія питання / А.А.Заводовський // Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25–26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2001. – Т. 7 (9). – С. 379–386.
3. Крупський І. В. Преса як джерело досліджень національно-визвольних змагань за українську державу (Друга половина ХІХ – перша чверть ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського / І.В.Крупський – К., 1996. – 29 с.
4. Литвинова Т.Ф. «Земледельческая газета» як джерело до історії соціально-економічної думки України 30–50-х рр. ХІХ ст. / Т.Ф.Литвинова // Укр. іст. журн. – 2008. – № 4. – С. 184–204.
5. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси: Монографія / О.В.Михайлюк – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.
6. Місцеві газети у фондах обласної універсальної бібліотеки імені О.М.Горького. 1865–1987 рр. Каталог. – Херсон, 1988 / Укл. Шелест Н.П., ред. Зелена Л.І., Кацев М.А. – 38 с.
7. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю.П.Присяжнюк // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 23–33.
8. Реєнт О.П., О.В.Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. / О.П.Реєнт // Укр. іст. журн. – 2009. – № 2. – С. 224–226
9. Северинюк В.М. Історія і політика в публіцистиці М.С. Грушевського / В.М.Северинюк // Укр. іст. журн. – 2000. – № 5. – С. 18–31.
10. Соколова Е. П. Пресса и парламентаризм в политическом процессе России. Автореф. дис. ... канд. полит. наук 10.01.10 Уральский государственный университет им. А.М.Горького. / Е.П.Соколова – Екатеринбург, 2005. – 21 с.
11. Шевченко В.М. «Санкт-Петербургские сенатские объявления» – джерело для дослідження еволюції земельної власності в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. / В.М.Шевченко // Укр. іст. журн. – 2009. – № 1. – С. 212–222.
12. Юг. Научно-литературная, политическая, сельско-хозяйственная и коммерческая газета. Херсон, 1905. Седьмой год издания. Редактор-издатель В.И.Гошкевич.

Summary

The article tells us about the newspaper “Yug’s” survey of peasant self-government representatives’ activity (peasant and volost leaders, starostas, clerks, judges) in Kherson guberniya on the eve of foundation of federal representative body in Russia.

УДК 94(477)

Віктор Павленко

ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНЩИНИ ПІСЛЯ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

Історія запорозького козацтва завжди була невід'ємною складовою історії української державності, так як саме козацтво стало ініціатором її відновлення і захисником. Цей факт зумовлює важливість дослідження даної проблеми саме зараз, коли перед усім українством стоїть завдання розбудови і становлення своєї держави. Для досягнення поставленої мети кожен громадянин повинен усвідомлювати, що країна, в якій він живе, має давні державні традиції, і пам'ятати, що носієм цих традицій довгий час було запорозьке козацтво.

Таким чином, проблеми, що розглядаються в даній статті, мають велике значення, зокрема для поглибленого вивчення історії рідного краю, формування почуття патріотизму його мешканців, незалежно від їх національності та віку.

Ця тема повинна розроблятися і досліджуватися якомога ширше, щоб зрозуміти, що Херсонщина – історично українська територія. Про це переконливо свідчать численні факти проживання і діяльності на її теренах ще задовго до заснування Херсона запорозьких козаків, які стали піонерами господарського освоєння нових земель.

Висвітлення цієї проблеми є також важливим аспектом у викладанні історії рідного краю в загальноосвітніх школах області, що сприятиме як вдосконаленню знань учнів з історії краю, так і вихованню в них необхідних моральних якостей, усвідомлення своєї приналежності до українського народу та його героїчних звершень.

«Для уничтожения вовсе, или по крайней мере, для вечного укрощения южных врагов своих... Россия предприняла средство новое, гигантское, которого довершением занималась в течении полвека» [1, с. 6].

Так пише А. Скальковський про ліквідацію Запорозької Січі російським царизмом. Січ була ліквідована. Однак козацтво, осередком якого вона являлась, не могло зникнути безслідно.

Висвітлення долі запорожців після ліквідації Січі у їхньому зв'язку з територією сучасної Херсонщини і є предметом дослідження автора, хоча козаки з'явилися на цих землях набагато раніше, ще в XV ст.

Відомо, що після ліквідації Запорозької Січі частина старшин разом з кошовим П. Калнишевським була заарештована і заслана до Сибіру і на Соловки, а їх майно конфісковано. Вивчення документів свідчить і про інші заходи російського уряду. Наприклад, уже за два тижні по ліквідації Січі князь Г. Потьомкін поквавився в своєму ордері від 18 червня 1775 року наказати генералу П. Текелію переписати все церковне майно під виглядом звичайної інвентаризації, переслати із нарочним всі військові клейноди,

зробити облік людей в кожній слободі і приписати їх до пікінерних полків, або визначити інші місця для помешкання у провінції. Князь особливо наполягав на неприпустимості існування дрібних козацьких поселень, вважаючи їх осередками опозиції російським поміщикам [2, с. 91].

У власність царського уряду перейшли також і землі колишніх Запорозьких вольностей, до яких входили, зокрема, населені пункти, що мають безпосереднє відношення до території сучасної Херсонської області. Це селище Кам'янка поблизу Берислава, Олешки і кілька інших, менш важливих, що знаходились неподалік місця, де незабаром було засновано Херсон, на річці Кошовій [1, с. 119].

Таким чином, колишні запорозькі володіння ввійшли до складу новостворених Новоросійської та Азовської губерній Російської імперії.

Царський уряд щедро роздавав козацькі землі поміщикам. Перед козацтвом постала загроза закріпачення та рекрутчини.

Звичайно, волелюбних запорожців не міг влаштовувати такий стан речей. І закономірним результатом невваженої політики російського царизму стали масові втечі козаків за кордон.

Отже, замість повного знищення запорозького козацтва і перетворення його на регулярне російське військо сталося зовсім інше: значна частина козаків опинилася на боці Туреччини. Це підтверджує факт заснування запорожцями в 1778 р. Січі в пониззі Дністра, що підпорядковувалась турецькому урядові [3, с. 9].

У результаті такого перебігу подій перед російським урядом дуже гостро постала проблема відходу козаків до Туреччини. Тому головним завданням російських можновладців стало припинення цього небезпечного для імперії процесу та повернення козаків в межі існуючих державних кордонів. Для його виконання вживались різні заходи. Наприклад, у доповіді князя Г. Потьомкіна Катерині II стосовно ситуації на Півдні України значна увага приділялася питанню привернення козаків до військової служби, як засобу посилення контролю останніх. Зокрема, для захисту південних кордонів імперії планувалося замість гусарських полків і легкокінних ескадронів створити 9 нових гусарських і 6 пікінерних полків, які повинні були комплектуватись з колишніх запорозьких козаків [2, с. 97]. Серед цих угруповань був і Херсонський пікінерний полк.

Набір до пікінерних полків Потьомкін оголосив 11 жовтня 1775 року [4, с.569].

Та козацтво не поспішало вступати до новостворених військових об'єднань. Можливо, це було пов'язане з недовірою козаків до російського уряду і побоюванням нових репресій з його боку.

Пасивний супротив козаків затягнув створення Херсонського полку і переведення запорозьких поселень до стану військових слобід [5, с. 143].

По-іншому вирішувались проблеми, пов'язані з запорозькою старшиною, якій дозволялось займати землі на правах поміщиків за умови їх вступу на військову службу. Свідчення цього ми знаходимо в матеріалах

«Новороссийской чертежной комиссии», що зберігаються в Державному архіві Херсонської області. У низці документів, зокрема, говориться про відведення земель козацькій старшині на території сучасної Херсонської області.

Таким документом є «Доношение» сотника вербованого козачого полку Василя Коцюби, де говориться про його «намерение заселить из повеленного места вольными людьми... земли по реке Ингуле ниже Широкой Балки при зимовнике бывшего запорожского козака Белого хутор от двадцати пяти дворов» [6, арк. 28]. Датується даний документ 13 жовтня 1776 року.

Тим же числом датовано і «Доношение» хорунжого Василя про відведення йому землі для заснування хутора на двадцять п'ять дворів «при урочище балки Широкая» [6, арк. 31].

На основі цих документів можна стверджувати, що після організації нових пікінерних полків, що комплектувалися переважно колишнім запорозьким козацтвом, до процесу заселення херсонських земель приєднується козацька старшина з прогресивним для того часу типом поселень – хуторами, які стали важливими носіями і осередками нового господарства.

Що стосується більшості запорожців, то до 1779 р. вони ще мали вибір: ставати поміщицькими підданими з гарантіями особистої волі і помешканням у власних зимівниках або жити у військових слободах, де строк пільг був коротшим, і сплачувати податки державі. За підрахунками, які провів О. Олійник, у 1777 р. на кожен зимівник у середньому припадало від 18 до 23 га, тобто приблизно 20 км² [7, с. 115].

Починаючи з 1779 р. імперська влада розгортає наступ на зимівник як господарську та адміністративну основу козацької індивідуальної автономії.

Конкретні приклади такої агресивної державної політики ми знаходимо в документах Державного архіву Херсонської області, де зберігається указ Катерини II від 28 січня 1779 року, адресований межевій експедиції Новоросійської губернської канцелярії, в якому говориться про «...состояние бывших запорожских старшин и козаков Славянской и Херсонской провинции поселян, живущих зимовниками» [2, арк. 55].

Уряд висловлює незадоволення формою господарювання колишніх запорожців, наголошуючи на тому, що «... не видит почти никакого противу прежнего в их жительстве превращения, а остаётся прежняя дикость и своеобразие, когда рассыпавшись, живут в зимовниках, ибо уклоняясь от общежительства, женитьбы, заведения хозяйства и пристийного домоустройства, дают вид прежней грубости и необнадеживают быть надёжными гражданами и полезными себе и обществу поселянами». І на основі цього уряд «... предлагает оповестить в тех. провинциях, дабы все живущия нене зимовниками старшины и козаки переселились... в города или государственные слободы » [8, арк. 55].

У документі також вказувався ряд пільг для тих, хто побажає переселитись. Зокрема, їм дозволено було на місцях зимівників засновувати

хутори для ведення господарства. Також дозволялася вільна торгівля та рибальство в містах і слободах. Крім того переселенці звільнялись на два роки «...от всяких податей и исправлений общих» [8, арк. 55].

Стосовно ж осіб, які не виявляють бажання переселитись, у документі вказувалося, що останні «...подвержены будут к содержанию почти всем по земле нарядам и исправлениям и нынешнему платежу от зимовников без всякого умоления» [8, арк. 33].

Аналіз вказаного документа яскраво показує жорстоку державну політику Російської імперії, спрямовану на ліквідацію козацького зимівника. Козацтво змушено було, таким чином, кидати зимівники і переселятися в інші місця. Та все ж у 1799 р. в Херсонському повіті нараховувалось до 60 зимівників [9, с. 68-69].

Співставляючи обставини, що склалися в таких умовах, з фактами заснування ряду населених пунктів на Херсонщині, автор вважає можливим припустити, що саме з указом імператриці про ліквідацію зимівників пов'язана поява сіл: Бургунка 16 серпня 1779 р. як маєтка військового товариша Максима Собецького і Токарівка – 27 червня 1780 р. – як маєтка колишнього хорунжого польової служби Антона Токаревського, а також села Дрімилівка 20 травня 1782 р. як володіння військового товариша Дремлюги [10, с. 63, 66, 78].

На думку автора, поява цих селищ була викликана потребою ведення господарства, альтернативного козацькому зимівнику.

За даними, що містять документи з фондів ДАХО, на землях сучасної Херсонщини окрім маєтків козацької старшини знаходились також землі простих козаків.

Зокрема, в плані Кизикерменського повіту військової слободи Широка, а також прилеглих до неї земель, складеному 25 вересня 1781 р., ми маємо змогу побачити, що поблизу сучасного села Широка Балка знаходились землі козака Головка та козака Живиля [11, арк. 5].

Щодо рядових козаків, то багато з них змушені були оселитися в державних поселеннях. Велика кількість козацтва, не маючи засобів до існування, або не бажаючи підкорятися, часто залишали домівки і підряджались до рибних заводів і пов'язаного з ними чумацького промислу.

Дуже часто ці промисли, що належали відставним російським офіцерам і козацьким старшинам ставали пунктами, де знаходили притулок люди без постійного місця проживання, часто – без документів. Серед найманих представників зустрічалося багато гайдамаків, які мали осередки з обох боків російсько-турецького кордону. Вони були могутньою дестабілізуючою силою в регіоні [5, с. 147].

Як бачимо, політика російської держави, спрямована на переінакшення основ козацького господарства, які склалися протягом тривалого часу, призвела до погіршення становища в регіоні, що поглиблювалося політичними планами Османської імперії, яка була не задоволена результатами російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Таке становище

являло собою головну загрозу російським планам засвоєння Південної України і Криму.

Пізніше, зважаючи на складну ситуацію, що виникла на російсько-турецькому кордоні, Г. Потьомкін прийняв рішення відновити запорозьке військо. З цією метою 1 липня 1783 р. він видав прокламацію, в якій оголошувалось, що колишні козаки війська Запорозького запрошувалися на козацьку службу під проводом Потьомкіна.

У прокламації вказувалась і кількість козаків новоствореного війська, що включала в себе до 500 кінних і стільки ж піших козаків. Їм призначалась достатня платня і харчування. Бажаючим треба було з'явитись в Херсон до бригадира Синельникова [4, с. 573].

Зібрані таким чином у 1783 р. козаки хоч зовні нагадували колишніх запорожців, проте мали право одружуватися. Але, звичайно, не могло бути і мови про козацьке самоврядування минулих часів. Основним заняттям козацького полку стала охорона південних кордонів Російської імперії.

Напередодні чергової російсько-турецької війни, восени 1787 р., на базі полку запорозьких козаків почалося формування козацького війська. У районі Олешків було влаштовано запорозький Кіш, в якому зосереджувалось 12 тисяч колишніх запорожців [12, с. 275].

Указом імператриці Катерини II від 22 січня 1788 р. козацьке військо отримало назву Війська вірних козаків, у протигагу «невірним» задунайським запорожцям. Очолили його колишні запорозькі старшини. Кошовим було призначено Сидора Білого, суддею – Антона Головатого, кіннотою командував Захар Чепіга [3, с. 16].

Серед документів ДАХО збереглися згадки про земельні володіння козацьких старшин в межах сучасної Херсонщини.

Так, у Відомості про віддані поміщикам землі Новоросійські губернії говориться, зокрема, про відведення Сидору Білому в 1783 році земель в Херсонському повіті для побудови будинку та млина [13, арк. 137].

Інші відомості цього ж року свідчать про відведення землі полковому старшині Семену Величку «...про поселение слободы на шесть дворов в Кизикерменском уезде при речке Осокорове на месте его жительства, где за бывшего еще Запорожья был зимовник собственный его и дяди его Величка» [14, арк. 7].

Таким чином, виходячи з вищесказаного, ми можемо говорити про безпосередній зв'язок як новоутвореного козацького війська, так і його старшини, з територією сучасної Херсонської області, що має велике значення для історії краю.

Повертаючись до проблеми формування козацького війська, необхідно відзначити, що закликаючи запорожців під свої знамена, російський уряд погоджувався визнати лише деяку зовнішню схожість в управлінні та устрою нового війська із Запорозькою Січчю. Відновлювалася номенклатура старшинських посад, поділ на курені, традиційний одяг. Зберігалось право на вибрання нижчої адміністрації і т.ін. [3, с. 17].

Незабаром за героїзм і мужність, виявлені в боях у Причорномор'ї, в тому ж 1788 р. козацьке військо отримало назву Чорноморське.

Чорноморському козацькому війську було відведено землі від Буга до Дністра. Ще в ході війни, в 1790 р., Кіш розділив цю територію на три полкових паланки – Подністрянську, Бережанську, Кінбурнську. Вони очолювалися призначеними Кошем старшинами і паланковими полковниками. Кожна паланка включала в себе декілька козацьких поселень.

На території сучасної Херсонської області знаходилася Кінбурнська паланка, в якій на 1792 р. проживало близько 150 козацьких родин. Крім того, виникло багато хуторів і поселень при риболовецьких заводах, по річках та лиманах [3, с. 18]. На думку А. Зубкова, козаки перебували на паланці з 4 липня 1790 р. до 1 грудня 1793 р. [15, с. 51-55].

Із самого початку формування війська одну з найважливіших господарських галузей складало рибальство. У цей період господарство на новому місці ще не встигло зміцніти. Велика частина козацтва продовжувала хазяйнувати на старих місцях за територією війська. Основним осередком господарства були хутір та слобода [16, с. 18].

У військовому відношенні Чорноморське військо підлягало командуванню російської армії. Чорноморці увійшли до складу Катеринославської армії, яку очолював Г. Потьомкін і підпорядковувались безпосередньо О.В. Суворову. Він командував передовим корпусом військ, що діяли на ділянці Кінбурн – Херсон.

У квітні 1788 р. Військо вірних козаків розпочало військову службу, зайнявши сторожову лінію на Бузі. Першою серйозною справою козаків став бій в червні 1788 р. біля Кінбурнських берегів, в якому вони виявили себе мужніми та хоробрими воїнами [17, с. 59, 73].

Задунайські запорожці опинилися теж на арені воєнних дій з першого дня війни і брали участь в ній на боці Туреччини. Восени 1787-го і навесні 1788 р. російська розвідка зафіксувала їх збройні заходи по всій лінії розташування Катеринославської армії: від Ольвіополя до гирла Дніпровського лиману включно [3, с. 19].

Отже, сталося так, що колишні січовики задунайці й чорноморці змушені були стати один проти одного і битися між собою за інтереси чужинських імперій. Це по суті стало трагедією не тільки для козацтва, а й для всієї України і свідчило про знищення державності, яку безжально розтерли залізні жорна агресивних планів двох ворогуючих держав.

У 1791 р. російсько-турецька війна скінчилася. І сталося так, що цей рік співпав з роком смерті покровителя чорноморців Г. Потьомкіна. У результаті над Чорноморським козацтвом знову постала загроза ліквідації. Однак, завдяки успішній місії А. Головатого 30 червня 1792 р. з'явилась височайша грамота, пожалувана війську вірних козаків чорноморських, за якою імператриця дарувала їм «острів Фанагорію із землями між Кубанню, Азовським і Чорним морем» і доручала охорону кордону від закубанських хижаків [4, с. 578].

Як відзначає В. Голобуцький, переселення диктувалось у великій мірі тими умовами, що склались по завершенні російсько-турецької війни, коли за Ясським миром до Російської імперії відійшла Очаківська округа і кордон між Росією та Туреччиною став проходити по Дністру. Таким чином, перед російським урядом постало питання близькості Забужжя та дністровського кордону до Задунайської Січі, куди часто виходила козацька сірома. Територія, яку займало Чорноморське військо, була своєрідним містком для українських селян-втікачів, що виходили за Дністер. Тому оптимальним виходом було переселення козацького війська на іншу, більш прийнятну територію [17, с. 176].

Та переселені були не всі чорноморці. За деякими даними, загальна кількість тих, хто не бажав переселятися на Кубань, складала 10 відсотків усього козацтва [3, с. 23].

Частина чорноморців залишилась на Херсонщині, відігравши помітну роль в економічному освоєнні цього району. Так, ми знаходимо відомості про заснування козаками населених пунктів на Херсонщині. Наприклад, село Мала Лепетиха, що було засноване козаками в 1792 р. [10, с. 70].

Новими місцями проживання колишніх чорноморців стали міста та поселення, що знаходились на території сучасної Херсонщини. Підтвердження цьому ми знаходимо серед джерел ДАХО. Зокрема, в Плані проживаючих у державних селах Херсонського повіту від 1798 року. Говориться про наявність козаків у місті Бериславі та в селі Станіслав [18, арк. 30, 31].

Взагалі в Херсонській губернії за даними 1805 р. нараховувалось декілька тисяч колишніх чорноморських козаків, що свого часу не переселилися на Кубань [3, с. 23].

У листопаді – грудні 1806 р. російські війська оволоділи Бесарабією, за виключенням Ізмаїла. Зацікавлена в заселенні новоприєданого району урядова адміністрація розраховувала залучити до переходу на російський бік і задунайських запорожців.

30 серпня 1814 р. уряд прийняв маніфест, в якому обіцяв амністію і наділення їх землею, а в 1817 р. – і права іноземних колоністів.

У 1824 р. із Задунайської Січі почався масовий вихід козаків у російські кордони, що було викликано спробами турецького уряду використати задунайців для придушення національно визвольного руху в Греції.

Перехід запорожців продовжувався до початку російсько-турецької війни 1828–1829 рр. За відомостями канцелярії Новоросійського і Бесарабського генерал-губернатора «Про некрасовців і запорожців, що вийшли з турецьких володінь 1824–1828 рр.», 30 відсотків їх селилося в Херсонській губернії, з яких 40 відсотків – в Херсоні та прилеглих територіях, тобто на землях сучасної Херсонщини [3, с. 36].

З приводу переходу задунайців російським урядом було видано постанову від 14 квітня 1823 р., в якій говорилось про наділення

переселенців землями на пільгових умовах – вони півтора року могли не сплачувати податки [19, с. 66].

Задунайці стали останньою хвилею освоєння Херсонських земель козацтвом.

Як уже зазначалось, задунайці селились на Херсонських землях на правах колоністів, статус яких і закріплювався за ними. Колишні ж чорноморські козаки ще указом від 20 лютого 1812 року були перейменовані в поселян і зрівняні в статусі з державними селянами [19, с. 65]. Через деякий час багатьох з них перетворили на військових поселенців.

Цими подіями остаточно завершується епоха діяльності козацтва на теренах Херсонської області, так як вони уже були розділені. Отже, козацтво стало зайвим на території, яка передусім потребувала господарської діяльності. Взагалі ж козацтво як таке зникло з території Херсонщини ще в 1792 р., коли Чорноморців переселили на Кубань. А що стосується козаків, що лишились, то основною їх метою стала суто господарська діяльність на щойно освоєних землях. Таким чином, переведення їх до статусу державних селян було справою часу.

Отже, період після ліквідації Запорозької Січі став для запорозців складним і фатальним. Протягом цього часу внаслідок політики російського уряду, спрямованої на остаточне підпорядкування і знищення запорозького козацтва, воно перероджується, втрачаючи свою винятковість і феноменальність.

Результатом такої політики стало перетворення частини запорозького війська на військове угруповання на кшталт Донського козацтва з підпорядкуванням його російському командуванню.

Окрім того, волею російського уряду козацтво було переселено за межі своєї споконвічної території – на Кубань. Та частина козаків, що не забажала переселитись, була перетворена на державних селян.

Проте, незважаючи на трагічність цього періоду для запорозького козацтва, воно відіграло велику роль в освоєнні сучасної території Херсонщини, беручи участь у визволенні цих стратегічно важливих земель від турецького панування та в їх господарському розвитку.

Джерела та література

1. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1731–1823. – Одесса, 1836. – Ч. 1. – 288 с.
2. Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического // Сборник военно-исторических материалов. – Спб. 1893. – Вып. 6.
3. Бачинський А.Д., Бачинська А.О. Козацтво на Півдні України (1776–1865). – Одеса, 1996. – 56 с.
4. Скальковский А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.
5. Шиян Р.І. Запорозькі козаки після зруйнування Запорозької Січі (1775–1787) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Запоріжжя, 1997. – Ч. 2. – С. 143–152.
6. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф.14. Херсонська (Новоросійська) губернська канцелярія. Оп. І. Справа 17. Доношения и рапорты офицеров об отводе земель на территории бывшей Запорожской Сечи.

7. Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової січі.(1734–1775). – Запоріжжя, 2005.– 256 с.
8. ДАХО. Ф. 14, Оп. I. Спр. 53 Указы Новороссийской губернской канцелярии об отводе земель, предназначенных под заселение государственными крестьянами.
9. Водотика С.Г., Сінкевич С.Г. Історія Херсонщини. Навчальний посібник. – Херсон, 2003. – 202 с.
10. Орлова З.С., Ритнер И. Д. История заселения Херсонщины. Краткий справочник. – Херсон, 1993. – 128 с.
11. ДАХО. Ф. 14. Оп. I. Спр. 79. Указы Новороссийской губернской канцелярии о заселении и размежевании земель слободы при урочище Широкая Балка, Кизикерменского уезда.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. – К., 1992. – Т.2. – 608 с.
13. ДАХО. Ф. 14. Оп. I. Спр. 51. Указы Сената и сводная ведомость о раздаче земель помещикам по Новороссийской губернии.
14. ДАХО. Ф. 14. Оп. I. Спр. 210. Дело об отводе земель войсковому старшине Величко в Кизикерменском уезде.
15. Зубков А. В. Історія запорозьких та чорноморських козаків на Кінбурзькій росі (II пол. XVI ст. – XVIII ст.). // Таврійський степ (мій край). – Каховка – Київ., 2000, с.39-66.
16. Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво за Бугом (До питання про соціально-економічний розвиток степової України наприкінці XVIII ст.) // Наукові записи Інституту Історії України. – К., 1952. – Т. 4. – С. 53-61.
17. Голобуцький В. О. Чорноморське козацтво . – К., 1956. – 414 с.
18. ДАХО. Ф. 14. Оп. I. Спр. 333. Указы Новороссийского губернского правления об отводе земель в целях губернии.
19. О правах малороссийских казаков на выдаваемой им земли. Сообщ. действ. член Б.А. Бильсаков // ЗООИД. – Одесса, 1906. – Т. 26. – С. 41-67.

Summary

Using miscellaneous sources, the author of the article describes the period of Zaporozhian Cossacks' sojourn on the territory of Kherson region after the destruction of Zaporozhian Sich from 1775 till the beginning of the XIX century. Much attention is paid to the household activity of Cossacks, to the change of their status and to their great role in the history of Southern Ukraine.

УДК 94(477.7)«1764/1834»

Юлія Коник

**ЕВОЛЮЦІЯ ГУБЕРНСЬКИХ МЕЖОВИХ УСТАНОВ ПІВДНЯ
УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVIII СТ. – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ
XIX СТ.: ВІД НОВОРОСІЙСЬКОЇ МЕЖОВОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ
ДО ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ КРЕСЛЯРНІ**

У 1766 р. в Російській імперії почалося генеральне межування земель – масштабний державний захід, метою якого було визначення та закріплення меж земельних дач як географічних одиниць, тобто прив'язка меж здійснювалася до конкретного населеного пункту або пустища, а не до імені його власників. На той час південноукраїнські землі ще тільки починали включатися до складу імперії, поступово прирошуючись до створеної у 1764 р. Новоросійської губернії. Говорити про їхнє генеральне межування було тоді надто рано, оскільки спершу необхідно було провести стабільні кордони й розділити нові землі між землевласниками. Цим мала займатися спеціальна межова установа, відмінна від межових контор, тимчасово створених для проведення генерального межування.

Метою даного дослідження є спроба простежити хід організаційних перетворень губернських межових установ Півдня України з часу їхньої появи у др. пол. 1760-х рр. до остаточного оформлення у першій третині XIX ст., а також проаналізувати причини появи регіональних відмінностей.

Об'єктом дослідження є межові установи Новоросійської (першої та другої) губернії, Таврійської області, Катеринославського та Вознесенського намісництв і Херсонської губернії, предметом – їхнє еволюціонування в бік уніфікації з межовими установами усієї Російської імперії.

Питання історії межових установ в історіографії розроблено дуже слабо. Більшість праць, які тією чи іншою мірою стосуються проблеми, хронологічно належать до XIX – поч. XX ст. Серед їхніх авторів передусім слід назвати І.Є. Германа [3], П.В. Дензіна [6], П.І. Іванова [22], С.П. Кавеліна [23], В.П. Мордухая-Болтовського [25], С.Д. Рудіна [34]. Їхні роботи, написані на високому професійному рівні з аналізом межового законодавства та використанням значного кола джерел із сенатських та міністерських архівів, свого часу використовувалися як підручники і до сьогодні залишаються основою для вивчення історії межування Російської імперії. Проте вони присвячені переважно генеральному межуванню: його нормативній базі, теорії та практиці межових дій, а також установам, що його здійснювали. І навпаки, губернській межовій службі в них приділено небагато уваги, в основному подано лише загальні законодавчі основи її діяльності.

Радянські дослідники збагатили історіографію ґрунтовними працями з джерелознавства, історії земельних відносин, процесів заселення Півдня України, теорії та історії геодезії й картографії тощо. Однак спеціальних

праць, присвячених землемірам як безпосереднім учасникам досліджуваних процесів, так і не виникло. Серед сучасних українських дослідників слід назвати джерелознавців А.В. Бойка [1; 2] та Н.В. Суреви [36; 37], котрі у своїх роботах висвітлюють окремі аспекти діяльності мезових установ.

Джерельна база для дослідження історії межувань, відмінних від генерального, відклалася здебільшого в архівах колишніх губернських центрів, багато з яких понесли серйозні документальні втрати під час соціально-політичних потрясінь ХХ ст. На території України практично все, що залишилося від архівів мезових установ південного правобережжя України останньої третини XVIII – першої третини XIX ст., сконцентровано у фонді Херсонської губернської креслярні, який зберігається у державному архіві Херсонської області. З огляду на загибель архівів Катеринославської губернії фонд Херсонської губернської креслярні, котрий також зазнав значних втрат, є унікальним, найбільш повним зібранням архівів мезових установ усієї південної половини України, адже він містить різні за обсягом та повнотою документальні комплекси про межування територій, що нині входять до складу десятих сучасних областей України, АРК та Придністровської частини Молдови. Документи Таврійської губернської креслярні стосовно території Кримського півострова зберігаються в однойменному фонді Державного архіву АРК.

Хронологічно першою губернією на Півдні України стала Новоросійська, створена у 1764 р. на землях Нової Сербії. Її прикордонне розташування обумовило те, що найхарактернішою рисою організації її управління було формування усіх гілок влади з військових чинів. Згідно з губернськими штатами, затвердженими 26 березня 1765 р., виконання мезових робіт мало забезпечуватися губернським землеміром у чині капітана та двома провінційними (єлисаветградським і катерининським) землемірами в чині поручиків [33, с. 87]. Дуже скоро стало очевидним, що така кількість землемірів є занадто малою для межування губернії, величезні простори якої залишалися дикими й маловідомими. Навіть після виділення з її складу Азовської губернії площа Новоросійської губернії становила понад 5 мільйонів десятин [21, арк. 3]. Явно відчувалася потреба у створенні потужнішого мезового підрозділу з більшим штатом. Такою установою стала Новоросійська межова експедиція. Встановлення дати її виникнення ускладнюється практичною відсутністю архівних документів за перші роки існування Новоросійської губернії, але, ймовірно, це сталося у др. пол. 1760-х рр. Найдавніша документальна згадка про межову експедицію міститься у рапорті єлисаветградського провінційного землеміра, датованому 31 грудня 1769 р. [7, арк. 1].

Спроби реконструкції штатного та чисельного складу Новоросійської межової експедиції, знов-таки, наштовхуються на вкрай невелику кількість документальних джерел. За др. пол. 1760-х рр. збереглися буквально одиничні документи, а документи пер. пол. 1770-х рр. представлені переважно білетами на право земельної власності. З тих джерел, що

збереглися, найбільш інформативними для дослідження цього питання є укази експедиції з особового складу, а також реєстри її вхідної й особливо вихідної кореспонденції за 1778 р. По суті, за формою ці реєстри є збірниками копій документів, що значно підвищує їхню джерельну цінність. Детальне вивчення змісту указів та реєстрів дало можливість зробити своєрідний річний зріз стану особового складу межевої експедиції. Так, вдалося нарахувати 49 чоловік, які у 1778 р. входили до її складу, від губернського землеміра-голови експедиції до копійців [19, арк. 1-39; 20, арк. 1-31 зв.; 21, арк. 1-201]. Чітко простежуються такі штатні одиниці: губернський землемір, один старший та два молодших землеміри, два провінційних межувальники, повітові межувальники, помічники межувальників, копійсти та учні. Новоросійська межева експедиція стала цілком своєрідною організацією, склад якої сформувався на підставі, з одного боку, штатного розпису Новоросійської губернії, з іншого боку – штатного розпису Московської губернської межевої канцелярії та провінційних межових контор 1765 р., який мав стати примірним для усіх межових установ імперії [33, с. 96]. Штат експедиції багато в чому відступав від примірного штату. До її складу входили не лише землеміри, але й межувальники (рос. *межевщики*) – посада, котра навіть на той час була для решти імперії вже чимось із минулого, своєрідним спадком від «єлизаветинського» межування. Також на відміну від примірного штат Новоросійської межевої експедиції офіційно включав посади помічників. Крім включених до штату помічників і копійців, були й позаштатні – так звані полкові чини, відряджені до експедиції зі своїх військових частин. Основними постачальниками кадрів для Новоросійської межевої експедиції стали поселені в губернії гусарські та пікінерські полки, а саме Болгарський, Далматський, Жовтий, Македонський, Молдавський, Сербський, Угорський, Чорний гусарські, Дніпровський та Єлисаветградський пікінерські тощо. Експедиція мала подвійне підпорядкування: своїй губернській канцелярії та Межевій експедиції Сенату.

Саме працівники Новоросійської межевої експедиції провели та вперше нанесли на карту повітову мережу південно- і частково центральноукраїнських земель. Уже з др. пол. 1770-х рр., коли почався поділ на повіти, спостерігається певна спеціалізація землемірів та межувальників, коли їх з року в рік направляли на межування одних і тих самих повітів чи полкових округів. Станом на 1778 р. Новоросійська губернія вже поділялася на 3 провінції (Єлисаветградську, Слов'янську та Херсонську) та 12 повітів [21, арк. 3]. Хоча за адміністративно-територіальною реформою 1775 р. провінції було скасовано, однак у Новоросійській губернії вони проіснували аж до її ліквідації у 1784 р.

Поки на Півдні існували Новоросійська та Азовська межові експедиції в своєму специфічному форматі, 7 листопада 1775 р. побачило світ «Установлення для управління губерній Всеросійської імперії» – один з найважливіших державних актів катерининської епохи, що став наріжним

каменем усієї системи місцевого управління Російської імперії аж до повалення монархічного ладу. У першому розділі «Примірний штат губернії» статті 10 і 24 наголошували, що в кожній губернії має бути губернський, а в кожному повіті – повітовий землемір [26, с. 232]. Впровадження цих посад свідчило про розуміння укладачами того, що межові контори зрештою завершать генеральне межування і будуть скасовані, а землемірні роботи за рішеннями судових та адміністративних установ будуть потрібні завжди. Щоправда, на етапі підготовки документу цього розуміння трохи не вистачило: за твердженням дослідника підготовки та впровадження катерининських реформ місцевого управління В. Григор'єва, у первинному рукописі посада губернського землеміра взагалі не передбачалася, а мова йшла лише про повітових землемірів, які мали призначатися Сенатською межевою експедицією [5, с. 256].

30 березня 1783 р. Катерина II підписала указ про ліквідацію Новоросійської та Азовської губерній і утворення з їхніх територій Катеринославського намісництва, приписавши на перший випадок поділити його на 12 повітів [27, с. 889]. До його складу ввійшли великі території по обидва боки Дніпра. Повітовий поділ намісництва не був сталим і за час існування намісництва змінювався кілька разів. До адміністративно-територіальної реформи 1795 р. намісництво складалося з 15 повітів. Процес відкриття установ Катеринославського намісництва зайняв понад рік, і весь цей час Новоросійська межева експедиція продовжувала працювати та готувати справи до передачі. Коли експедиція припинила діяльність, посада межевальника назавжди зникла з історичної сцени, поступившись місцем посаді землеміра. Нарешті 4 липня 1784 р. Сенат своїм указом констатував, що штати Катеринославського намісництва приведені у відповідність до «Установлення про губернії...» 1775 р. [28, с. 184]. Проте для межевої служби це якраз не означало нічого доброго, оскільки «Установлення...» взагалі не передбачало існування посади землемірного помічника. Отже, різко й відчутно скорочувалася кількість людей, професійно зайнятих межуванням. За штатним розписом їх залишилося всього 13: губернський та 12 повітових землемірів, оскільки саме така кількість повітів проектувалася при створенні Катеринославського намісництва [24, с. 275-276]. Враховуючи, що його площа складала майже 14 мільйонів десятин [35, с. 194-195], на кожного землеміра в середньому припадало понад мільйон десятин.

При такому стані речей землемірам доводилося працювати з крайнім напруженням, аби вчасно встигати виконувати хоча б найбільш термінові завдання. Назріла необхідність у розширенні штатів, тобто у створенні межевої експедиції. Первинних документів про передісторію її появи не збереглося, але можна з великою долею вірогідності припустити, що така ініціатива була висунута губернським землеміром. За встановленим порядком, його рапорт-клопотання мав пройти правителя намісництва, генерал-губернатора і генерал-прокурора, перш ніж потрапити на розгляд імператриці. Цим землеміром міг бути або Терентій Мордвинкін (обіймав

посаду з 1784 по 1791 рр.), або Павло Чуйко (з 1792 по 1803 рр.). Обидва мали великий стаж служби, починаючи ще з Новоросійської межової експедиції, тож мали з чим порівнювати. Поява експедиції означала б не лише подвоєння кількості працівників, але й щорічну законодавчо забезпечену видачу коштів на витрати: наймання приміщення, придбання інструментів та матеріалів тощо.

Поки в столиці розглядалася можливість створення експедиції, перед землемірами Катеринославського намісництва постало масштабне завдання: 26 січня 1792 р. імператриця наказала катеринославському правителю Василю Каховському забезпечити поділ на повіти та заселення так званої Очаківської області – території між Бугом та Дністром, відступленої Росії Оттоманською Портою у 1791 р. [29, с. 301-302]. Тож з літа 1792 р. половину повітових землемірів послали на обмірювання Очаківського степу [10, арк. 10 зв.-11; 11, арк. 5-6, 45, 57, 86; 12, арк. 2, 8-11], максимально знекровивши межову службу Катеринославського намісництва.

І от нарешті 15 липня 1792 р. Катерина II підписала указ на ім'я Каховського про створення межової експедиції при намісницькому правлінні [29, с. 353]. Імператриця погоджувалася з тим, що у намісництві багато порожніх казенних земель, тому «губернський і повітові землеміри не в змозі самі лише ні здійснювати формальне межування [землям], що знову роздаються, ані розпочате [межування] розданим землям закінчити, а притому й ті, що з Малоросії підійшли, розмежувати...». Тож Каховському приписувалося відкрити межову експедицію на зразок Азовської – тобто як благодіяння підносилося те, що можна було зробити на вісім років раніше при створенні намісництва. Штат експедиції передбачав посади губернського землеміра, при ньому двох землемірів, у кожного з них по одному помічнику, та в кожному повіті по одному повітовому землеміру й помічнику [33, с. 53].

Новостворена експедиція була відразу ж завантажена роботою – Катерина II зажадала якнайшвидшого завершення так званого формального розмежування намісництва, тобто проведення та перевірки «в натурі» меж усіх земельних дач. Весною 1793 р. було опубліковано та оголошено по церквах, щоб усі землевласники приготували документи на землю та негайно являлися за викликом землемірів на свої межі [13, арк. 2-2 зв.; 14, арк. 8 зв.]. Певною мірою формальне розмежування стало підготовчим етапом для генерального межування, котре почалося на цих землях рівно за п'ять років.

Таким чином, підписавши указ про створення Катеринославської межової експедиції, Катерина II відступила від власного ж «Установлення про губернії...». Було б невірно пов'язувати цю подію з намаганням полегшити роботу губернського й повітових землемірів. Очевидно, тут спрацювали інші мотиви. По-перше, колишню турецьку Очаківську область треба було якнайшвидше розділити на повіти, щоб мати можливість розпочати там роздачу земель, а для цього довелося підсилити межовий штат сусіднього з областю Катеринославського намісництва. По-друге,

проведення формального розмежування самого намісництва також вимагало збільшення кількості кадрів.

Одночасно з Катеринославським намісництвом на південному лівобережжі Дніпра, Кримському півострові та острові Тамань існувала Таврійська область, створена указом Катерини II від 24 квітня 1784 р. [28, арк. 137-138]. З огляду на специфіку краю процес відкриття обласних та повітових установ тривав у ній майже три роки. Штат обласної межевої служби цілком відповідав «Установленню про губернії...» та передбачав посади обласного та 7 повітових землемірів [24, с. 279-280].

У 1795 р. в адміністративно-територіальному поділі Південної України відбулися серйозні зміни. Причиною цього стали значні територіальні придбання Російської імперії, а саме Очаківська область та частина земель, приєднана після другого розділу Речі Посполитої до Брацлавської губернії. Ці землі за указом Катерини II від 27 січня 1795 р. увійшли до складу нового Вознесенського намісництва. Туди ж відійшла правобережна частина Катеринославського намісництва, яке вже занадто розрослося по площі та кількості населення. Таким чином, намісництво являло собою досить химерне змішане утворення, що ненадовго об'єднало в собі різні історичні регіони України на захід від Дніпра. Воно поділялося на 12 повітів.

При затвердженні штатів намісництва знову мала місце та сама помилка, що свого часу з Катеринославським намісництвом, а саме занадто рання спроба привести місцеву межеву службу у відповідність із загальнодержавною. Єдиною позитивною відмінністю було те, що у підпорядкуванні вознесенського губернського землеміра залишилися три помічники з тих повітів, які відійшли від Катеринославського намісництва [15, арк. 7-8]. Однак зацікавленим особам одразу стало зрозуміло, що з такими нечисленними кадровими силами процес межування такого обширного та різноманітного адміністративно-територіального утворення протікатиме повільно й важко. 14 січня 1795 р. вознесенський губернський землемір Іван Піварович направив рапорт на ім'я правителя намісництва Петра Оболенського, в якому просив «...учинити куди слід відношення і клопотання про запровадження за прикладом існуючої при Катеринославському, такої самої й у Вознесенському намісництві межевої експедиції...» [15, арк. 8]. Але процедура проходження інформації від землеміра до імператриці та реагування на неї могла тривати місяцями, тож штати були затверджені без змін. А 20 серпня 1796 р. Катерина II затвердила положення про Вознесенську межеву експедицію та її штат [33, с. 268]. Він був повністю скалькований зі штату Катеринославської межевої експедиції.

Вознесенській межевій експедиції судилося недовге існування, як і Вознесенському намісництву в цілому. Вже на поч. 1797 р. почалося організаційно-територіальне формування Новоросійської (другої) губернії, до складу якої увійшла ліквідована Таврійська область та більшість територій Вознесенського й Катеринославського намісництв. Губернію було поділено на 12 повітів.

5 березня 1797 р. Новоросійське губернське правління видало услід за царським указ про відкриття губернських та повітових установ, і землемірні помічники в губернській межовій службі не передбачалися [16, арк. 10-17 зв.]. Найперша очевидна причина їх скорочення – це намагання привести губернський штат у відповідність до «Установлення про губернії...». Однак також слід взяти до уваги, що навесні 1798 р. в Новоросійській губернії почалося генеральне межування, для проведення якого була створена потужна Новоросійська межова контора. Тож цілком імовірно, що існування в одному місті двох межових установ та загальна нестача межових кадрів наперед прирікали на відмову будь-які клопотання новоросійського губернського землеміра про повернення посад помічників.

Новоросійська губернія також проіснувала недовго. Указом Олександра I від 8 жовтня 1802 р. її було розділено на Миколаївську, Катеринославську і Таврійську, причому підкреслено, що перші дві мають у штатах та способі управління повністю відповідати «Установленню про губернії...» [31, с. 288-291]. Цим було остаточно поставлено хрест на будь-яких надіях відновлення межових експедицій. Ледве землеміри встигли у травні 1803 р. перевезти з Катеринослава у Миколаїв частину межового архіву по правобережних землях [17, арк. 32-34, 38-39, 42], як імператор підписав указ про перенесення центру губернії у Херсон. Туди ж повезли і документи, навіть не розпаковуюючи.

Спочатку в херсонського губернського землеміра було всього четверо підлеглих, однак протягом першої третини ХІХ ст. кількість повітів подвоїлася, і їх стало восьмеро. Але оскільки з кваліфікованими кадрами було вкрай сутожно, то вакансії повітових землемірів іноді не заповнювалися роками.

У 1828 р. з'явилася затверджена Миколою I «Настанова губернським і повітовим землемірам» [18, арк. 7-9 зв.], котра вперше чітко окреслила структуру, права та обов'язки губернської межової служби. Беззаперечно позитивним було впровадження двох додаткових посад землемірів, які не закріплювалися за повітами, а мали знаходитися при креслярні для допомоги губернському землеміру – тут спостерігається відголосок існування межових експедицій.

Поява «Настанови губернським і повітовим землемірам» зрештою спричинила деяку термінологічну плутанину з назвою губернської межової служби у державному масштабі. Ніколи ні раніше, ні на час появи Настанови межові установи не називалися терміном «креслярня». Під креслярнею розумілося робоче приміщення, де працював губернський землемір та куди з'їжджалися на зимову кабінетну роботу повітові землеміри. Але з плином часу термін «креслярня» поширився й на людей, що там працювали, і вже з сер. ХІХ ст. почалося офіційне закріплення підміни понять.

За час свого становлення губернська межова служба Півдня України, попри постійні реформування, встигла зробити чимало та значно сприяла закладенню основ суспільно-економічного життя краю. Було проведено та

зафіксовано кордони губерній і повітів, відведено величезну кількість земель різним категоріям землевласників, проведено поштові дороги, обліковано лісовий фонд, складено кілька атласів, генеральні карти губерній та повітів, безліч спеціальних планів дач, зроблено великий внесок у генеральне межування і т. д.

Таким чином, губернські межові установи півдня України від самої своєї появи до кін. XVIII ст. постійно намагалися добитися збільшення штатної чисельності працівників. На заваді цьому стояло «Установлення для управління губерній Всеросійської імперії», яким регламентувалося існування в кожній губернії лише губернського та повітових землемірів. Однак південноукраїнські землі, котрі мали різне історичне минуле та земельні уклади, довго не піддавалися загальноімперській уніфікації. Так само й межові установи, починаючи з 1760-х рр., три десятиліття не могли вкластися у стандартні кадрові рамки, тому різними шляхами добивалися зміни своїх форм організації та штатних розписів. Лише на рубежі XVIII–XIX ст., разом із закінченням на Півдні України періоду активних адміністративно-територіальних перетворень, діяльність губернських та повітових землемірів поступово почала входити в загальнодержавне русло, хоча регіональні відмінності завжди впливали на визначення кола їхніх обов'язків.

Джерела та література

1. Бойко А.В. Атласи Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII століття / А.В. Бойко // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 3. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – С.122-135.
2. Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел / А.В. Бойко. – К.: Б. в., 2000. – 306 с.
3. Герман И.Е. История межевого законодательства от Уложения до генерального межевания (1649–1765) / И.Е. Герман. – М.: Типография И.Я. Полякова, 1893. – 380+1 с.
4. Герман И.Е. Материалы к истории генерального межевания в России / И.Е. Герман – М.: Типо-литография В. Рихтер, 1911. – 193 с.
5. Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II: (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.) / В. Григорьев. – СПб.: «Русская скоропечатня», 1910. – VII, 387 с.
6. Дензин П.В. Межевание и землеустройство в России / П.В. Дензин. – Пенза: Паровая типо-литография Е.М. Грушецкой, 1909. – 73 с., 2 л илл.
7. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. 14 Херсонська губерньська креслярня, оп. 1, спр. 1.
8. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 5.
9. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 53.
10. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 243.
11. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 244.
12. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 252.
13. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 254.
14. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 285.
15. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 315.

16. ДАХО, Ф. 14, оп. 1, спр. 342.
17. ДАХО, Ф. 14, оп. 1, спр. 490.
18. ДАХО, Ф. 14, оп. 1, спр. 1349.
19. ДАХО, Ф. 14, оп. 5, спр. 1.
20. ДАХО, Ф. 14, оп. 5, спр. 5.
21. ДАХО, Ф. 14, оп. 5, спр. 6.
22. Иванов П. Опыт исторического исследования о межевании земель в России / П. Иванов. – М.: В типографии С. Селивановского, 1846. – 151 с.
23. Кавелин С.П. Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство. С чертежами и образцами делопроизводства / С.П. Кавелин. – М.: Типография И.Ц. Рябушинского, 1914. – 339 с.
24. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття) / В.К. Козирев / Ред. Бойко А.В. – Запоріжжя, 1999. – 529 с.
25. Мордухай-Болтовской В.П. Межевые законы: с изложением и объяснением: I. Историко-юридических сведений о межевании в России, II. Ныне существующего порядка судебно-межевого разбирательства, III. Судебных доказательств по межевым делам и IV. Порядка ограничения и обмена крестьянских земель, а также возобновления межевых знаков. / В.П. Мордухай-Болтовской. – СПб.: Паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1893. – [2], III, [1], II, 188 с.: табл.
26. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Издание I. – Т. 20.
27. ПСЗРИ I. – Т. 21.
28. ПСЗРИ I. – Т. 22.
29. ПСЗРИ I. – Т. 23.
30. ПСЗРИ I. – Т. 24.
31. ПСЗРИ I. – Т. 27.
32. ПСЗРИ I. – Т. 29.
33. ПСЗРИ I. – Т. 44. Книга штатов. – Часть 2. Отделение III и IV. Штаты духовные, гражданские и узаконение о мундирах.
34. Рудин С.Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. 19 сентября 1765 г. / С.Д. Рудин. – 1915 г. – Пг., 1915. 2, X, 547 с.
35. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731-1823 / А.А. Скальковский. – Часть I. С 1731-го по 1796-й год. – Одесса: В городской типографии, 1836. – XI, 289 с.
36. Сурева Н.В. До історії генерального межування Південної України (джерелознавчий аспект) / Н.В. Сурева // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного інституту ім. П.Д.Осипенко. Історія. – Бердянськ, 2000. – С. 27-34.
37. Сурева Н.В. Поміщицька колонізація Південної України в останню чверть XVIII – першу чверть XIX ст.: механізм фондоутворення джерел / Н.В. Сурева // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2000. – С. 83-94.

Summary

In this article it is elucidate the emergence, the stages of evolution, regular staff and the main directions of provincial frontier organization's activity on the background of administrative-territorial transformations of the last third of XVIII – first third of XIX century.

УДК 94(477) «1953/1964»:613-058.244

Лілія Шевченко

СТАН ЗДОРОВ'Я СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ «ВІДЛИГИ»

В історичному плані розвитку охорони здоров'я доступність та якість медичної допомоги жителів сільської місцевості завжди були нижчими, ніж для жителів міста, що спричиняло погіршення стану здоров'я сільського населення, призводило до значного зменшення економічно активної його частини і, як наслідок, втрати частки внутрішнього валового продукту.

Проблема забезпечення сільського населення кваліфікованою медичною допомогою є дуже актуальною. Вона зумовлюється особливостями розвитку села та національної системи охорони здоров'я і належить до найскладніших проблем охорони здоров'я. Її складність визначається недостатньою вирішеністю, суперечливістю і дискусійністю з багатьох аспектів попереднього та сучасного розвитку цієї допомоги. Це змушує по-новому розглядати проблеми села, більш поглиблено їх вивчати, враховувати особливості організації охорони здоров'я сільського населення взагалі і надання йому медичної допомоги зокрема.

Дослідженням рівня охорони здоров'я в 1953–1964 рр. займалися багато науковців. Комплексного синтезуючого дослідження з цього питання немає, але в якійсь мірі його розглядали О.М. Голяченко [1], А.Т. Обухов [2], С.С. Падалка [3], П.А. Панченко [4], І.В. Рибак [5], І.М. Романюк [6] та інші науковці. У збірниках «Социально-гигиенические вопросы здоровья и здравоохранения сельского населения» [7] та «Социально-гигиенические и общегигиенические вопросы здоровья населения» [8] висвітлено тему охорони здоров'я населення сільської місцевості та актуальні проблеми соціальної гігієни села, розглядаються методологічні та методичні питання вивчення здоров'я сільського населення, а також проблема доступності медичної допомоги жителям села, характеризуються основні показники здоров'я сільського населення – фізичний розвиток, тимчасова непрацездатність, смертність та інвалідність. Результати перепису 1959 р. [9], а також дані статистичних щорічних збірників «Народне господарство Української РСР» [10] дають можливість проаналізувати стан здоров'я і життєздатності населення України в зазначений період часу.

Метою вивчення здоров'я та охорони здоров'я сільського населення є побудова певної моделі лікарської допомоги населенню сільської місцевості в роки хрущовської «відлиги». Стан здоров'я населення визначається на основі дослідження захворюваності населення, смертності та її причин, фізичного розвитку населення.

Динамічні лікарські спостереження за станом здоров'я працівників сільського господарства, які було проведено співробітниками Київського інституту гігієни праці і профілактичних захворювань у різних за профілем

сільськогосподарських районах України в 1972 р., показали, що протягом 1952–1972 рр. простежувались позитивні зрушення у стані здоров'я працівників села. Пониження загальної захворюваності працівників сільського господарства зумовлювалось відносним підвищенням рівня життя, механізацією та автоматизацією основних трудомістких процесів, а також підвищенням якості медичного обслуговування сільського населення з наданням спеціалізованої медичної допомоги [7, с. 72].

Проте у зв'язку з наростаючою інтенсифікацією сільського господарства, в умовах праці різноманітних сільськогосподарських професій з'явилися нові для нього виробничі фактори (вібрація, інтенсивний галас, вплив пестицидів тощо). Усі ці фактори негативно впливали на здоров'я сільського населення та викликали нові форми патології.

Основними несприятливими в гігієнічному плані факторами в умовах праці механізаторів була вібрація робочого місця, інтенсивний шум, несприятливі мікрокліматичні умови, вимушена робоча поза з напруженням окремих м'язових груп, наявність окису водню, а в ряді випадків і отрутохімікатів в зоні дихання, систематичне потрапляння на шкіру паливно-мастильних матеріалів [7, с. 73].

Робота рілників була пов'язана зі значним фізичним навантаженням, несприятливими мікрокліматичними умовами, часто – з дією отрутохімікатів. Робота працівників тваринництва також проходила в несприятливих мікрокліматичних умовах: забрудненне повітря виробничих приміщень парами аміаку, сірководню, двоокису водню, різною мікрофлорою. Напруженість праці тваринника більш рівномірно, в порівнянні з рілниками та механізаторами, розподілялася протягом року. Але для обох професійних груп характерним було значне підвищення інтенсивності праці зі збільшенням тривалості робочого дня в періоди посіву та особливо збирання врожаю.

Внаслідок впливу на організм працівників сільського господарства несприятливих факторів зростала захворюваність серцево-судинної системи. Була встановлена підвищена частота артеріальної гіпертензії в професійних групах, праця яких характеризувалась більш високим рівнем напруженості: у механізаторів – 10,6 %, рілників – 13,3 %, у тваринників – 5,1 % [7, с. 73].

Патологія органів дихання у працівників сільського господарства була представлена в основному хронічним дифузним бронхітом. Роль виробничих факторів у розвитку патології органів дихання підтверджувалось закономірністю: чим більше виробничий стаж, тим менша життєва ємкість легенів.

Хоча частота захворювань органів травлення в цілому у працівників сільського господарства суттєво відрізнялась від аналогічного показника в осіб, які не підпадали впливу певних несприятливих факторів виробничого середовища, проте привертала увагу значна поширеність таких форм шлунково-кишкової патології, як виразкова хвороба та гастрити у

механізаторів сільського господарства, на розвиток яких впливають шумова, вібраційна, значна фізична напруга, а також порушення режиму харчування.

Патологія нервової системи характеризувалась переважно захворюваннями периферичного відділу, що виникали в результаті впливу вібрації, охолодження, нераціональної робочої пози тощо.

Захворювання очей діагностовано приблизно у третини працівників сільського господарства. Вони були пов'язані з впливом пилюки, несприятливих метеорологічних умов, контактом з аміачною водою та іншими хімічними речовинами.

Подразнення шкіри були виявлені приблизно у третини обстежених механізаторів сільського господарства та у половини тваринників і рільників. У механізаторів переважали професійні дерматози в результаті впливу мастильних масел, газу, бензину.

Таким чином, результати досліджень свідчили про те, що несприятливі в гігієнічному плані фактори умов праці працівників сільського господарства прямим чином впливають на стан їхнього здоров'я.

Щоб оцінити вплив умов життя на здоров'я населення, яке проживає в сільській місцевості, необхідно проаналізувати статистичні дані про рівень захворюваності.

У цілому інтенсивність звернень до лікарів сільських жителів завжди була значно меншою, ніж міських. Особливо велика відмінність (у півтора – два рази) була при інфекційних та паразитарних хворобах, психозах, неврозах та розладах нервової системи, хворобах органів дихання. Це залежало від доступності та забезпеченості різними видами кваліфікованої медичної допомоги, соціального та професійного складу населення, рівня загальної і санітарної культури, різного роду потреб тощо.

В УРСР у післявоєнний період органами охорони здоров'я було проведено значну роботу по зниженню та ліквідації інфекційних захворювань, у результаті чого такі захворювання, як малярія, туляремія, поворотний тиф та інші було повністю ліквідовано. У 1955 р., порівняно з 1940 р., значно знизилась захворюваність населення такими інфекційними хворобами як черевний тиф і паратиф – у 4 рази, висипний тиф – у 5 разів, дифтерія – у 3 рази. Проте, як зазначав 14 жовтня 1957 р. адміністративний відділ ЦК КПУ в доповідній записці на адресу секретаря ЦК О.І. Іващенко, «внаслідок незадовільної роботи Міністерства охорони здоров'я УРСР та його місцевих органів по боротьбі з інфекційними захворюваннями населення, загальна кількість інфекційних хворих в республіці у 1955 р., в порівнянні з 1940 р., збільшилась. Особливо збільшилась захворюваність дорослого населення дизентерією, дітей дитячими інфекційними захворюваннями (кором, скарлатиною, коклюшем): дизентерією і скарлатиною – більше ніж у 2 рази, кором і коклюшем – у 1,2 рази. Порівняно з 1953 р., в 1955 р. у 8 разів зросла захворюваність поліомієлітом» [12].

У 1955 р. усього було зареєстровано більше 1 млн. інфекційних хворих, у тому числі дизентерією – 100 тис., вірусним грипом – 125 тис., кором – 266

тис. чол., скарлатиною – 141 тис., коклюшем – 110 тис., вітряною віспою – 110 тис., паротитом (свинкою) – 109 тис., дифтерією – 8 тис., поліомієлітом – 3 тис., брючним тифом і паратифом – 7 тис., висипним і поворотним тифами – 2 тис., токсичною диспенсією – 12 тис. чол. [12].

Найбільшу загрозу для здоров'я населення становила вода. Невідповідність якості питної води нормативним вимогам було головною причиною поширення в сільській місцевості багатьох інфекційних хвороб – вірусного гепатиту, вірусних інфекцій, інфекцій бактеріальної природи. Загострилась проблема водопостачання сільського населення у зв'язку з повсюдним хімічним та бактеріологічним забрудненням вододжерел внаслідок інтенсивного застосування отрутохімікатів у сільському господарстві.

Порушення строків госпіталізації хворих приводило до поширення епідемій. Закарпатський обком КПУ 8 липня 1957 р. повідомляв завідувачому адміністративним відділом ЦК М.А. Кузнецову: «За останні місяці в області виникла епідемія дитячого паралічу – поліомеліту, особливо у Виноградівському, Берегівському, Тячівському, Іршавському районах – всього за станом на 6 липня 68 випадків, з них 5 смертельних» [13].

21 березня 1955 р. у листі ЦК КПУ заступник міністра охорони здоров'я УРСР П. Лещенко повідомляв: «В 1954 р. припущено зріст гострих кишкових захворювань в сільських місцевостях окремих областей і внаслідок цього в цілому по республіці. Так, мали місце спалахи черевного тифу в Турбівському районі Вінницької, Берегівському районі Закарпатської, Шевченківському районі Миколаївської області. Зріст кишкових захворювань у сільській місцевості пояснюється, насамперед, більш тривалим і жарким літнім періодом у 1954 р., що при незадовільному санітарному стані сільських місцевостей, незадовільної їх очистки від покидьків та бруду, відсутності відхідників вело до значного розмноження мух» [14].

У довідці замісника начальника санітарно-епідеміологічного управління Міністерства охорони здоров'я УРСР Бірковського від 12 березня 1955 р. зазначалося, що «шлунково-кишкові захворювання серед сільського населення реєструються в значно меншій кількості, порівнюючи із міським населенням. Так, в 1954 р. серед сільського населення зареєстровано 12,3 % від загальної кількості хворих на дизентерію, що виявлено в республіці, причому значна кількість цих хворих на дизентерію зареєстровано в селах навколо міст, наприклад, в Харківському сільському районі, Дніпропетровському приміському, Жовтневому районі Миколаївської області» [15].

Дуже високими залишалися показники захворюваності жителів села туберкульозом. За даними статистичного управління станом на 1 січня 1954 р. по УРСР (без Кримської області) хворих на туберкульоз серед сільського населення було зареєстровано 125 102 чол., з них із вперше встановленим діагнозом – 18 906 чол. або 39,1 % від загальної кількості хворих туберкульозом серед сільського населення [16]. У тому ж 1954 р. із

числа хворих туберкульозом серед сільського населення республіки, в тому числі Кримської області, кількість хворих активним туберкульозом органів дихання складала 41 936 чол. (85,5 % від загальної кількості хворих туберкульозом), активним туберкульозом кісток – 6,8 %, туберкульозним менінгітом – 2,8 %, іншими формами цього захворювання – 4,9 % [17].

Поширеними серед жителів сільської місцевості були онкологічні захворювання. За даними статистичного управління, серед сільського населення УРСР в 1954 р. нараховувалось 34 745 хворих на рак або 14,4 чол. на 10 тис. сільського населення. Особливо високою онкологічна захворюваність була серед сільських жителів Ворошиловградської (25,7 на 10 тис. населення), Харківської (24,2), Херсонської (22,9), Одеської (21,7), Чернівецької (19,5), Сталінської (19,4) областей [18].

Основною причиною високих показників захворюваності була незадовільна робота органів охорони здоров'я по проведенню санітарно-профілактичних та протиепідемічних заходів по зниженню і ліквідації інфекційної захворюваності та покращення імунітету населення. Якість медичного обслуговування в селах залишалась на дуже низькому рівні. Окрім того, інтенсивність звернень за лікарською допомогою сільського населення була значно меншою, ніж жителів міста. Серед причин, за яких мешканці сільської місцевості нехтували завчасним зверненням до лікаря, були обмеження послугами малокваліфікованих фельдшерів (характерне для 49,3 % сільського населення), віддаленість лікарні (14,9 %), бездоріжжя (10,1 %), відсутність ознак хвороби (9,2 %), сімейні обставини (6,1 %), нестача транспорту (4,2 %), зайнятість (1,2 %), боязнь лікарів (1,0 %) та інші причини (4,0 %) [7, с. 62].

Особливо мізерною була кількість звернень сільських жителів з приводу захворювань, для діагностики яких вимагалася компетенція лікарів вузьких спеціальностей, яких в сільській місцевості катастрофічно не вистачало. Наприклад, частота звернень з приводу захворювання органів зору в селах у середньому складала 7,4 на 1000 населення, коли в місті цей показник становив 26,2, з приводу захворювань уретростатевих органів відповідно – 17,6 і 23,8, з приводу ангін – 35,7 і 56,5. Варто відзначити ряд захворювань, з якими сільські та міські жителі приблизно з однаковою інтенсивністю звертаються до лікарів. Це гіпертонічна хвороба (28,8 в селі і 29,1 в місті), гастрити (18,2 і 20,6), холецистити (7,6 і 7,9) та ряд інших захворювань [19, с. 32].

Найактивніше зверталася за лікарською допомогою вікова категорія сільського населення від 40 до 49 років (770,5 на 1000 чол. населення даної категорії), найменше – від 60 років і старше (407,9)[19, с. 33].

До найбільш об'єктивних критеріїв здоров'я населення і всього комплексу сучасних соціально-економічних умов життя народу належить середня тривалість життя. Відповідно до таблиць смертності, складених за даними перепису 1959 р., середня тривалість життя сільського населення, зокрема Вінницької області, складала 70,89 роки (в тому числі для чоловіків

– 66,95, жінок – 73,46) і була нижче, ніж у міського населення на 1,1 роки (в тому числі для чоловіків на 1,3 роки, у жінок – 0,85 роки). Найбільш суттєвими були відмінності у вікових групах від 0 до 20 років. Для осіб віком 50 років і старше середня тривалість життя була вищою у сільських жителів. Порівняно з 1958–1959 рр. середня тривалість життя сільського населення тієї ж Вінницької області до 1969 р. збільшилась більш, ніж на 1 рік. Проте це збільшення зумовлювалось переважно зниженням рівня смертності серед жінок. Для чоловіків села цей показник впав до 0,34 роки [7, с. 78].

Показники дитячої смертності залишалися досить високими. Перше місце серед причин смертності були травми та нещасні випадки і складали в середньому за рік 40–43 % від всієї кількості померлих дітей у віці від 1 до 14 років, при чому частота смертності внаслідок травм і нещасних випадків в сільській місцевості була на 15–20 % вище, ніж в містах. У структурі смертності від травм та нещасних випадків на першому місці причини, пов'язані з недостатнім доглядом за дітьми [7, с. 85]. Загалом смертність дітей у віці 1–10 років у містах була нижчою, ніж в сільській місцевості [19, с. 33].

У листі на адресу секретаря ЦК М.В. Підгорного від 22 лютого 1957 р. адміністративна група на чолі з Г. Бутенком доповідала про результати обстеження рівня життя мешканців гірських районів заходу України: «В гірських районах продовжує залишатися порівняно високий відсоток смертності дітей віком до одного року. За статистичними даними він в 1955 р. становив 15,8 %, в 1956 р. – 9 %. З висновків місцевих органів Міністерства охорони здоров'я УРСР, причиною смертності дітей є запалення легенів (72,5 %), шлункові захворювання (9,4 %), спазмофілія (5,6 %)» [20].

У доповідній записці секретарю ЦК КПУ О.І. Кириченку від 11 березня 1955 р. завідуючий адміністративним відділом ЦК М.А. Кузнєцов звітував: «В січні 1955 р. в ЦК КПУ була проведена нарада завідуючих обласними відділами охорони здоров'я Ворошиловградської, Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Миколаївської, Херсонської, Одеської, Кіровоградської, Сталінської, Кримської та Черкаської областей за участю міністра охорони здоров'я УРСР Братуся. На цій нараді були обговорені питання про медичне обслуговування сільського населення в період весняної посівної кампанії та заходи органів охорони здоров'я з попередження захворювання населення і особливо дітей аліментарною дистрофією. Під час перебування в Херсонській області в обкомі КПУ була одержана інформація про те, що в с. Федорівні Херсонського сільського району виявлені випадки захворювання дітей дистрофією. На місці було встановлено, що 5 лютого 1955 р. під час подвірного обходу медичні працівники с. Федорівні виявили, що в сім'ї колгоспника Бенця захворіли дистрофією троє дітей» [21].

Отже, незважаючи на проведену роботу органів охорони здоров'я в напрямку підвищення рівня та якості медичного обслуговування на селі, воно не відповідало потребам населення. Фактори, що визначали розходження між містом і селом, прямо впливали на організаційні форми і методи роботи сільських медичних установ: характер розселення жителів, радіус

обслуговування, сезонність робіт, вплив погодних умов при польових роботах, специфічні умови трудового процесу, невпорядкованість господарсько-побутової діяльності і побутових умов, регіонально-національні особливості і звичаї, освітній та культурний рівень тощо. Охорона здоров'я сільських жителів визначалася організацією медико-соціальної допомоги на селі, обсяг і якість якої безпосередньо залежали від далекості медичних установ від місця проживання пацієнтів, укомплектованості кваліфікованими кадрами й устаткуванням, можливості одержання спеціалізованої медичної допомоги та реалізації нормативів медико-соціального забезпечення.

Джерела та літератури

1. Голяченко А.М. Социально-гигиенические вопросы здоровья и здравоохранения сельского населения. – К.: Здоров'я, 1973.
2. Голяченко О.М., Обухов А.Т. Лікарняна допомога сільському населенню УРСР. – К.: Здоров'я, 1974.
3. Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. XX століття. – К., 1995.
4. Панченко П.А., Шмарчук В.А. Аграрна історія України: 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Т-во «Знання», 2000.
5. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000.
6. Романюк Іван Миронович. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. XX ст. / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – Вінниця: Книга-Вега, 2005.
7. Социально-гигиенические вопросы здоровья и здравоохранения сельского населения / Отв. Ред. А.М.Голяченко /. – К.: Здоров'я, 1973.
8. Социально-гигиенические и общегигиенические вопросы здоровья населения. Тематическая конференция, Ивано-Франковск, 1966. Тезисы докладов. – Ивано-Франковск, 1966.
9. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госполитиздат, 1963.
10. Народне господарство Української РСР в 1959–1964 роках. Стат. щорічники. – К.: Держстатвидав УРСР, 1960-1963; Статистика, 1964-1965.
11. Бедный М.С. Продолжительность жизни в городах и селах. – М.: 1976.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4541. – Арк.99.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4541. – Арк. 122.
14. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4093. – Арк. 27.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4093. – Арк. 24.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4093. – Арк. 44.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4093. – Арк. 45.
18. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4093. – Арк. 90-96.
19. Бедный М.С. Продолжительность жизни в городах и селах. – М.: Статистика, 1976.
20. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4541. – Арк. 24-25.
21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4093. – Арк. 16-17.

Annotation

The potential of rural population health in Ukraine during the years of Khrushchov «thaw» as social indicator of its life level and quality is analysed in the article. Tendencies and structure of rural locality habitants morbidity and their physical development are estimated, negative influence of technogenic factors, dangerous ecological and domestic conditions, unsatisfactory level of medical service is traced on the state of health of rural population.

УДК 94(477)

Тетяна Сапельняк

УЛИЧІ-ЛЮТИЧІ – «СКАЖЕНІ ВОВКИ» РУСЬКИХ ЛІТОПИСІВ

Жодне з племінних імен “Повести временных лет” не знає такого розмаїття варіантів написання як ім’я уличів. На сторінках літописів уличі виступають під іменами: улучі, улутичі, улучичі, улутьчі, лутичі, лютичі, глутичі, глутичі, луцаці, уличі, улиці, ульці, ульчі, угличі, угличі, углеці. Відомий також варіант “суличі” у Радзивілівському літописі в описі епізоду 885 р. Однак, М. Грушевський переконливо довів, що це – лише описка переписувача, що додав зайву букву “с” [5, с. 231]. Робилися численні спроби знайти початкову і єдину форму цього імені. На таку претендували насамперед два варіанти: “угличі” і “уличі” (“ульці”). Відзначалися, відповідно, і дві лінії зміни початкових форм. Одна – від “угла” (угличі, угличі, углеці), інша – від “ула” або “улуччя”, тобто „луки”.

Давність першого варіанта обґрунтовувалась дослідниками “більш ясною” етимологією від „угла”, а також згадуванням її у фрагменті про переселення уличів із Нижнього Дніпра в межиріччя Південного Бугу та Дністра. Така давність підтверджувалась і тим, що ця зв’язка міститься у Початковому зводі. При цьому вона відсутня у більш пізніх Лаврентіївському та Іпатіївському літописах. Навпаки, критики цієї точки зору виходили з того, що епізод 940 р. про Пересічень вміщений в основному тільки в пізніших літописах, які під час згадування про уличів не містять назви “угличі”. Ранній Лаврентіївський та Іпатіївський літописи цього варіанта не містять взагалі.

Первинність першого варіанта не одержала визнання. Один лише О. Трубаčov припускав, що своє ім’я уличі одержали від Дніпровського “угла” [17, с. 187]. Утім, те, що форма “угличі” походить від якогось “угла”, власне ніхто з дослідників ніколи не ставив під сумнів. Інша справа, чи є ця форма початковою. Походження цієї назви від “угла” припускає безумовно слов’янську основу. Тим часом, Г. Хабургаєв досить обґрунтовано доводить, що назва “угличі” ніяк не могла б зберігатися як така в слов’янському середовищі. “Якби мова йшла про збереження давньої племінної назви слов’яномовних жителів “угла”, то воно або продовжувало б функціонувати як “безсуфіксне” (порівн.: северъ), або було б закріплене за постійною областю їхнього проживання, а самі вони до літописного часу одержали б найменування “угляни” (як древляни або поляни)” [21, с. 198-199]. Це значить, що назва “угличі” є пізнішою “природною” етимологізацією руських літописців, що намагаються осмислити “незрозуміле” етнічне найменування засобами “народної етимології”.

Форми, подібні з варіантом “угличі”, також близькі між собою і майже не відрізняються одна від одної. У той же час назви, пов’язані з формою “уличі” (“ульці”), носять ненормований характер (звідси така кількість

варіантів). Це вказує на більш ранній час виникнення цієї форми. Ніякою етимологізацією не можна пояснити походження назв другого варіанта від назви “угличі”. До того ж, етимологізованою назвою “угличі” могли називатися не всі уличі, а тільки якась їхня частина, що дійсно мешкала на якомусь “вуглі”.

У свій час Н. Ламбін доводив, що початковою формою була назва “ульці”, а вже від неї походять всі інші назви другого варіанта [12, I, с. 55]. Це не викликало заперечень у його колег. Тому лінгвістична тотожність назв “ульці” та “ульчі”, а звідси – “уличі”, стала загальноновизнаною.

Можна помітити, що прагнення знайти лише одну первинну, початкову форму, від якої б походили всі інші назви, виявилось не виправданим. Таких форм взагалі могло бути декілька, і кожна з них могла визначати всі подальші зміни назв цих племен.

Так, в етнічній номенклатурі західнослов'янського світу з усіх численних назв виділяються два близьких уличам етноніма – “лутичі” (“лютичі”) і “ульці”. Мова йде про спілку слов'янських племен – черепенян, хижан, доленчан, ратарів, а також гаволян (або стодоран), що відокремилися від них у IX ст. Ця спілка добре відома дослідникам – історикам і лінгвістам. Вона розташовувалась у VIII–XII ст. між Одрою, Ельбою, устям Хафеля і Балтійським морем і мала загальну племінну назву “лутичі” (liutici, lutici) або “вільці” (wilzi, wiltzi, wilti, uuiltze, vuilci). У писемних джерелах ця спілка племен відома також і під ім'ям “велети” (veldi, veleti, veletabi) [2, с. 38, 248; 13, с. 114-116; 16, II, с. 471-472].

Отже, у численних варіантах назв племені уличів, що зустрічаються в давньоруських літописах, відомі цілком тотожні імена “лутичі” (“лютичі”) і “ульці” (російська транскрипція “ульцы” близька латинської “uiltze”, “wilzi”, “wiltzi”, “wilti”, “vuilci”) із назвою одного з об'єднань слов'янських одерсько-прибалтійських племен. У цьому зв'язку було б продуктивним з'ясувати, наскільки рано стали вживатися саме ці форми – “ульці” і “лутичі” у давньоруському літописі.

Так, форма “ульці” і найбільш близькі їй форми “уличі” (“ульчі”) вважається більш давньою, оскільки вони зустрічаються в ранніх Лаврентіївському й Іпатіївському літописах. Що стосується “лутичів”, то ще М. Карамзін і А. Шльоцер вважали його одним з первинних, основних варіантів. Під цим ім'ям і фігурували уличі в їхніх власних дослідженнях. Навпаки, П. Шафарик припускав, що “лутичі” у деяких епізодах у руських літописах – це перевернуто написання назви “уличі”. Або ж тоді на Русі жили “свої” лютічі, що були відмінні від своїх одерських “тезок” [22, II, 1, с. 208, 225-227].

Пізніше, в другій половині XIX ст., коли були введені в науковий обіг Лаврентіївський та Іпатіївський літописи з варіантом “уличі”, назву “лутичі” у літописах стали вважати просто помилкою переписувача. Проте близькість і відповідність племінних назв “ульці” (“уличі”) і “вільці” із назвами руських і поморських лутичів цілком очевидна.

Тому треба з'ясувати, коли з'явилася і форма “лутичі” у руських літописах. Частіше за все вона зустрічається у вступних частинах пізніших літописів – Воскресенського, Софійського І-го, Никонівського, Троїцького тощо. Якщо припустити, що початковою могла бути тільки одна форма “ульці”-“уличі”, що зустрічається в більш ранніх літописах, то вона й є найдавнішою. У такому випадку форму “лутичі” слід вважати більш пізньою, оскільки вона згадується в пізніших літописах.

Тим часом, у тих же пізніших літописах сюжети, пов'язані з уличами, первинно містяться й у Початковому Зводі 1093 р. А це значить, що форма “лутичі” є настільки ж давньою, як і достовірною. У деяких списках Іпатіївського літопису початково слово “оуличі” було виправлено на “лутичі”. “У цьому слові “оу” закреслено, а над “л” іншим почерком надписане “т” під дугою, а “и” перероблено в “у” [15, II, с. 9-10]. Той факт, що в ранньому літописі форма “лутичі” не просто присутня, а присутня у підправленому вигляді після виправлення “оуличі”, свідчить на користь давності й реальності називання літописцями руських уличів “лутичами”.

У такому випадку, не виключено, що початкових форм назви було дві – “лутичі” і “ульці”. А такі назви, як улутичі, улучичі, улутьчі носять сліди впливу обох первинних форм.

Таким чином, можна вважати, що уличі ПВЛ – зовсім не самотні в слов'янському світі. Навпаки, існують певні засади стверджувати, що вони мають за межами Східної Європи найближчих однойменних “родичів” подібно полянам, древлянам, дреговичам, жителям півночі, словенам, хорватам і дулібам.

Справді, ПВЛ двічі називає ім'я лутичів. Перший раз – при переліченні словенських племен, що прийшли “на Віслу”. Другий раз вони вказуються в четвертому переліку східноєвропейських слов'янських племен, коли вони згадуються разом із тиверцями. У такому випадку, на нашу думку, літописну фразу “...ляхове друзії лутичі” [14, I, 11, с. 207] треба розуміти не як “...інші ляхи – лутичі...” (як це пропонував Д. Лихачов), а як “...ляхи – інші лутичі...”.

Зауважимо, що слово “друзії” (тобто “інші”) літописець вживає тільки стосовно тих племен, що мають двійників-тезок у слов'янському світі. Такі племена – древляни, дреговичі, жителі півночі, а також лутичі. До самотніх в слов'янській етнічній номенклатурі племен застосовується слово “інії” (тобто “інші”). Це, наприклад, мазовшани, поморяни, полочани. Стає очевидним, що літописець міг вживати слово “друзії” зовсім не у значенні “інші”, а власне в значенні “другі”. Саме так і розуміється це слово в більшості слов'янських мов.

Сказане означає безсумнівну кровність уличів дунайських і лутичів поморських. На нашу думку, все сказане відкриває нові можливості для з'ясування походження уличів ПВЛ і передісторії їхньої появи на сторінках руського літопису.

Повернемося до розгляду версій походження етноніма “уличі”. Цих версій чимало. Назва “угличі” походить від “угла”; терміни “улучі” і схожі з

ними походять від “улуччя” – річкової або морської луки; етнонім “ульці” походить від “ула” (як великий пустельний рівнинний простір); слово “уличі” може походити також від іншого розуміння “ула” (“скупчення”), тобто “уличі” – “багаточисленний народ”. Існує і думка про походження терміна “уличі” від “вулика” (тобто заняття бджільництвом). Усі ці версії побудовані за принципом традиційного етимологічного аналізу назв, вірніше, їх кореневої, твірної частини.

Г. Хабургаєв показав, що основне значення численних у літописі утворень із суфіксом “-ич-и” – це надійна вказівка на приналежність до певного роду (“роду-племені”). У свідомості літописця такий суфікс одержує “генеалогічний” характер і зводиться до легендарних зачинателів родів. У той же час літописці користувалися термінами з цим суфіксом для найменування староруських діалектно-етнографічних груп, неслов’янське походження яких відбивалося, зокрема, у твірній основі (і в самоназві) того імені, під яким вони були відомі слов’яномовним сусідам [21, с.191-194, 199].

Можливо тому первинна неясність кореневої частини імені уличів і призвела до численності форм цієї назви в різноманітних літописах. Вони відбили спроби літописців осмислити незрозуміле етнічне найменування в дусі “природної”, або так званої “народної етимології”, зберігаючи незмінно суфікс “-ич-и”.

Не виключено, що розглянуті нами моделі походження різноманітних варіантів назви “уличі” (“угличі” від “угла”; “улучи” від “луки”; “уличі” від “ула” – “множина” тощо), дійсно відбивали погляди літописців на походження імені цього племені. Тому спробуємо простежити процес зміни варіантів цих назв і, відповідно, хронологічну черговість етимологій.

Для з’ясування етимології первинних, найбільш ранніх форм назви уличів – “лутичі” і “ульці” руські літописці не дають ніякої інформації. Однак, повідомлення їх “західних колег” про одерсько-прибалтійських лутичів – вільців, дозволяють установити співвідношення між найменуваннями “вільці” і “велети”, що містяться у джерелах IX ст., з ім’ям “лутичі”, що міститься у творах XI–XII ст.

Так, Гельмольд у “Слов’янській хроніці” пише, що вони “за свою хоробрість називаються вільцями (тобто “вовками” – *T.C.*), або лутичами” [4, с. 38]. У “Анналах королівства франків”, які складені не пізніше 829 р., говориться: “Існує якесь плем’я слов’ян у Німеччині, що живе на березі Океану, що на власній мові зветься велатабами (*Welatabi*), на франкському ж вільцями (*Wilzi*)” [16, II, с. 471].

Ці повідомлення дають вагомі підстави припускати, що “велети” – це самоназва племені вільців [13, с. 114-115]. Етноніми “велети” (“вельти”) пов’язуються зі староруським “волот”, що означає “велетень” [19, I, с. 288]. Два інших же найменування – “лутичі” і “вільці” – на думку Л. Нідерле, надані велетам сусідніми народами й викликані відповідним ставленням останніх до “суворого мужнього національного характеру” і до тієї тривалої і героїчної боротьби, що постійно вели лутичі проти германців [13, с. 114-115].

Етимологія імені “лютичі” виводиться “від Люта”, тобто нащадки Люта (від старослов’янського “лють” – жорстокий). Лінгвісти зближують це слово з грецьким “лікос” – “вовк”, “вовчий сказ” [19, II, с. 547]. Етимологія слова “лютичі”, таким чином, зближається з назвою “вільці”, тобто “вовки”.

Етимологія імені “вільці” дослідниками вважається більш ясною. Подібні форми присутні в усіх слов’янських мовах. Ім’я первинно походить від праслов’янського *vьlkъ*, співвідноситься з готським *wulfs*, албанським *ulk*, латинським *lupus* (або *vulcus*, *volcus*) “вовк” у *Vulcanus* “бог Вулкан” [19, I, с. 338]. Етнонім “вільці” практично синонімічний слову “велети”, “вельти” [2, с. 3; 13, с. 114-115;].

За такої постановки проблеми ім’я “вільці”-вовки сприймається істориками як назва, що надана їм сусідами. Той же Гельмольд, знаючи, що ці племена називаються “вовками”, міг пояснювати подібне ім’я особливою хоробрістю та войовничістю лютичів.

Але це ім’я могло бути й самоназвою. Відомо, що ім’я “вовки”, як і “ведмеді-берсеркери”, було дуже престижним в ранньосередньовічній Європі [11, с.114-125]. Тоді не виключено, що етнонім “вільці” є самоназвою або перекладом самоназви, що первинно походить від слова “вовки”. Тоді від слова “вовки” походить не тільки назва прибалтійського племінного об’єднання велетів-лютичів-вільців, а й, відповідно, ім’я іншого племені – його “двійника”, або “тезки”. Це – ті самі лутичі-уличі-ульці “Повести временных лет”.

Вовк займає одне з центральних місць у міфологічних уявленнях багатьох народів Євразії та Північної Америки. Тому велика кількість етнонімів первинно походить від імені цієї тварини [10, с. 242]. Культ вовка був насамперед пов’язаний із родоначальником і (або) ватажком племені, культом бойової дружини (або бога війни). Тотемні початки подібних міфів у багатьох народів типологічно дуже подібні. Загальним для багатьох міфологій є сюжет про виховання родоначальника племені, іноді його близнюка, вовчицею. Мова йде:

- про міфологічного вовка-прародича. У Центральній Азії існують декілька варіантів міфу, відповідно до якого, від шлюбу вовка з принцесою виник або народ, або правляча династія. Так, за генеалогічним міфом про Чингізхана, його прародичем став попелястий вовк, що спустився з неба і спарувався з ланню;

- про сюжет, пов’язаний із вихованням вовчицею родоначальника племені, а іноді і його близнюка. Це, наприклад, давньоіранська легенда про вовчицю, що вигодувала Кіра, або римська легенда про Ромула й Рема – діти бога-вовка Марса були вигодовані капітолійською вовчицею (культ Марса в Римі – *Lupus Martius*). Аналогічні перекази є в китайців, тюрків, монголів [23, с. 105, 111; 10, с. 242].

“Той факт, що народ одержує своє етнічне ім’я від тієї або іншої тварини, завжди мав релігійний зміст ... його не можна розцінювати інакше, як вияв архаїчної релігійної концепції” [23, с. 105]. Може бути декілька

шляхів, що призводять до прийняття плем'ям, народом імені вовка. Це один з варіантів:

– “одержання” імені від бога або міфологічного предка, що був в образі вовка або родоначальника, вигодуваного вовчицею. Подібні перекази особливо поширені в тюрків. Так, широко відома легенда про предків тюрків, винищених ворогами, крім одного хлопчика, якого вигодувала вовчиця, що стала згодом його дружиною і народила йому десять синів;

– набуття народом імені вовка шляхом його запозичення в групи людей, що носять ритуальне ім'я і ритуально копіюють поведження і зовнішній вигляд вовків. Ця імітація характеризується обрядом військових ініціацій і, як наслідок, виникненням так названих *Mannerbunde* – таємних військових спілок або братств [11, с. 119-118]. Такі братства були в іранців, германців, кельтів, романців, греків. Вважається загальновизнаним, що індоєвропейські народи поділяли універсальну систему вірувань і ритуалів, характерних для військових братств молодих людей [10, с. 242; 21, с. 105 та ін.].

Суть військової ініціації полягала в ритуальному перетворенні молодого воїна у вовка. Мова йшла не тільки про хоробрість і фізичну витривалість, а й про “релігійний досвід, що радикальним засобом змінював життя випробуваного”. Щоб стати воїном, потрібно було стати “поза законом”, необхідно було магічно уподібнитися поведінці вовка. Одягалася вовча шкіра або з метою прийняти вигляд хижака, або заради символічного позначення перетворення у “вовка”. Віра в екстатичну “лікантропію” (тобто ритуальне перетворення у вовка імітацією виючих вовків – *T.C.*) засвідчена скрізь, де відомі таємні військові товариства, у тому числі в германців, греків, іранців і індійців [11, с. 120]. Існування братств молодих людей (воїнів або чаклунів), що одягали вовчі шкіри й поводитись подібно хижакам, пояснювало поширення віри в лікантропію і вурдалацтво (тобто в людей-перевертнів, що мають магічну спроможність реально перетворюватись у вовків – *T.C.*) [23, с. 104-107].

Передавання ритуального епітета військового братства цілому народу може відбуватися завдяки відвазі й лютості юнаків, що проходять церемонію ініціації. Тоді їхній ритуальний епітет “вовки” переноситься на все плем'я. Якщо така група молодих воїнів кого-небудь завойовує, то її ритуальне ім'я може бути засвоєно переможеними аборигенами [23, с. 107-108].

У всіх міфологічних уявленнях вовк майже завжди тісно пов'язаний з собакою. Так, у германців два вовки (*Geri* і *Freki*) супроводжували бога війни Одина в якості його “псів”. Те ж відомо і в грузинській міфології. При цьому, і самі воїни чи члени племені уявлялись у вигляді вовків або собак і йменувались вовками-“псами”. Це широко відомо в хетській, іранській, грецькій, німецькій і інших індоєвропейських традиціях. Так, готи під час свята наряджались у вовчі чи собачі шкіри [10]. Міфи вказують, що в багатьох племен і народностей, що начебто пішли від собаки, вона є тотемною твариною [8, с. 135-136]. Таким чином, для індоєвропейських

міфологічних уявлень дуже характерним і широко розповсюдженим є “змішування” вовка й собаки [3, с. 2, 590].

У слов’янській міфології вовк також тісно пов’язаний із собакою. У слов’янських повір’ях вовки перебувають у підпорядкуванні лісовика, що годує їх як “своїх собак”. У гуцулів вовки – “собаки чоловічих і жіночих лісових духів”. У слов’ян існують подібні казки про вовка-перевертня і собаку-перевертня. Аналогічні й обереги від вовків і собак. У слов’янському фольклорі були поширені уявлення про поперемінне перетворення людей то у вовків, то в собак. У казках герой часто є “сином собаки”. У слов’ян же використовуються заговори, звернені до лісовика, до святих – повелителів вовків, із тим, щоб вони вгамували “своїх псів”, а “вовчими пастирями” виступають різні святі. У східних слов’ян, болгар, сербів, хорватів, словенців, босняків Св. Георгій напередодні Юр’єва дня збирає вовків і їздить на них верхи (“руський вовк – Юрова собака”; “Вовки на Україні називаються хортами або хартами (тобто собаками) св. Юрія або Юровими собаками”) [6, с.103-104; 7, с. 411, 413; 1, с. 94-95; 18, с. 331]. Як відомо, звідси й назва острова Хортиця. Певне, не менш відомо, що перші запорозькі козаки також пов’язували себе з вовками [9, с.151-163].

Антична й середньовічна міфології також зближують вовка та собаку, особливо коли мова йде про цілі племена “людей із собачими головами”. Широко розповсюджені поняття “псоглавці”, “песоголові”, “кінокефали”. З “песоголовістю” пов’язані релігійно-магічні комплекси – поїдання жіночих грудей, годування жінками цуценят, ритуальне вбивство немовлят. Ці звичаї добре відомі в слов’ян або приписуються слов’янам у давній період за даними писемних джерел [11, с.119]. Справді, ритуал перевдягання у вовчі шкіри або ходіння з опудалом вовка поширений у південних і західних слов’ян. Він був приурочений до зимового сезону (чеськ.: vlci mtsic, латиш. – vilka menesis – назва грудня “вовчий місяць”).

Таким чином, твори авторів VI–VII ст., а також зведення з етнографії слов’янських народів свідчать про тотемні уявлення про вовка у слов’ян у ранній період їхньої історії. Тобто ці уявлення відносяться до слов’ян взагалі. Хроністи XI–XII ст. дають відомості про подібні уявлення вже безпосередньо в прибалтійських вільців і руських уличів.

Джерела та література

1. Балушок В.Г. Древнеславянские молодежные союзы и обряды инициации // Этнографическое обозрение. – № 3. – 1996. – С. 92-98.
2. Веселовский А.Н., 1900. Из истории древних германских и славянских передвижений // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. – Т.V. – СПб. – С. 1-35.
3. Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. – Т.I, II. – Тбилиси, 1984. – 590 с.
4. Гельмольд. Славянская хроника (Предисловие, перевод и примечания Л.В. Разумовской). – М.: изд-во АН СССР, 1963. – 299 с.
5. Грушевский М. Киевская Русь. – Т. I, – СПб, 1911.. – 480 с.
6. Гура А.В. Волк // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М.:ЭллисЛак, 1995. – С. 103-104.

7. Гура А.В. Волк // Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 т. – Т.1. – М.: Международные отношения, 1995. – С. 411-418.
8. Жельвис В.И. Человек и собака (Восприятие собаки в разных этнокультурных традициях) // СЭ. – № 3. – 1984. – С. 135-143.
9. Зализняк Л.Л. Образ воина-волка в казацкой мифологии // Нариси стародавньої історії України, К., 1994. – С. 151-163
10. Иванов В.В. Волк // Мифы народов мира. – Т. I. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – С. 242
11. Кардини Ф. Истоки средневекового рыцарства. – М.: Прогресс, 1987. – 384 с.
12. Ламбин Н.П. Славяне на Северном Черноморье // ЖМНП. – СПб. – 1877 г. – Май. – С. 48-75.
13. Нидерле Л. Славянские древности. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 456 с.
14. Повесть Временных Лет (ПВЛ). – Ч.1., II. – М.; Л.: изд-во АН СССР, 1950 (подготовка текста, статьи и комментарии Д.С. Лихачева). – СПб., 1996.
15. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – СПб., 1908. – Т.П. Ипатьевская летопись (переиздание: М.: изд-во восточной литературы, 1962. – 938 с.)
16. Свод древнейших письменных известий о славянах. – Т. II (VII–IX вв.) – М.: изд-во вост. лит-ры, 1995. – 590 с.
17. Трубачев О.Н. О племенном названии уличи // ВСЯ. – Вып.5, 1961. – С.186-190.
18. Фаминцын А.С. Божества древних славян. – СПб.: Алетейя, 1995. – 364 с.
19. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В четырех томах. Перевод О.Н. Трубачева. – СПб: Азбука, 1996. – Т.1. – С. 338;
20. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В четырех томах. Перевод О.Н. Трубачева. – СПб: Азбука, 1996. – Т.II. – С. 547;
21. Хабургаев Г.А. Этнонимия “Повести временных лет”. – М.: изд-во МГУ, 1979. – 231 с.
22. Шафарик П.И. Славянские древности. – Т.1. Книги I, II; – Т.II. Книги I, II, III. – М., 1848.
23. Элиаде М. От Залмоксиса до Чингиз-хана // Кодры. – № 7. – Кишинев, 1991. – С. 104-135.

Summary

Author analyzes continuum of “Ulichī” name’s spelling in “Primary Chronicle”. In Chronicles pages “ulichī” appears under different names such as: uluchi, ulutichi, uluchichi, ulutchi, lutichi, lyutichi, viltsi, hlutichi, hlutitsi, lutsatsi, ulichi, ulitse, ultsi, ulchi, ugliche, uhlytsi, uhlets. Comparing different data sources - Russian and Western European - the author concludes that ethnonym “viltsi” is a self-designation or its interpretation originating from the word “wolves”. Thereafter, not only Baltic tribal alliance of veleti-lyutichi-viltsi name originates from the word “wolves”, but the name of another tribe – its “counterpart” or “homonym”, as well. It’s the name of the very same lutichi-ulichi-ultsi from “Primary Chronicle”.

УДК 94: 37(477)

Наталя Захарова

**РЕГІОНАЛЬНЕ ТА ДВОСТОРОННЄ СПІВРОБІТНИЦТВО
УКРАЇНИ У МЕЖАХ ДІЯЛЬНОСТІ РАДИ ЄВРОПИ З ПИТАНЬ
ВДОСКОНАЛЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ**

У Посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» європейську інтеграцію було проголошено одним з визначальних зовнішньополітичних пріоритетів та головним стратегічним завданням України. Враховуючи це, все більшої актуальності набуває проблема дослідження співробітництва України з європейськими структурами та оцінки його значення і перспектив.

Взаємодія України з Радою Європи триває більше десяти років і стосується різних сфер життя. Одним з аспектів цієї взаємодії є співпраця у сфері вдосконалення історичної освіти. Радою Європи розробляються та затверджуються рекомендації, що визначають загальні напрями діяльності у сфері вдосконалення історичної освіти. Політика Ради Європи у сфері історичної освіти спрямована на збільшення уваги до висвітлення позитивного взаємовпливу між народами. Тому значна роль у цій діяльності належить двостороннім стосункам між країнами, які беруть у ній участь.

Україна здійснює двостороннє та регіональне співробітництво з реформування історичної освіти відносно недавно. Тому розробка цієї тематики у науковій літературі має наразі фрагментарний характер. Слід звернути увагу, що низка публікацій, присвячених цим питанням, розміщена у суспільно-політичній пресі, що свідчить про високий суспільний інтерес до даної тематики. Питання українсько-польських стосунків у цій галузі та діяльність Українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії у своїх працях детально висвітлюють її безпосередні учасники – представники Міністерства освіти і науки України Р.І. Євтушенко [7] і П.Б. Полянський [20; 21], а також відомі історики С.В. Кульчицький [13], Н.М. Яковенко [30] (Україна), В. Серчик (Польща) [25]. Дещо менше уваги приділено українсько-російським стосункам у сфері вдосконалення історичної освіти. Це можна пояснити їх нестабільним характером та високою мірою політичного впливу. Ці стосунки стали предметом розгляду переважно у засобах масової інформації [5; 12; 19; 20; 24; 28; 29]. У спеціалізованій літературі незначна увага приділяється дослідженню досвіду двостороннього співробітництва з питань викладання історії між країнами Європи та участі України у проектах Ради Європи, присвячених питанням історії регіонів.

У структурі джерельної бази для дослідження регіонального та двостороннього співробітництва України з питань вдосконалення змісту історичної освіти можна виділити кілька груп джерел. Насамперед, це документи Ради Європи, у яких визначено загальні принципи

співробітництва (Європейська культурна конвенція 1954 р., резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи та рекомендації Комітету міністрів Ради Європи. Важливими елементами джерельної бази є протоколи засідань Українсько-польської комісії експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії, звіти за заходами, проведеними у рамках двостороннього та регіонального співробітництва. Окрему групу джерел до вивчення зазначеної тематики становлять Інтернет-ресурси. З них на особливу увагу заслуговують офіційні портали Ради Європи та Міністерства освіти і науки України, де розміщено інформацію та документацію про регіональні проекти у цій галузі та їх учасників.

Ідея єдності народів Європи на підставі усвідомлення причетності до спільної культурно-історичної спадщини простежується в основоположних документах, якими в своїй діяльності керується Рада Європи. Статут Ради Європи та Європейська культурна конвенція закликають до єднання та посилення взаємного порозуміння та довіри між народами Європи з метою втілення в життя принципів, які є їхнім спільним надбанням [27, с. 12; 6, с. 230]. Історична освіта розглядається як один з чинників, який має сприяти досягненню цієї мети. Для цього зміст історичної освіти має бути звільнений від взаємних стереотипів та упереджень і наповнений прикладами позитивного взаємовпливу між країнами та народами Європи у процесі їх історичного розвитку [23].

Міжнародне співробітництво з питань викладання історії може здійснюватися у формах двосторонньої та багатосторонньої співпраці. Багатосторонні та двосторонні проекти у галузі викладання історії і, зокрема, регіональні проекти між сусідніми країнами, заохочуються Парламентською Асамблеєю Ради Європи [2].

Багатостороннє співробітництво у сфері викладання історії найчастіше здійснюється у межах певного регіону. Під регіоном у даному випадку слід розуміти кілька сусідніх країн, на території яких у певний історичний час відбувалися події, що тією чи іншою мірою об'єднували їх населення [26, с. 15]. Якщо виходити з того, що, на думку експертів Ради Європи, національна історія має систему власних цінностей і водночас є частиною європейського процесу, який в свою чергу входить до складу всесвітньої історії [17, с. 7], то регіональну історію слід розуміти як перехідну ланку між національною та європейською історією. Саме це і визначає принципи розробки регіональних проектів у сфері історичної освіти.

Протягом 1993–1996 рр. представники України брали участь у низці семінарів зі збору інформації, організованих Радою Європи для країн колишнього «соціалістичного табору», які у перспективі мали увійти до її складу. На цих семінарах мали бути визначені напрями, за якими співробітництво у сфері вдосконалення історичної освіти слід поглиблювати і конкретизувати. На цих заходах увага приділялася і регіональній співпраці.

У жовтні 1997 р. у м. Чернівці (Україна) відбувся семінар «Центральна і Східна Європа як історичний регіон: проблеми інтеграції у всесвітню історію

XX століття», співорганізатором якого виступила Рада Європи. Учасниками семінару були викладачі і науковці з чотирнадцяти країн Карпатського регіону. Доповідачами семінару була відзначена необхідність інтеграції історії регіону у контекст європейської та всесвітньої історії. Більшість учасників семінару назвали регіональну історію (з акцентом на історії країн-сусідів) базовими пріоритетами змісту шкільного курсу історії, причому було погоджено, що підкреслювати слід те, що поєднує, споріднює народи, а не розділяє. На семінарі пролунала також думка про необхідність створення авторських колективів з представників країн-сусідів для рецензування підручників та історичної літератури [9, с. 23-24].

У 1999–2000 рр. Україна була учасником проекту «Вивчення історії у країнах басейну Чорного моря» (Чорноморська ініціатива). У межах цього проекту у 1999 р. було проведено 3 семінари у Констанці (Румунія), Фессалоніках (Греція) та Одесі (Україна), на яких розглядалися питання інтеграції історії регіону у навчальні програми та підручники з історії. У 2004 р. видано узагальнюючу працю «Чорноморський регіон як історичний регіон», написаний колективом авторів з країн-учасниць проекту [1]. Для України одним з результатів участі у проекті стало налагодження контактів з істориками країн Чорноморського регіону з метою поглиблення регіонального співробітництва у сфері викладання історії.

У середині 1990-х рр. Рада Європи започаткувала серію проектів під загальною назвою «Історія без кордонів». Основним принципом цієї серії проектів став принцип «відкритої історії», який передбачає вивчення несхожих культур, які історично розвивалися як сусідні, через висвітлення їхнього діалогу та взаємопроникнення [15, с. 57; 30]. Щодо викладання національної історії цей принцип означає акцент на тій обставині, що кожна новітня нація формувалася не в ізольованому замкненому розвитку, а значною мірою під впливом зовнішніх чинників, які виявлялися у впливі інших етносів та культур [30]. Оскільки історично склалося, що на території сучасної України спільно проживали різні етнічні, культурні та релігійні спільноти, то вищезгаданий комплекс ідей не міг залишитися поза увагою. Тим більше, що з початком реформування історичної освіти це питання актуалізувалося: необхідно було звільнити історію міжнаціональних і міжнародних відносин з сусідніми народами і країнами від ідеологічних стереотипів, які часто були пов'язані з етнічними ознаками.

Проект «Історія без кордонів» надав стимул розвитку двосторонніх відносин у сфері вдосконалення змісту історичної освіти. На той час вже були створені німецько-французька [10; 14] та німецько-польська [4; 18] комісії істориків, які мали на меті обговорення та з'ясування спірних моментів в історії міжнаціональних відносин [16]. Зовсім нещодавно діяльність цих комісій перейшла від вироблення рекомендацій та методичних вказівок на новий рівень: було видано спільні навчальні посібники, завданням яких було підкреслити роль двосторонніх відносин для будівництва єдиної Європи [4; 10; 17]. Таким чином, ідея двосторонньої

співпраці України з сусідніми країнами у сфері вдосконалення історичної освіти могла спиратися на досвід вже існуючих у Європі структур з подібними завданнями та функціями.

Вже на семінарі «Викладання історії та створення атмосфери довіри: ситуація у Центральній та Східній Європі», що відбувся у квітні 1995 р. у Смоленську (Російська Федерація), представник України відзначив, що обговорення спірних питань історії – це проблема двосторонніх відносин та відповідних комісій. В Україні на державному рівні акцент робиться саме на двосторонніх відносинах. Особливо динамічно у цьому плані є українсько-польські відносини [11, с. 45]. Після переговорів на рівні прем'єр-міністрів України та Польщі була створена Українсько-польська комісія експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії. Її перша нарада відбулася у 1993 р. Ця комісія працює у режимі нарад, які відбуваються щороку, по чергово в містах України і Польщі. Предметом дослідження комісії є підручники з історії та географії. За результатами кожної наради комісія приймає висновки, що мають рекомендаційний характер [21, с. 151-152]. У протоколах комісії є дві частини: перелік узгоджених рекомендацій та перелік питань, які не були узгоджені у ході дискусій. Критеріями оцінки змісту підручників є відпрацьованість формулювань, толерантність в оцінках, вміння вказати на причини конфліктів, не вдаючись до формування «образу ворога» і національної або релігійної нетерпимості [13, с. 77-78].

Діяльність комісії самими її учасниками оцінюється як результативна. Зокрема, відзначено збільшення уваги до української проблематики у польських підручниках [7, с. 13; 20, с. 12], узгоджено деякі принципові питання викладання історії українсько-польських відносин [25, с. 9]. У грудні 2008 р. на черговому засіданні Українсько-польської комісії була висловлена ідея створення спільного українсько-польського підручника [22]. Шляхом до подолання стереотипів у висвітленні образу сусідніх українцям народів учасники комісії називають відмову від використання пропагандистських кліше, висвітлення українсько-польських відносин у контексті розвитку міжнародної ситуації в кожний конкретний період історії, уникнення надмірного використання мартирологічних сюжетів, врахування аргументів науковців і педагогів обох країн під час створення підручників та програм з історії [21, с. 152].

Іншим напрямом двосторонньої співпраці у галузі історичної освіти є співпраця між українськими та російськими істориками. Слід зазначити, що ця співпраця перебуває під суттєвим впливом політичних чинників. У 2002 р. почала активно обговорюватися тема узгодження змісту українських та російських підручників з історії. Однак дискусії навколо цієї теми, як показав час, носили не науковий, а скоріше політичний характер [20, с. 12]. Спочатку російською стороною було запропоновано створити українсько-російський колектив для написання спільного підручника. Була створена навіть робоча група з підготовки українсько-російського підручника, до якої мали входити

історики обох країн [28]. Проте ідея створення такого підручника не набула популярності серед українських учених. Найпоширенішим аргументом проти цього є те, що цей підручник може перетворитися на подібний до «Історії СРСР», де висвітлювалася головним чином історія Росії, а інші республіки СРСР були представлені на рівні історичного краєзнавства [12].

Як показує досвід, інтерес до теми узгодження змісту підручників історії між Україною та Росією зростає разом з загостренням внутрішньополітичної боротьби в Україні. Високий рівень політизації питання дуже заважає встановленню наукового рівня дискусії між ученими обох країн і їх спільної діяльності з питань вдосконалення викладання історії в обох країнах. Проте українські дослідники не вважають безнадійною ситуацію у сфері створення українсько-російської комісії з вдосконалення змісту підручників (на зразок українсько-польської комісії). Разом з тим зазначається, що, по-перше, ініціатива у цій справі має належати провідним науковцям-історикам обох країн, а по-друге, історії України у російських підручниках приділяється настільки мізерна увага, що можна казати про відсутність предмету дослідження цієї комісії [19; 20, с. 13].

У 2006 р. українські і російські вчені узгодили компромісний варіант співпраці: українські історики на підставі сучасних поглядів на історію України створюють «Нариси з історії України» для російських читачів, російські історики подають сучасне тлумачення історії Росії для видання в Україні [19; 29]. У 2008 р. обидва видання були презентовані [5; 24]. Наразі автори цих видань очікують на широку суспільну та наукову дискусію щодо змісту обох нарисів.

Таким чином, з усього вищевикладеного можна зробити наступні висновки. У діяльності Ради Європи щодо вдосконалення історичної освіти ключову роль відіграє регіональна та двостороння співпраця між залученими до цієї діяльності країнами. Значення цієї співпраці полягає у напрацюванні взаємоприйнятних підходів до оцінок спільного історичного минулого країн-сусідів та у сприянні інтеграції історії регіонів до європейської та світової історії. Співпраця на регіональному та двосторонньому рівні у межах діяльності Ради Європи з питань реформування історичної освіти є для України складовою процесу реформування системи загальної середньої освіти загалом та змісту історичної освіти зокрема.

У той же час пріоритетним напрямом у галузі реформування історичної освіти для України є двостороннє співробітництво. На двосторонньому рівні українські історики співпрацюють з польськими та російськими колегами. Певний етап українсько-польського співробітництва був підсумований ідеєю створення спільного підручника колективом авторів з обох країн. Авторські колективи з України та Російської Федерації у межах спільного проекту підготували дві книги нарисів для взаємного обміну. Цим самим українські, польські та російські історики заклали підвалини для продовження співпраці і створили перспективу для подальших досліджень цієї тематики.

Джерела та література

1. Black Sea Initiative [Electronic resource]. – Access mode: http://www.coe.int/t/e/cultural_cooperation/education/history_teaching/reform_of_history_teaching/Black%20Sea%20Initiative/index.asp#TopOfPage
2. Recommendation 1283 (1996) on history and the learning of history in Europe. [Electronic resource]. Access mode: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/TA96/EREC1283.HTM>
3. Séminaire sur: "L'Europe centrale et orientale en tant que région historique [L'electronique] : le problème de l'insertion dans l'histoire mondiale du XXe siècle" (Tchernivsty, Ukraine, Lundi 27 - mercredi 29 octobre 1997) / Rapport du Professeur Raymond Pearson, Université deUlster.Modeaccs:http://www.coe.int/t/dg4/education/historyteaching/Source/Cooperation/Ukraine/Chernivtsy1997_fr.pdf
4. Анохина М. У Польши и Германии одна история: Польша готовится к написанию совместного с Германией учебника по истории [Электронный ресурс] / М. Анохина // Газета.Ru. – 2008. – 5 марта. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/education/2008/03/05_a_2658319.shtml
5. Євгененко В. Історики Росії – українському читателю: В Києві состоялась презентація «Очерков истории России» на українському мові [Електронний ресурс]. / В. Євгененко. – Режим доступа: <http://ruskie.org/index.php?module=fullitem&id=13103>
6. Європейська культурна конвенція від 19 грудня 1954 року / Рада Європи // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. – К., Парлам. вид-во, 2000. – С. 229-233.
7. Євтушенко Р. Толерантні підручники творимо разом: Відбулася чергова VII нарада Українсько-Польської комісії експертів щодо вдосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії / Р. Євтушенко // Історія в школах України. – 2004. – № 3. – С. 13-14.
8. Зовнішня політика України і міжнародна безпека // Доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році»: Підготовлена в рамках виконання Розпорядження Президента України від 19 липня 2005 року №1122/2005-рп «Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України» [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.niss.gov.ua/book/dopov_zm/R6.pdf
9. Калініна Л. На шляху до взаєморозуміння: загальноєвропейський контекст шкільної історії / Л. Калініна, О. Пометун // Історія в школах України. – 1998. – № 1. – С. 21-24.
10. Канетти К. Франко-германський учебник истории: мировая премьера [Электронный ресурс] / К.: Канетти. – Режим доступа: <http://www.ambafranceby.org/IMG/doc/3lemanuelhistoirefrancoallemend.doc>
11. Карпов Г.М. Преподавание истории – путь к доверию / Г.М. Карпов // Преподавание истории в школе. – 1995. – № 6. – С. 42-45.
12. Кульчицький С. Право на власну історію: Чому б не узгодити підручники з Монголією, Татарстаном і Туреччиною? [Електронний ресурс] / С. Кульчицький // День. – 2002. – № 108, 18 червня. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/59073/>
13. Кульчицький С. Співробітництво українських і польських істориків у підготовці підручників для школи // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 77-79.
14. ЛеКентрек Г. Гійом ЛеКентрек: «У наших школах немає поняття патріотизму»: [інтерв'ю з франц. істориком Гійомом ЛеКентреком] / спілкувався Олег Снігур // Україна молода. – 2007. – № 233. – 15 грудня. – Режим доступа: www.umoloda.kiev.ua/number/1064/188/38188/
15. Лоу-Беер Э. Совет Европы и история в школе / Энн Лоу-Беер. – Страсбург, 1997. – 95 с.
16. Мінк Ж. Відродження значимості символічного минулого у контексті розширення Європейського Союзу [Електронний ресурс] / Ж. Мінк. – Режим доступа: <http://www.jilviv.ua/n39texts/mink.htm>
17. Минкина-Милко Т. Деятельность Совета Европы в области преподавания истории / Т. Минкина-Милко. – Страсбург, 1996. – 15 с.
18. Німецько-польська історія: вперше разом [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://otherside.com.ua/news/detail.php?id=44391>
19. Новоселова Е. Непечатная история: Нужен объективный учебник о совместной жизни в СССР, убеждены ученые стран СНГ [Электронный ресурс] / Е. Новоселова // Российская газета. – 2006. – № 187, 4 октября. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2006/10/04/istoria-uchebniki.html>

20. Полянський П. Павло Полянський: «Історія, обернена в... майбутнє» : [інтерв'ю з директором Департаменту загальної середньої та дошкільної освіти Міністерства освіти і науки України Павлом Полянським] / спілкувався Віталій Власов // Історія в школах України. – 2003. – № 4. – С. 11-13.
21. Полянський П. Про Українсько-польську комісію експертів з удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії / П. Полянський // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 151-153.
22. Протокол XI засідання українсько-польської комісії експертів з питань удосконалення змісту шкільних підручників з історії та географії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua/newstmp/2009/19_01/2008.doc
23. Рекомендація Rec (2001) 15 «Про викладання історії в двадцять першому столітті в Європі» (ухвалена Комітетом Міністрів 31 жовтня 2001 р. на 771-му засіданні заступників міністрів) [Електронний ресурс] / Комітет Міністрів ради Європи. – Режим доступу: [http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r\(2001\)15.htm](http://www.coe.kiev.ua/docs/km/r(2001)15.htm)
24. Сабов А. Как нам собрать свою историю: Во всех странах СНГ уже написаны новые национальные истории. Как же в них выглядит Россия? [Электронный ресурс] / А. Сабов // Российская газета. – 2008. – № 4710, 18 июля. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2008/07/18/istoriya.html>
25. Серчик В. Владислав А. Серчик: «Іноді навіть кордони не можуть розділити людей так, як це робить відповідне виховання» : [інтерв'ю з професором Владиславом Серчиком] / спілкувалася Раїса Євтушенко. // Історія в школах України. – 2003. – № 2. – С. 9-10
26. Сотниченко В. Реформування концепції, змісту стандартів історичної освіти: За матеріалами засідання «круглого столу» в Інституті педагогіки АПН України / В. Сотниченко // Історія України. – 2003. – № 7. – С. 14-18.
27. Статут Ради Європи від 5 травня 1949 р. № ETS N 001 / Рада Європи // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. – К., Парлам. вид-во, 2000. – С. 11-25.
28. Українці з росіянами писатимуть посібник з історії. Невідомо, буде в ньому більше політики чи науки [Електронний ресурс] // Gazeta.Ua. – 2006. - № 272, 14 грудня. – Режим доступу: <http://gazeta.ua/index.php?id=143003&cid=272>
29. Участие в международных научных проектах [Электронный ресурс] : Отчет Института всеобщей истории РАН за 2006 г. / Институт всеобщей истории Российской Академии наук. – Режим доступа: <http://www.igh.ru/collab/index-06.html>
30. Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього і недавнього минулого [Електронний ресурс] : (3 книги: Н. Яковенко. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002) // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2003. – № 28. - Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/yakovenko.htm>

Summary

The article is about the measures of regional and double interaction of Ukraine in the context of cooperation with the European Council in the field of reformation of historical education, there is determined their content and meaning for improvement of teaching the History of Ukraine.

УДК 215

**Максим Галіченко
Ірина Поліщук**

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛІЇ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ

Українське православ'я має тривалу історію. Святкування 1020-річчя хрещення Русі знову актуалізувало питання української автокефалії. Впродовж свого розвитку православ'я на українських землях пережило як періоди розквіту, так і часи занепаду. Проте воно не втратило свого зв'язку з українським народом, його культурою та державним будівництвом. Саме православ'я стало одним із чинників перетворення козацтва в силу, здатну до державотворення та захисту рідної землі. У непрості часи розбудови української держави постійно стає актуальним питання про самостійність української православної церкви. Починаючи від спроб князя Ярослава Мудрого самостійно, без згоди Візантійської імперії призначити митрополитом Київським Іларіона і до створення під час національно-визвольних змагань 1917–1920 років Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом Василем Липківським.

Зі здобуттям незалежності України в 1991 році розпочався новий етап в розвитку українського православ'я, який характеризується його розколом. У наслідок розколу на території України постали три православні церкви, які претендують на спадщину Київської митрополії, яку заснував під час хрещення Русі князь Володимир Великий. Проте жодна з цих церков не є автокефальною, і лише Українська православна церква (у зв'язку з Московським патріархатом) визнається світовим православ'ям. Такий стан справ в українському православ'ї є надзвичайно несприятливим як для розвитку української державності через постійну суспільну напругу довкола цього питання, так і для самих церков, які внаслідок боротьби між собою втрачають вірних та програють іншим конфесіям у справі порятунку людських душ. Саме тому, впродовж багатьох років представники державної влади та священники постійно підіймають питання про створення Помісної православної церкви в Україні, яка мала б об'єднати всі українські православні церкви. Але незважаючи на всі зусилля церковних діячів, різні програми об'єднання українського православ'я проблема лишається досі не вирішеною. Головною перепоною її вирішення постає різниця в підходах як до розуміння самого терміну «Помісна Церква», так і до процесу її створення. На думку патріарха Кирила, Помісна православна церква в Україні вже існує – це Українська православна церква (у зв'язку з Московським патріархатом), а тому не існує проблеми її створення, потрібно лише, щоб ті, хто опинився в неканонічних церквах повернулися в лоно справжнього православ'я. Протилежну думку має патріарх Філарет, який наголошує на тому, що Помісною може бути лише об'єднання та самостійна

(автокефальна) церква, а тому процес її створення залежить від об'єднавчих зусиль релігійних діячів українських православних церков. Зрозумілим лишається одне, що проблема здобуття автокефалії українського православ'я прямо залежить від подолання існуючого розколу. На цей взаємозв'язок постійно вказує Вселенський патріарх Варфоломій I, який цим аргументує своє небажання втручатись в українські церковні процеси.

Отже, сучасний стан українського православ'я потребує всебічного та об'єктивного аналізу. Дане дослідження присвячено розгляду проблеми автокефалії, її ролі у взаєминах православних церков в Україні у контексті тенденцій розвитку світового православ'я. Проблема української автокефалії є об'єктом уваги таких сучасних дослідників як: А. Колодний, В. Єленський, С. Здіорук, М. Маринович, В. Мордвінцев, О. Саган, С. Ткач, М. Харишин, П. Яроцький та ін. [1, 4, 6, 8, 9]. В їх працях основну увагу звернено на історію розвитку та становлення православ'я в Україні, взаємини між українськими православними церквами, окреслено шляхи вирішення церковного розколу та отримання автокефалії. Враховуючи значний динамізм подій, які відбуваються в українському православ'ї, виникнення нових підходів до вирішення проблеми української автокефалії у представників Вселенської та Московської патріархій постає проблема перегляду та критичної оцінки попередніх підходів до вирішення окресленої проблеми. Також важливим джерелом інформації з даної проблеми є численні інтерв'ю, богословські статті та дискусії, які друкуються на офіційних інтернет сайтах Російської православної церкви, Української православної церкви (у зв'язку Московським патріархатом), Української православної церкви Київського патріархату, Української автокефальної православної церкви.

Проблема здобуття церквою статусу автокефальної є однією з найхворобливіших загальноправославних проблем. Вона стосується інтересів всієї Повноти Православ'я. Тому розв'язання цієї проблеми потребує соборного її осягнення і вирішення. Вона має бути винесена на порядок денний Вселенського собору, підготовка до якого триває вже багато років.

Загалом термін автокефалія (грец. *αυτοκεφαλων*) позначає незалежний статус Помісної православної церкви. Значення цього терміну в продовж історії зазнавало певних змін. Так, у період візантійського панування автокефальними вважалися єпархії, які були незалежними від місцевого митрополита та безпосередньо підпорядковувалися юрисдикції вселенського патріарха. Сучасне тлумачення автокефалії передбачає, що голова автокефальної церкви обирається своїми архієреями, без впливу ієрархів інших православних церков, тобто є самостійним та незалежним у своїй повноті влади. Всі автокефальні церкви разом складають Єдину Вселенську церкву. Автокефальна церква може самостійно застосовувати церковні канони до місцевих умов, встановлювати свої окремі особливості богослужіння, мати адміністративну та судову самостійність, канонізує своїх святих. На сучасному етапі розвитку православ'я існують 15 автокефальних

православних церков. Рішення про створення нової автокефальної церкви має ухвалюватись патріархом Вселенської церкви на вселенському соборі. Проте, внаслідок того, що останній Вселенський собор за участю представників східної гілки християнства відбувся в 787 році, процедура здобуття церквою автокефального статусу не переглядалася й досі православними ієрархами [2, с. 328]. Зараз існують дві точки зору на процес здобуття автокефалії. Найбільш поширеним є спосіб здобуття автокефалії, коли існуюча автокефальна православна церква надає цей статус окремій своїй церковній області. Цей порядок надання автокефалії зараз найбільш активно впроваджує в життя Російська православна церква, яка на цій підставі надала статус автокефальної церкви Чехословацькій православній церкві (1951 р.) та Американській православній церкві (1970 р.) [5, с. 32]. Однак, проти такого порядку здобуття автокефалії виступає Вселенський патріархат, який вважає, що окрім дарування автокефалії Церквою-матір'ю своїй Церкві-дочці, має бути також визнання цього статусу з боку інших автокефальних православних церков. У цьому звичайно можна спробувати відтворити принцип соборного визнання автокефалії, який мав місце в історії. Проте, як правильно зазначає Російська православна церква, даний порядок здобуття автокефалії може розглядатись як втручання однієї церкви у справи іншої, що прямо заборонено Апостольськими правилами. При цьому Вселенський патріархат отримує значний вплив у православному світі, бо як свідчить ситуація з визнанням автокефалії Американської православної церкви, рішення Константинополя стає вирішальним.

Зважаючи на те, що жоден з цих варіантів здобуття автокефалії не гарантує Церкві-дочці захисту від посягань з боку Церкви-матері, то історія розвитку світового православ'я виробляє третій варіант – самопроголошення автокефалії. Цей варіант здобуття самостійного статусу використовувався багатьма з нині діючих автокефальних церков. Самопроголошення автокефалії пов'язано передусім з уявленням про те, що лише незалежний статус православної церкви може забезпечити самостійний політичний та етнічний розвиток того чи іншого народу [1, с. 831]. Показовими прикладами такої боротьби за політичну та етнічну самостійність були Болгарська, Сербська, Грецька та Російська православні церкви.

У результаті зростання військової та політичної могутності Першого Болгарського царства за царя Сімеона I в 919 році було проголошено незалежність Болгарської православної церкви від Константинополя. Проте перемога Візантійської імперії над Першим Болгарським царством у 1018 році призвела до втрати автокефалії, а також заміни болгарських архієреїв на грецьких. Після вдалого повстання проти Візантії та відновлення Болгарського царства в 1185 році статус автокефалії для Болгарської церкви було повернуто, а в 1234 році офіційно визнано Константинополем [2, с. 333]. Захоплення території Болгарії турками наприкінці XIV століття призвело до втрати автокефалії та нового підкорення Вселенській патріархії. Використовуючи зростання греко-турецької напруги в XIX столітті болгари

розпочали рух за створення самостійної церкви. Використовуючи підтримку султана, в 1872 році екзарх Анфім I самочинно проголосив автокефалію, за що був позбавлений священства та відлучений від церкви. Вселенський патріарх звинуватив болгарських ієрархів у філетизмі (використанні церкви заради етнічних інтересів). Це звинувачення протрималося до лютого 1945 року, коли Болгарська православна церква офіційно отримала автокефалію від Вселенської патріархії [7, с. 6].

За схожим сценарієм розвивались події навколо Сербської православної церкви. Використовуючи розпад Візантійської імперії внаслідок IV хрестового походу, в 1219 році Сербська церква отримує автокефалію, яку втратила після відновлення імперії. У 1346 році за допомогою короля Стефана Душана автокефалія була проголошена вдруге. Після захоплення Сербії в 1459 році турками Сербська православна церква була підпорядкована Вселенській патріархії. Проте з 1557 до 1766 року сербам вдалось відновити свою церковну самостійність [2, с. 332]. Після отримання незалежності Сербії в 1879 році Вселенським патріархом була дарована автокефалія, яка зберігається до сьогодні.

Історично греки складали паству Вселенського патріархату, проте після проголошення в 1822 році незалежності Греції постало питання подолання залежності від Вселенського патріарха, який перебував під владою Османської імперії. Саме тому в 1833 році було проголошено автокефалію грецької православної церкви, на чолі якої став король Оттон I. Це було прямим порушення церковних канонів, проте в 1850 році Вселенський патріарх визнав цю автокефалію на умовах усунення короля від управління церквою [10, с. 15]. Проте ще до середини 1970-х років буде зберігатись контроль держави над церквою.

Скористалась послабленням Візантії і Російська православна церква, яка спираючись на зростаючу роль Московського князівства в 1448 році самочинно проголосила свою автокефалію. Загибель Візантійської імперії в 1453 році зробила процес посилення Російської православної церкви невідворотним. Москва почала поступово усвідомлювати себе новим релігійним центром православного світу. Цьому, зокрема, сприяла ідеологема «Москва – третій Рим», яку розробив чернець Філофей. Московське царство перетворилось на останнє православне царство, яке зберігає істинну віру та протистоїть приходу й перемозі Антихриста. Ідеологема «Москва – третій Рим» стане головним аргументом на користь проголошення в 1589 році Московської патріархії. Московський цар Борис Годунов за допомогою примусу та грошей отримав від Вселенського патріарха згоду на визнання автокефалії Російської православної церкви.

Таким чином, можна визначити певні фактори, які сприяють отриманню автокефалії:

1. Повна або часткова політична незалежність території, на якій має бути створена автокефальна церква (Болгарська, Сербська, Російська, Польська та інші православні церкви);

2. Етнічна та культурна відмінність цього регіону від Церкви-матері (Чехословацька православна церква);

3. Географічна віддаленість від Церкви-матері (Американська православна церква);

4. Прагнення до незалежності з боку мирян та духовенства, тобто можливість самостійного церковного існування.

З огляду на перелічені фактори розглянемо сучасний стан українського православ'я. Нині українське православ'я має достатньо складну структуру. На території України діють: Українська православна церква (у зв'язку з Московським патріархатом), Українська православна церква Київського патріархату, Українська автокефальна православна церква. Крім цього, існують українські православні церкви у діаспорі: Українська православна церква в США, Українська православна церква в Канаді, Українська православна церква в Америці, Американська карпато-руська греко-православна церква та інші [8, с. 731-733]. Кожна з цих церков по-різному бачить шлях здобуття автокефалії Української православної церкви. Так, на думку представників Української православної церкви (у зв'язку з Московським патріархатом) для здобуття автокефалії має спочатку відбутись подолання розколу серед православних в Україні шляхом покаяння та приєднання до УПЦ МП, а лише потім можна звернутись до Московського патріархату з проханням про дарування автокефалії. Цей шлях є складним для реалізації з огляду на декілька обставин. По-перше, серед ієрархів УПЦ МП не існує спільної думки щодо необхідності взагалі отримання автокефалії. З 2007 року в середині УПЦ МП розпочалась дискусія щодо отримання автокефалії. Зокрема, проти автокефалії виступають архієпископ Львівський та Галицький Августин, митрополит Одеський та Ізмаїльський Агафангел, митрополит Донецький та Маріупольський Іларіон та ін. Таким чином, відсутня єдність духовенства не дає змоги поставити питання про автокефалію Української православної церкви перед Московським патріархатом. По-друге, не відбувся процес культурного та етнічного відокремлення, який тільки розпочинається. Це дає змогу патріарху Кирилу наголошувати на існуванні єдиного руського світу, який єднає православна віра. По-третє, остаточно неможливим отримання автокефалії від Московського патріархату робить заява патріарха Кирила про те, що автокефалія просто не потрібна для Української православної церкви, вона лише призведе до нового розколу. Таким чином, варіант дарування автокефалії з боку Московського патріархату є досить сумнівним.

Українська православна церква Київського патріархату та Українська автокефальна православна церква вважають свої самопроголошені автокефалії чинними навіть без згоди Церкви-матері, а також світового православ'я. Вони вважають, що більш нагальною проблемою є створення Єдиної Помісної церкви в Україні, яка сама може оголошувати свою автокефалію. Саме на цій підставі патріарх Філарет виступає категорично проти підпорядкування українських церков Вселенському патріархату. Цей

варіант досить часто обговорювався під час святкування 1020-річчя хрещення Русі, коли Україну відвідав патріарх Варфоломій I. Обравши варіант самопроголошення автокефалії, УПЦ КП та УАПЦ мають розуміти, що цей процес є досить тривалим у часі та складним, бо прямо залежить від тих дій, які будуть робити ці церкви по відношенню до світового православ'я. Саме тому спроби патріарха Філарета в 1990-х роках активно взаємодіяти з невизнаними церквами, зокрема, Македонською православною церквою, а також втручання у внутрішні справи інших православних церков, зокрема, інтронізація «антипатріарха» Болгарії Пимена викликали негативну реакцію та неприйняття з боку всього світового православ'я [3, с. 22-23]. Враховуючи ці обставини можна стверджувати, що процес визнання автокефалії Української православної церкви Київського патріархату з боку інших православних церков є неможливим.

Починаючи з 1990 року Українська православна церква в США, Українська православна церква в Канаді та Українська православна церква в Америці перейшли під омофор Вселенської патріархії. Ці церкви, які тривалий час вважалися неканонічними, змогли легалізувати своє становище. Цей механізм може бути застосований стосовно УПЦ КП та УАПЦ. Тому останнім часом з'являються пропозиції щодо переходу українського православ'я під омофор Вселенського патріархату, під яким воно зможе подолати розкол, а потім і отримати автокефалію. Цей варіант виглядає доволі перспективним з огляду на рішення Священного синоду Вселенської патріархії (червень 2000 р.) про визнання України своєю канонічною територією. У липні 2008 року, перебуваючи в Україні, Варфоломій I знову підкреслив, що вважає Україну канонічною територією Вселенської патріархії. Проте перехід українських православних церков під омофор Константинополя зовсім не гарантує в майбутньому перспективу отримання автокефалії, адже з 1920-х років Вселенській патріарх сповідує принцип, що на території незалежних держав можуть існувати автономні церкви, які залишаються під його управлінням. 27 серпня 2009 року Українська автокефальна православна церква звернулася до Вселенського патріарха з проханням прийняти її до свого складу на правах автономії, проте автокефалія має залишитися стратегічною метою УАПЦ. Цей крок має дозволити Вселенській патріархії стати активним учасником процесу вирішення українського церковного розколу.

Отже, проаналізувавши основні шляхи вирішення проблеми здобуття автокефалії українським православ'ям, можна стверджувати, що цей процес буде надзвичайно складним та тривалим. Його успіх буде залежати від здатності церковних ієрархів до пошуків компромісів та усвідомлення національних інтересів, від здатності влади гарантувати невтручання в цей процес зовнішніх сил та спроби стати ефективним арбітром у цьому процесі, від результативної інформаційної компанії серед населення. На нашу думку, українська автокефалія може постати в результаті об'єднання Української православної церкви (у зв'язку з Московським патріархатом) з Українською

православною церквою Київського патріархату. Важливим у цьому контексті стало рішення Синоду Української православної церкви (у зв'язку з Московським патріархатом), ухвалене на початку вересня 2009 року, про створення богословських комісій для вирішення питання про об'єднання з Українською православною церквою Київського патріархату та Українською автокефальною православною церквою. Об'єднана українська православна церква, маючи тисячолітню традицію, апостольське спадкування, чисельну паству та в союзі з державою, зможе зробити вирішення питання про надання автокефалії Вселенським патріархом невідворотним.

Джерела та література

1. Академічне релігієзнавство: Підручник для вузів / за ред. А.М. Колодного. – К.: “Світ знань”, 2000. – 862 с.
2. Головащенко С.І. Історія християнства: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
3. Готрейн Х. Церковні проблеми Болгарії // Людина і світ. – 2002. – № 2. – С. 20-26.
4. Єленський В. Автокефалія // Людина і світ. – 1997. – № 10. – С. 2-11.
5. Єленський В. Православ'я наприкінці ХХ ст. // Людина і світ. – 1995. – № 7. – С. 27-33.
6. Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – 419 с.
7. Єленський В. Церкви України в координатах сучасної Європи // Людина і світ. – 1994. – № 8. – С. 5-13.
8. Історія релігій в Україні: Навч. Посібник / за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 1999. – 735 с.
9. Саган О.Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К.: “Світ знань”, 2004. – 912 с.
10. Ткач С. Царгород і Афіни. // Людина і світ. – 2002. – № 10. – С. 15.

Summary

At present the urgent problem of the Ukrainian orthodoxy is the question of creation of the Local Orthodox Church in Ukraine. This problem can't be solved without elaboration of the sole order of receipt of the autocephaly. Each of the Ukrainian Orthodox Church has different vision of decision this question. On the authors' opinion, the most realistic way of receipt of the autocephaly for the Ukrainian orthodoxy is unification of the Ukrainian Orthodox Church (in connection with Moscow patriarchy) with the Ukrainian Orthodox Church of Kyiv Patriarchy, and status of autocephaly has to be granted by the Ecumenical Patriarch, who acts as the Mother Church for the Ukrainian Orthodox Church.

УДК 271.222(477):355"18-19"

Микола Єременко

ІСТОРІЯ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА, ЯКЕ ЗАДОВОЛЬНЯЛО РЕЛІГІЙНІ ПОТРЕБИ ВІЙСЬКОВИХ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (1734–1856 РОКИ): ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Історіографічна ситуація сьогодення в Україні характеризується підвищеним інтересом до історії Церкви. У тому числі – й історії Церкви в окремих регіонах. Заслугує на увагу й такий значущий, і в той же час специфічний, регіон, яким є Південна Україна. Представники різних наукових шкіл, наявних і в самому регіоні, і за його межами, плідно працюють над широким спектром проблем, пов'язаних з релігійною історією як Півдня в цілому, так і його складових (єпархій, губерній, населених пунктів тощо).

Нагальною проблематикою, до якої традиційно звертаються науковці, є історія духовенства краю. Причому інтерес до різних груп підлеглих духовного відомства не є прямо пропорційним чисельному представництву тієї чи іншої групи. Зокрема, досить представницькою є історіографія історії монастирів і чернецтва краю, хоча відсоток чорного духовенства серед духовних осіб тут був вкрай малим.

Певною мірою подібна диспропорція між, так би мовити, «рівнем дослідницького інтересу» та чисельним представництвом групи має місце і стосовно військового духовенства. На сьогодні в історіографічному доробку вітчизняних науковців вже наявно чимало досліджень, які так чи інакше стосуються цієї групи духовної верстви. Однак у переважній більшості статей, монографій, дисертаційних робіт, які відносяться до даних досліджень, біографії, факти, проблеми, що стосуються військового духовенства, наводяться й аналізуються в контексті дослідження іншої проблематики. Інші ж наукові роботи, відсоток яких є вкрай невеликим, присвячені, як правило, окремим архівним зібранням, окремим представникам військового духовенства чи духовним особам, які задовольняли релігійні потреби тих чи інших військових формувань, наявних на Півдні [2; 3; 5]. Як така тематика історії православного духовенства, яке задовольняло релігійні потреби військових на півдні України, досі не була сформульована. Тож наша розвідка покликана стати першою в цій царині, намітити напрямки заповнення наявної лакуни.

При тому, що будь-яка періодизація має великою мірою умовний характер, можна з впевненістю казати про те, що в історії духовенства Південної України, яке мало справи з військовими, період 1734–1856 років має неабияке значення. Його нижня межа обумовлюється поверненням запорозького козацтва з-під протекції Кримського хана і заснуванням на землях, що належали Російській імперії, Нової Січі. Саме запорозьке козацтво до 1775 р. залишалось утворенням, яке визначало або з урахуванням

якого відбувались чи не всі процеси, що мали місце на підросійській території Південної України. Відповідно, заснування Нової Січі стало віховим в історії духовенства краю, враховуючи ту обставину, що запорожці становили великий відсоток серед парафіян, будучи, до того ж, парафіянами доволі самобутніми. Що стосується верхньої зазначеної хронологічної межі, то вона пов'язана, в першу чергу, із Кримською війною. Адже ця війна, вплинувши на життя Південної України в цілому, тим більше відбилась на військових формуваннях краю, а відповідно, і на духовенстві, яке мало справи з військовими. Додамо сюди ту обставину, що невдовзі після Кримської війни духовенство краю зазнало суттєвих змін у зв'язку з періодом так званих олександрівських Великих реформ.

Щодо територіальних рамок, в яких логічно розглядати заявлену проблематику, то при традиційному розумінні під «Південною Україною» території Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній станом на 1805 р. слід робити два суттєвих зауваження. По-перше, оскільки мова йде про період з 1734 р. (тобто задовго до формування зазначених губерній, причому значна частина території майбутніх губерній знаходилась за межами Російської імперії), варто додати, що досліджується лише історія духовенства, яке розташовувалось на землях Російської імперії. По-друге, оскільки на сьогодні землі зазначених трьох губерній охоплюють частину території Російської Федерації та Молдови, то логічно вивчати історію духовенства саме на тих землях, які зараз знаходяться в кордонах України.

При розгляді зазначеної проблематики необхідно виходити з чіткого усвідомлення, що ми маємо справу, фактично, з двома категоріями підлеглих духовного відомства. По-перше, це безпосередньо військове духовенство, а по-друге, представники парафіяльного та чорного духовенства, які «працювали» з військовими. Адже військове духовенство мало і особливий статус, і особливу систему підпорядкування, відрізняючись від духовенства парафіяльного і того чернецтва, яке не було залучено до справи «окормлення» військових.

З іншого боку, слід чітко розуміти надзвичайну строкатість категорії духовенства, яке виконувало релігійні треби у військових формуваннях чи до парафії яких належали військові. Тож задля створення повноцінного дослідження існує потреба вивчення і статусу, і конкретноісторичних умов існування таких духовних осіб. Слід розрізняти статус духовних осіб, які служили на суднах, при військових шпиталях, у полках, фортецях, адміралтейських, військових поселеннях, у військових навчальних закладах, козацьких військах тощо.

Якщо казати більш конкретно і в прив'язці до хронології, то знаковими в справі розшарування духовенства, яке нас цікавить, на дві категорії стали нововведення кінця XVIII – початку XIX ст. Саме тоді друга категорія в більшості питань зберігала ту залежність від місцевої єпархіальної влади, яку мала і раніше. Перша ж категорія відтепер мала справу з новими структурами, влаштованими у духовному відомстві, і обсяги її взаємодії з

місцевими консисторіями та архієреями значно скоротились. При цьому слід пам'ятати, що склад і статус категорій не був сталим і неодноразово коригувався.

І складності, і актуальності такому дослідженню додає та обставина, що південноукраїнський регіон тривалий час відігравав неабияку роль у геополітичних планах керівництва Російської імперії, що обумовлювало наявність тут великої кількості військових формувань. Інша відповідна обставина пов'язана з тим, що і мережа, і статус військових формувань на Півдні України мали особливості, обумовлені їх прикордонним розташуванням і включенням нових територій до складу Російської імперії із частковим збереженням специфіки деяких формувань всупереч загальноімперським уніфікаторським тенденціям.

У цьому контексті особлива увага має бути приділена вивченню комплексу проблем, пов'язаних з духовенством, яке задовольняло духовні потреби козацьких формувань, наявних у регіоні.

Надзвичайно важливо проаналізувати характер взаємодії духовних осіб безпосередньо з їхньою паствою, тобто військовими. Причому беручи до уваги взаємини як з військовим керівництвом, так і з рядовими вояками.

З іншого боку, предметом спеціального розгляду мають стати взаємини духовенства, яке нас цікавить, з його «колегами» по духовному відомству в регіоні. Тут маємо на увазі парафіяльне і чорне духовенство. Адже ще одна категорія - духовенство придворне - на Півдні України як така представлена фактично не була.

Щодо зазначених вище взаємин доцільно вивчати не тільки сфери взаємодії, проблемні моменти, пов'язані, зокрема, з боротьбою за парафіян, а відповідно, і за прибутки. Варто звернути увагу і на можливості горизонтальної мобільності в межах духовного відомства, тобто можливості переходу зі складу військового до парафіяльного духовенства та чернецтва і навпаки.

Ще одним аспектом дослідження має стати порівняння статусу і вивчення сфер взаємодії православних та іншоконфесійних духовних осіб.

Важливо простежити зміни, які відбувались із характером підпорядкування категорій духовенства, залученого до справи «окормлення» військових, із порядком їхнього формування, матеріального забезпечення.

Оскільки духовні особи, які знаходились при різних військових формуваннях у той самий період, мали досить нерівні умови (фінансування, утримання, побут тощо), то варто дослідити не тільки характер самих цих умов, але і залежність від нього «плинності кадрів» на тих чи інших духовних посадах.

При вивченні як зазначених вище, так і інших проблем, пов'язаних з історією духовенства, яке нас цікавить, слід приділяти увагу не тільки макроісторичним процесам, не тільки узагальненням, але й мікроісторії. Втім, у цьому контексті не достатньо «просто» вивчати біографії окремих представників духовного відомства. Тут доречно звернутись до аналізу

цілого комплексу моментів, включаючи вдачу, фізичний, психологічний стан тощо.

Оскільки духовна верства як така включала і членів родин духовних осіб, має бути проаналізований і комплекс питань, пов'язаний з цією групою підлеглих духовного відомства.

Для кращого розуміння ситуації на Півдні України, для визначення рівня специфічності цієї ситуації було б доцільно порівняти картину, одержану в результаті дослідження перелічених вище проблем, із картиною загальноімперською. На сьогодні для такого порівняння маємо всі передумови, зважаючи, зокрема, на увагу російських дослідників і минулих поколінь [1; 4], і сьогодення [6] до вивчення історії військового духовенства Російської імперії.

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що історія православного духовенства, яке задовольняло релігійні потреби військових на Півдні України у 1734–1856 роках, будучи вельми значущою та актуальною, й, одночасно, вивченою вкрай недостатньо, має чудові перспективи для дослідження, основні проблемні аспекти якого і викладено в нашій розвідці.

Джерела та література

1. Барсов Т. Об управлении русским военным духовенством. – СПб.: тип. Ф.Г. Елеонского и К^о, 1879. – 168 с.
2. Крестьянников В.В. Участие иеромонахов Балаклавского Георгиевского монастыря в Крымской (Восточной) войне 1853–1856 гг. // Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе. Сборник научных трудов. – Севастополь, 2001. – С. 111–117.
3. Лиман І.І. Матеріали Херсонського духовного правління про флотське та армійське духовенство регіону наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Південний архів. – Вип. 12. – Херсон: вид-во ХДУ, 2003. – С. 147–154.
4. Невзоров Н. Исторический очерк управления духовенством военного ведомства в России. – СПб.: тип. Ф.Г. Елеонского и А.И. Поповицкого, 1875. – VI+101 с.
5. Серединський О.В. Чорноморські адміралтейські поселення у 1790–1829 рр. // Наукові праці. Т. І. – Миколаїв, 1998. – С. 17–21.
6. Чимаров С.Ю. Русская православная церковь и вооруженные силы России в 1800–1917 гг. – СПб.: Нестор, 1999. – 272+19 с.

Annotation

The article is dedicated to analysis of historiography and to raising of problems, which should be scrutinized to create the complex research of the history of Orthodox military clergy in the South of Ukraine.

УДК 94(477.82) “18/19”

Тетяна Шахрай

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДВОРЯН І ПОМІЩИКІВ ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Рубіж ХІХ – ХХ ст. – це не лише період суттєвих соціально-економічних змін, а й час радикальних суспільно-політичних зрушень: посилилась активність політичних сил, набрала обертів тенденція до їхнього згуртування, розгорнувся процес самовизначення утворених політичних осередків. Представники дворянства і поміщицтва Волині також відіграли важливу роль в організації і діяльності осередків політичних партій Російської імперії й, відповідно, губернії. Засновані ними громадсько-політичні організації сприяли розвитку політичної свідомості та активності народних мас, що знаменувало перехід громадського руху до організованої політичної діяльності.

Пропонована тема деякою мірою вже привертала увагу дослідників. Зокрема, у працях С. Маслова [1], Ф. Мускабліта [2], В. Попика [3], П. Чижевського [4] знайшла відображення політична активність представників дворянсько-поміщицької верстви Волині під час передвиборчих кампаній до І – ІV Думи. Орієнтиром для вивчення суспільно-політичної діяльності дворянства та поміщиків Волині виступають колективні узагальнюючі видання “Історії Української РСР” [5, 6], “Історії міст і сіл Української РСР” [7], “Истории СССР с древнейших времен до наших дней” [8], “Історія Волині” [9], що вийшли впродовж 60-х – 80-х рр. ХХ ст. Відтак, можна констатувати, що спеціальних праць, які б комплексно досліджували перебіг суспільно-політичного життя Волині й участь у ньому місцевого дворянства й поміщицтва, в українській історіографії досі немає. Ця проблема ще чекає на свого дослідника. Тому об’єктом даного дослідження є дворяни і поміщики Волині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., а предметом – їх суспільно-політична діяльність.

Плідна культурницька діяльність української громади у попередній період сприяла формуванню нової генерації українців, яка прагнула послідовно виборювати всю повноту політичних і національних прав для свого народу. Відтак, з’являються перші спроби утворення незалежних українських політичних організацій, що знаменувало перехід громадського руху від культурологічного українофільства до організованої політичної діяльності.

Серед керівників УРДП був відомий письменник, громадсько-політичний діяч Волині, нащадок давнього шляхетського роду графів Рогуля-Левицьких – Модест Пилипович Левицький (1866–1932), – який зневажав своє соціальне походження і свідомо зрікся графського титулу. Його батько, Пилип Якович, був відомим на Волині громадським діячем, приятелював з В. Антоновичем, Т. Рильським. Ще у студентські роки

М. Левицький захопився ідеями народництва і просвітництва, став прихильником революційно-демократичного руху. Працюючи залізничним лікарем у Ковелі, тісно контактував з родиною Косачів: Оленою Петрівною Косач (Олена Пчілка) та її донькою Ларисою Косач (Леся Українка), що сприяло остаточному формуванню його як справжнього “народника” з традицією ще давніх “хлопоманів” [10, с. 30]. У Радзивілові М. Левицький створив таємний український гурток, який сприяв поширенню української національної ідеї серед широких верств населення шляхом пропаганди української літератури, улаштування вистав українською мовою, відзначенням шевченківських днів. Налагоджував тісні зв’язки з “громадівцями”, опікувався діяльністю громадської організації “Просвіта”, брав активну участь у діяльності товариства “Час”, клубу “Родина” [10, с. 35]. Відстоюючи політичні інтереси українства як “ярий українофіл” потрапив у “чорні списки Волинського губернського жандармського управління” (далі ВГЖУ) [11, арк. 72 зв].

Програмні положення УРДП були близькі за духом представнику дворянсько-поміщицької верстви Волині барону Ф. Штейнгелю (за політичними переконаннями він належав до партії конституційних демократів, а пізніше вступив до УРДП) [12, арк. 48; 13, с. 290]. Це стосувалось не лише політичних (був прихильником ідеї “вільної України у вільній Росії” і стояв на ґрунті автономії та федерації), а й економічних, освітніх програм тощо. Як і чимало інших ліберально налаштованих діячів він вважав, що соціалістичний лад найкраще забезпечить інтереси людей. Земля з усіма багатствами, а також фабрики й заводи з часом повинні стати спільною народною власністю [14, арк. 1039].

Ще на початку ХХ ст. Ф. Штейнгель був обраний товаришем голови Українського наукового товариства у Києві [15, с. 105]. Після заснування Товариства українських поступовців (далі ТУП) належав до київської громади [16, с. 105]. У 1906 р Ф. Штейнгель був обраний послом від м. Києва до І Державної Думи. Із заснуванням у Думі української фракції (Український парламентський клуб) пристав до неї одним із перших [13, с. 290]. Разом із однопартійцями (І. Шрагом, П. Чижевським, А. В’язовим, М. Біляшівським, В. Шеметом, О. Свечиним, К. Баріджем) стояв в обороні паростків національного відродження.

Слід зазначити й про активну участь барона Штейнгеля разом з іншими відомими громадськими діячами – М. Грушевським, С. Єфремовим, В. Леонтовичем, В. Лозинським, Ф. Матушевським, Є. Чикаленко, В. Шеметом, І. Шрагом – у зібранні підписів до заяви-протесту на промови депутатів IV Державної Думи та голови Родзянка про недоцільність вивчення української мови в школі та “небажання українського народу нею розмовляти [17, с. 279-280]”.

Надзвичайно важливою була діяльність Ф.Штейнгеля як голови “Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст” в об’єднанні українських сил і концентрації свідомих українських елементів у

Києві та на фронті в Галичині під час війни. Виходячи з цілком справедливого положення, що діяльність на українських землях задля допомоги українському населенню найближча самим українцям, доклав зусиль, щоб до складу комітету увійшли українські громадські діячі. Відтак, членами комітету стали (в порядку їх вступу): А. В'язлов, М. Біляшівський, Д. Дорошенко, А. Ніковський, Ф. Матушевський, В. Леонтович, І. Красковський, В. Уляницький. Поступово комітет набув українського характеру [16, с. 38].

Робота комітету за короткий час розвинулась надзвичайно широко. Були створені величезні шпитали для поранених і хворих, різні санітарно-гігієнічні установи. Комітет надавав допомогу біженцям, годував населення окупованих повітів Галичини й Буковини, відновив на цих територіях українські народні школи й допомагав матеріально українським гімназіям в Тернополі, Чорткові, Чернівцях. Були винесені ухвали на користь вирішення окремих аспектів національного питання, підтверджені заходи у справі шкільництва і навіть видані українською мовою брошури практичного змісту (наприклад, poradnik у справі пенсій і допомоги військовим інвалідам та їхнім родинам) [16, с. 39].

Розвитку українського національного руху, як у всеукраїнському масштабі, так і на Волині, сприяла діяльність представника дворянсько-поміщицької верстви Дмитра Васильовича Марковича (1848–1920), який тривалий час проживав у своєму маєтку в с. Михалківці Острозького повіту. З 80–90-х рр. XIX ст. він підтримував дружні стосунки з народовольцями, співпрацював з “Громадою”, ТУП. Від квітня 1905 р. був членом партії Народної Свободи. Намагаючись об’єднати прогресивну українську інтелігенцію Волині, корегував роботу філіалів цієї партії у губернії [18, арк. 1-2]. У період 1905–1907 рр. у Волинській губернії нараховувалось 7 філіалів кадетської партії, активними учасниками яких було понад 200 осіб [19, с. 77]. Д. Маркович був одним із перших організаторів кооперативного руху в Україні на початку XX ст. Разом з однодумцями у 1911 р. організував у Волинській губернії в с. Михалківці Острозького повіту “Центральний Союз установ дрібного кредиту Волинської губернії” [20, с. 258]. Його “мистецтву кооперації навчалися представники усієї Волині...” [21, с. 17].

Найвищої оцінки заслуговують намагання представника дворянсько-поміщицької верстви Волині В. Липинського щодо згуртування прихильників українства і створення еліти української нації. Так, у лютому 1909 р., з нагоди “київських контактів”, відбувся нелегальний з’їзд “українців польської культури [22, с. 74-75]”, в якому взяло участь близько 35 осіб. В. Липинський відкрив з’їзд своєю вступною промовою “Наше становище на Русі-Україні”. Учасники з’їзду, серед яких були представники волинської шляхти, поставили перед собою завдання працювати над піднесенням національно-культурного рівня, насамперед селянства, з тим, щоб останнє побачило в особі шляхти-землевласників – союзника у суспільному житті. За рішенням з’їзду, у квітні 1909 р. почав виходити в Києві двотижневик

“Przegląd Krajowy”, фактичним редактором якого був В. Липинський. Через фінансові та політичні труднощі часопис припинив своє існування того ж самого року [22, с. 74-75].

Невеликий прогрес у розвитку національного руху на Волині спостерігається після буржуазно-демократичної революції 1905–1907 рр. В. Липинський у листі до М. Грушевського зазначав, що з 1908 р. “в с. Затурцях на маленьку пошту приходять 4 примірника “Ради”; один з місцевих пан-отців почав говорити українські проповіді у церкві і туди приходять люде з сусідніх сіл послухати; ...школярі зложили 2 рублі (!) і передали священникові, щоб він виписав їм “малоросійських книжок”; в устах сільського “інтелегента”: хвершала, поштового чиновника, учителя (хоча у цих у нас спеціально рідко) ви почуєте українську мову не як “балачку”, а таки як мову – все це факти, яких давніше у нас не помічалось, і з’являються вони якось само-собой, без якоїсь пропаганди якого впливу “зверху” – чисто стихійно, я-б сказав ...і відносини, які тут панують, це типічні “волинські”, чи може взагалі “правобічні”, відносини” [23, с. 353]. При цьому В. Липинський скромно замовчував свою діяльність на ниві просвітництва.

Схильність до українських історичних традицій волинської аристократії сприяла утворенню українських консервативних течій. У даному контексті слід відмітити діяльність Братства імені князів Острозьких, яке було засновано 13 лютого 1908 р., що збіглося з проведенням 300-річчя від смерті К. Острозького. До Братства належали відомі представники шляхетського стану Волині, зокрема, батько Лесі Українки – Петро Косач, інтелігенції, духовенства. Збирання історичних відомостей, реставрація пам’яток української старовини посідали чільне місце в діяльності “братчиків” [24, с. 31]. Легальне вивчення української історії Братством проводилось під патронатом прихильників російського самодержавства. Але “братчики” змусили багатьох переглянути нав’язуване владою бачення української історії, зокрема Волинської землі. Вивчення державотворчої діяльності волинських князів доби Литовсько-Руської держави, козаччини свідчили про неперервність державницьких тенденцій в українському суспільстві, підносили на вищий рівень національну свідомість.

Особливу увагу владні структури приділили обраним гласним. Генерал-губернатор зажадав детальних звітів про результати виборів до земств, в яких характеризувалися й політичні переконання кожного земського гласного, ступінь його суспільної активності, вказувалося на родинні зв’язки гласних з особами польської національності або економічну залежність від них, “до яких громад – польської чи руської – гласний тяжіє, якою мовою користується у побуті і чи не виявив негативного ставлення до земської реформи” [25, с. 149].

Певне місце у громадсько-політичному житті Волині посідав консервативний напрям, що був представлений прихильниками “угодівської” течії, соціальну базу якої складали великі землевласники, буржуазія. Вони

прагнули тісної співпраці з царським урядом для взаємної вигоди у боротьбі з наростаючим революційним рухом та збереження станових прав і привілеїв. Прихильниками їх політики були магнати Ю. Потоцький, Р. Сангушко, С. Чапський та інші, які у листопаді 1907 р. створили консервативну “Польську партію крайову в Київській, Волинській і Подільській губерніях”. Програмні завдання партії передбачали: внутрішню діяльність для блага рідного краю і прагнення до мирного співжиття з рештою населення, пом’якшення національних і класових антагонізмів; створення у всіх сферах суспільного життя умов, що сприятимуть збереженню побуту і можливостей економічного і культурного розвитку всіх класів польського населення краю для досягнення рівноправності в релігійному, правовому, політичному, громадському і культурному відношеннях; піднесення добробуту польських трудящих шляхом полегшення сільським жителям набуття землі у власність, заохочення польських економічних, професійних, культурних союзів, благодійних товариств, шкільної освіти, преси тощо [26, с. 108].

У звіті Київського губернатора за 1909 р. вказувалось, що найбільш поміркована частина польського суспільства створила в Південно-Західному краї особливу “Польську партію крайову”, що порвала зв’язок з діяльністю польських партій у Литві і Королівстві Польському і працювала виключно в інтересах всього населення Південно-Західного краю. Це була партія польських поміщиків консервативного спрямування, що проживали у зазначених губерніях, і прагнули об’єднання з урядом задля спільної боротьби з революційним рухом за збереження існуючого суспільного порядку [27, арк. 59].

Політична організація “Зжешене” (“Zrzeszenie” – Об’єднання), яка за переконанням і соціальним складом також належала до консервативного “угодівського” напрямку, виникла наприкінці 1904 р. у Києві. Членами об’єднання були відомі поміщики, промисловці, громадські діячі. Волинь представляли поміщики Я. Олізар та В. Грохольський, який, до речі, стояв у витоків організації товариства. У 1905 р. “Зжешене” прийняло виразно оформлену політичну програму, що наблизило його до політичної партії. Особливий акцент у програмі було зроблено на боротьбу з соціалізмом, посилення національної політики за рахунок розвитку незалежної від влади освіти [28, с. 80].

Радикальний напрям польського суспільного руху серед представників дворянсько-поміщицької верстви на Правобережній Україні, у тім числі й на Волині, був представлений народницькою течією. Націоналістичний табір наприкінці ХІХ ст. представляла одна з найбільш потужних буржуазно-поміщицьких партій – “Народово-демократична партія” (“народові демократи”). Народовці прагнули бути єдиною силою, що представляє інтереси поляків. Виразником ідей “народових демократів” з 1906 р. стала газета “Дженнік Кійовські”, головним редактором якої був волинський поміщик В. Грохольський.

Проте, окрім легальних націоналістичних організацій, існували й таємні. Впродовж 1910–1911 рр. у Волинській губернії поліція розкрила діяльність націоналістичної організації “Ліга відродження Польщі”. Зокрема, до неї належали поміщики Вікентій Шиміот, Леон і Казимір Сумовські та ін. Вони прагнули відкриття таємних шкіл, розширення польського землеволодіння, сприяли проникненню польської нелегальної літератури і зброї на територію губернії й України [29, арк. 22].

На початку XX ст. паралельно з посиленням українського і польського національних рухів активізується діяльність російських шовіністичних організацій. Консервативні буржуазні політичні течії консолідувала імперська партія “Союз 17 октября”, заснована у листопаді 1905 р. На території Волинської губернії дана партія діяла з січня 1906 р. у Рівному. Вона мала свій друкований орган – газету “Волынская жизнь”, яка виходила у м. Житомирі щоденно. Проте широкого розповсюдження в краї партія не набула [30, с. 140].

Найбільш впливовою і чисельною політичною організацією чорносотенної дворянсько-поміщицької реакції з листопада 1905 р. став “Союз русского народа” (СРН). Так, влітку 1906 р нараховувалось близько 253 тис. осіб, а вже на кінець 1907 р. – 410 тис. Однак слід зауважити, що до списків членів організації нерідко вносилися навіть прізвища дітей [31, с. 76]. Програмні положення СРН базувалися на принципах непорушності самодержавної влади, заміни законодавчої Думи дорадчим органом, єдності і неподільності Росії, викорінення соціалістичної інтелігенції, обмеження влади бюрократії.

На Волині найактивнішим був Почаївський відділ “СРН”, який налічував понад 1000 місцевих осередків, активними учасниками яких були близько 104,3 тис. членів. Одним із завдань його діяльності було протистояння українському і польському руху. Маючи достатню матеріальну базу і підтримку влади, чорносотенці намагалися максимально контролювати суспільні процеси в губернії. Особлива увага приділялась сільському населенню. При сільських відділах Почаївського СРН були створенні бібліотеки й читальні, де селяни могли ознайомитись з літературою, у якій пропагувалась російська консервативна монархічна ідея. Не залишав він поза увагою робітників, військових та інші верстви населення [32, с. 48].

СРН мав свій друкований орган на Волині: виходили чотири із 25 чорносотених газет, що мала ця організація в Україні. У виданнях “Почаевский листок” (“Почаевские известия”), “Прибавление к Почаевскому листку”, “Жизнь Волыни” та газету “Волынская земля”, пропагували ідеї єдиної і неподільної Росії, панівної російської нації і русифікації українців, обґрунтовувалась необхідність інституту самодержавства як органічної національної і суспільної потреби в краї. Як наслідок, значна частина духовенства та поміщиків губернії стали основними провідниками ідей шовінізму, здійснюючи агресивну політику щодо українців й “іногородців”. Найбільш реакційною й шовіністичною газетою була київська газета

“Киевлянин”, яку редагував відомий чорносотенець, російський поміщик Волині В. Шульгін [33, с. 22].

Представники дворянсько-поміщицької верстви Волині активно діяли й на крайньому лівому фланзі у складі Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). На території губернії діяв лише один філіал партії із зальною чисельністю близько 500 членів [19, с. 77]. Публікуючи і розповсюджуючи листівки, прокламації із закликами до політичних страйків і повстань, представники згаданої верстви не раз піддавались обшукам та арештам. Дворянина Б. Новицького було арештовано за звинуваченням у розповсюдженні серед селян с. Колодянки Рівненського повіту наступних брошур і прокламацій “Що потрібно селянам”, “Маніфест до всеросійського селянства”, “Як мужик у всіх у боргу залишився”, “Народу від народних послів”, “Не майте надії на Думу” та іншої нелегальної літератури [34, арк. 2]. Був підданий дізнанню за агітацію населення с. Іванків Житомирського повіту проти самодержав'я та захват поміщицьких та монастирських земель дворянин І. Кремінський [35, арк. 3-4].

Волинським ГЖУ була заведена справа за звинуваченням у зберіганні листівок на дворянина Житомира Д. Філіппова [36, арк. 158; 37, арк. 5-7]. У дворянина А. Кашевського при обшуку на квартирі була виявлена і вилучена ціла бібліотека нелегальної літератури, бланки на пожертву РСДРП, книга обліку доходів на користь партії, а також два гектографи, 565 екземплярів прокламацій та брошур Житомирської організації РСДРП: “До всіх чесних громадян м. Житомира”, “До солдат”, “Як наставляти до демонстрації” та інша нелегальна література [38, арк. 2, 10, 21; 39, арк. 6].

Отже, представники дворянства і поміщицтва Волині відіграли важливу роль в організації і діяльності осередків політичних партій не лише у губернії, а й у всеукраїнському масштабі. Міцні позиції серед волинської шляхти на початку ХХ ст. посідав радикальний рух, що був представлений “народовими демократами” (“Народово-демократична партія”). “Угодівський” консервативний польський рух на Волині був представлений “Польською партією крайовою”, політичною організацією “Звешене”. Найбільш впливовою і чисельною політичною організацією чорносотенної дворянсько-поміщицької реакції з листопада 1905 р. став “Союз русского народа” (СРН). Консервативні буржуазні політичні течії консолідувала імперська партія “Союз 17 октября”, що діяла з січня 1906 р. у Рівному. Непоодинокими були випадки участі ліберально налаштованих представників дворянсько-поміщицької верстви Волині в організації і роботі Житомирського філіалу РСДРП.

Слід відмітити діяльність Братства імені князів Острозьких як предтечу українського політичного консерватизму в краї. Значна частина представників дворянсько-поміщицького стану Волині – Ф. Штейнгель, В. Липинський, М. Левицький, Д. Марковича та інші – перетворились не лише на активних прибічників та популяризаторів національних ідей, а по суті стали політичними лідерами, створивши навколо себе організаційне ядро

розгортання руху за національне відродження. Підтримуючи дружні стосунки з народовольцями, співпрацюючи з “Громадою”, “ТУП”, “УРДП”, “Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського Союзу міст”, вони відстоювали політичні інтереси українства й намагалися дати національному рухові політичний провід.

Джерела та література

1. Маслов С. Л. Земельный вопрос и партии во II Государственной Думе (в 1907 г.) / С. Л. Маслов. – М.: “Земля и воля”, 1917. – 32 с.
2. Мускаблит Ф. Первый русский парламент: избирательная кампания и ее итоги / Ф. Мускаблит. – Одесса: Тип. Л. С. Шутака, 1906. – 88 с.
3. Попик В.И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу / В. И. Попик. – К., 1989. – 100 с.
4. Чижевский П.И. Выборы в Государственную Думу / П. И. Чижевский. – К., 1912. – 64 с.
5. Історія Української РСР: У восьми томах десяти книгах / голов. ред. кол. Кондуфор Ю. Ю. (голова) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 3. – 607 с.
6. Історія Української РСР: У восьми томах десяти книгах / голов. ред. кол. Ю. Ю. Кондуфор (голова) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 4. – 531 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР.: в 26-ти т. / голов. ред. колегія: Тронько П. Т. (голова голов. ред. колегії [та ін.]). – К.: Голов. ред. Укр. Радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – Волинська область. – 747 с.
8. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2-х сериях. В 12-ти т. / глав. ред. совет: Пономарев Б. М. (пред. [и др.]). – М.: Наука, 1968. – Т. 5. – 731 с.
9. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / [відп. ред. О.Г. Михайлюк] – Львів: “Вища школа”, 1988. – 239 с.
10. Дорошенко Д. Лікар-гуманіст // Спогади про Модеста Левицького / Д. Дорошенко. – Вінніпег, 1967. – С. 29-40.
11. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАК України), ф.276, оп.1, спр.361, арк.72 зв.
12. ЦДІАК України ф.274, оп.5, спр.31, арк.48.
13. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / Є. Чикаленко; [передмова В. Шевчук]. – К.: Темпора, 2003. – 416 с.
14. ЦДІАК України ф.1335, оп.1, спр.568, арк.1039.
15. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава: Праці Українського наукового інституту, 1936. – Т. 3. – 396 с.
16. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання / Д. Дорошенко [упоряд. К. Ю. Галушко]. – К.: Темпора, 2002. – Т. I: Доба Центральної Ради. – 320 с.
17. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): Документально-художнє видання в 2-х т. / Є. Чикаленко; [передмова В. Шевчук]. – К.: Темпора, 2004. – Т. I: 1907-1917. – 427 с.
18. ЦДІАК України ф.276, оп.1, спр.423, арк.1-2.
19. Киселев И. Н. Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение / И. Н. Киселев, А. П. Корелин, В. В. Шелохаев // История СССР – 1990 – № 4 – С. 71-87.
20. Денесюк Б. Дмитро Маркович (1848–1920) // Острозькі просвітники XVI–XX ст. / Б. Денесюк. – Острог: Університет “Острозька Академія”, 2000. – С. 258.
21. Маркович Д. По степах та хуторах: Оповідання. Драма. Спогади / Д. Маркович; [упоряд., авт. вступ. статті та приміт. О. Е. Засенко]. – К.: Дніпро, 1991. – 541 с.
22. Лисяк-Рудницький І. В’ячеслав Липинський: історик, політичний діяч і мислитель життя / І. Лисяк-Рудницький // Волинь моя. – 2001. – Вип. I. – С. 74-88.
23. Липинський В.К. Повне зібрання творів, архівів, студії / В.К. Липинський; [ред. Я.Пеленський, Р.Залуцький, Х.Пеленська та ін.] – К.: Смолоскип, 2003. – Т. I: Листування (А-Ж) – 960 с.

24. Рацілевич А. Православна церква і національне відродження на Волині на початку ХХ століття / А. Рацілевич // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – К., 2005 – Вип. 10 – С. 26-33.
25. Рівниченко С. Я. Запровадження земств на Правобережній Україні / С. Я. Рівниченко // Київська старовина. – К., 1999 – № 4. – С. 142-150.
26. Білобровець О. М. Суспільно-політичний рух поляків Правобережної України у 1863–1914 рр.: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Білобровець Ольга Матвіївна. – К., 2005. – 230 с.
27. ЦДІАК України ф.442, оп.637, спр.545, арк.59.
28. Юрковський Р. Поляки Волинської губернії у виборах до I Державної Думи (1906) і Державної Ради (1906, 1909, 1910) / Р. Юрковський // Ucrainica Polonica. – К., Житомир, 2004. – Т. I. – С. 77-95.
29. ЦДІАК України ф.1262, оп.1, спр.38, арк.22.
30. Шелохаев В. В. Партия октябристов в период первой российской революции / В. В. Шелохаев. – М.: "Наука", 1987. – 160 с.
31. Киселев И. Н. Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение / И. Н. Киселев, А. П. Корелин, В. В. Шелохаев // История СССР – 1990 – № 4 – С. 71-87.
32. Омелянчук Н. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.) / Н. В. Омелянчук. – К.: НИУРО, 2000. – 168 с.
33. Шульгин В. В. Что нам в них не нравится / В. В. Шульгин; [сост. Л. Алексеев]. – СПб.: Хорс, 1992. – 286 с.
34. ЦДІАК України ф.1335, оп.1, спр.683, арк.2.
35. ЦДІАК України ф.1335, оп.1, спр.777, арк.3-4.
36. ЦДІАК України ф.1335, оп.1, спр.279, арк.158.
37. ЦДІАК України ф.1335, оп.1, спр.387, арк.5-7.
38. ЦДІАК України ф.1335, оп.1, спр.285, арк.2-21.
39. ЦДІАК України ф.1335, оп.1, спр.477, арк.6.

Annotation

The author investigated the role of the nobility and landowners of Volhynia in the organization and activities of political parties not only in the province, but also on the nationwide scale. Thus disposition of representatives of nobility and landlords of Volhynia to the Ukrainian historical traditions contributed to the formation of Ukrainian Conservative movements. Representatives of the Volhynia aristocratic circles made significant efforts not only to the development of the Ukrainian national movement in the province but also to such development in the nationwide scale. However, representatives of this stratum of the province were actively operating on the extreme left flank within the Zhitomir Branch of the Russian Social Democratic Labor Party (RSDLP).

УДК 651.457: 654.06

Олег Федорченко

**СЛУЖБА ЖІНОК В УСТАНОВАХ ОДЕСЬКОГО
ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНОГО ОКРУГУ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ
ВІЙНИ (1914–1917 рр.)**

Перша світова війна стала випробуванням для всього суспільства і призвела врешті до зміни способу його існування в цілому, зачепивши так чи інакше окремого громадянина. Війна поставила нові складні проблеми, загострила старі і рельєфно виділила нові слабкі місця державного управління. Саме Велика війна, не дивлячись на збережену дискримінацію, призвела до серйозних змін у соціальній стратифікації на ринку праці, розширила поле професійної діяльності жіноцтва. Однією зі служб, без злагодженої роботи якої не міг нормально функціонувати державний механізм, була поштово-телеграфна. Вона неухильно приймала жіноче обличчя.

Треба констатувати, що дана проблематика, не дивлячись на активізацію досліджень з жіночої історії в Україні у 1990-х роках [1, с. 7], не знайшла свого відображення у спеціальних працях. Поодинокі згадки містяться у загальних роботах з історії зв'язку Російської імперії, України [2; 3]. Тому існує нагальна потреба розглянути дану проблему, порівняти на прикладі Одеського поштово-телеграфного округу (далі ОПТО) процес прийняття на службу осіб жіночої статі в поштово-телеграфне відомство після початку війни з довоєнним, визначити роль жінок у діяльності зв'язку, зміни у віковому складі, освітньому рівні жіноцтва.

Зупинимося більш детально на вимогах до жінок, встановлених поштово-телеграфним відомством. До війни віковий ценз становив від 18 до 30 років [4, с. 333]. Освітній рівень за Поштово-телеграфним статутом редакції 1912 р. визначався середньою освітою – чотири класи жіночих гімназій та їм рівних. Особи із зазначеними вимогами після іспитів з поштової та телеграфної служби приймалися як вільнонаймані з окладом VI розряду. Лише після трьох років вони мали змогу займати посади V і IV розрядів та право зарахування на державну службу. Тільки складений іспит із двох іноземних мов одразу надавав «зелене світло» на присвоєння V розряду з призначенням на державну службу і можливість дослужитися до найвищих розрядів. Успішно складений кандидаткою іспит із телеграфної справи надавав можливість стати начальником поштово-телеграфного відділення [5, с. 11]. Встановлений жінкам освітній рівень був дискримінаційним, порівняно із чоловіками, для яких він складав чотири класи гімназії, курс двохкласних міських училищ або їм рівних [6, арк. 74-75]. У більшості випадків, для чоловіків було достатньо мати атестат початкової освіти [7, арк. 181].

Обов'язки на службі з чоловіками були рівні, за винятком звільнення жінок: по поштовій службі – від запаковування кореспонденції у валізи, баули та супроводу пошти у дорозі; по телеграфній службі – від технічного нагляду за апаратами [4, с. 335-336].

Для поповнення персоналу установ, які постійно відчували дефіцит бажаючих стати зв'язківцем, жінкам дозволяли прикріплюватися до контор округу для опанування професії. Та на відміну від чоловіків їм не передбачалося учнівське утримання [4, с. 334].

Війна суттєво вплинула на кадрову політику Головного управління пошти і телеграфів (далі ГУПіТ). На самому початку війни, виходячи із думки про «недовгу і переможну війну», управління не вважало за потрібне масово поповнювати лави зв'язківців, які командувалися в польові установи, жінками. Тому учнями на посади чиновника могли бути *тільки* (виділено у тексті – О.Ф.) чоловіки з освітнім цензом чотирьох класів гімназії, повним курсом реального училища або вищого початкового училища [8, арк. 270 зв.]. Уже перші місяці війни почали розвіювати впевненість про можливість обмеженого залучення жіноцтва до установ поштово-телеграфного відомства. Нестача чоловіків змусила дозволити приймати жінок на звільнені місця з 24 листопада 1914 р. (тут і далі датування за старим стилем), але учнями на посади чиновників V і VI розряду з освітнім цензом закінченого курсу жіночої гімназії або рівним їм навчальним закладам та із знанням французької чи німецької мови, перевагу надавати незаміжнім (підкреслено в документі – О.Ф.) [8, арк. 309]. Як видно, спостерігається навіть завищення для осіб жіночої статі довоєнних вимог. Необхідний учнівський щабель, на якому могли тримати невинуватого довго до призначення на посади чиновників, економив ресурси відомства. Учнівська місячна допомога була меншою за заробітну плату і становила 15 крб. на місяць і видавалася не більше кварталу, найнижча заробітна плата чиновника VI розряду у даний період становила 25 крб. на місяць [9, арк. 323; 10, арк. 24].

Війна з кожним днем потребувала чоловіків. Разом з тим, у регіоні існувала реальна можливість віднайти роботу з більшою оплатою, ніж в установах зв'язку [11, арк. 789 і зв.]. З огляду на дефіцит бажаючих чоловіків вступити на службу зв'язку, у грудні 1915 р., у вигляді тимчасового заходу, жіноцтву обмежили освітній рівень чотирма класами гімназії [9, арк. 333]. Усі спроби ГУПіТ покращити матеріальне становище підлеглих і тим самим заохотити вступати на службу не давали значних результатів. Спостерігалася закономірність: зі зменшенням бажаючих – знижувалися вимоги до жінок. Так, у березні 1916 р. для жінок-кандидатів на посади чиновників VI розряду за вільним наймом було достатньо свідоцтва про початкову освіту (закінчений курс вищих початкових, міських училищ за положенням 1872 р.), але тільки для дівчат і бездітних вдів, які повинні були повністю віддаватися роботі [10, арк. 84].

Невтішна ситуація була і з нижчими службовцями (поштарі, сторожів-розсильні), які виконували найважчу частину роботи. Величезне навантаження та низьке матеріальне забезпечення змушувало їх масово залишати роботу, не допомагала заборона звільнитися без поважних причин [10, арк. 195]. Знову ГУПіТ звернуло увагу на жіноцтво. 3 листопада 1916 р. починається відлік служби жіноцтва на посадах поштарів, сторожів-розсильних. Вимоги становили: вікові критерії від 21 до 36 років; фізично здорові [10, арк. 156]. Вважаючи, що жінки слабо підходять на дані посади, зазначили: відразу ж заміщати їх, якщо з'являлися чоловіки з відповідними вимогами [12, арк. 356].

Значна кількість жінок-чиновників з вищим рівнем освіти ніж у чоловіків і відповідно – знанням іноземних мов, привертала увагу військової цензури, введеної Головнокомандуючим на теренах Одеського поштово-телеграфного округу 28 липня 1914 р. [13, арк. 125]. Майже з самого початку її діяльності деяку кількість жінок, які володіли іноземними мовами призначали на посади військових цензорів округу [14, арк. 7 і зв., 11].

Більше того, сфера використання жіночої праці розширювалася. За наказом Головнокомандуючого генерала О. Брусилова з травня 1917 р. дозволили приймати на посади чиновників і нижчих службовців жінок у польові установи на аналогічних умовах з осілими [15, арк. 114].

Тимчасовий уряд вирішив, що після покращення матеріального становища службовців поштово-телеграфного міністерства (створено 5 травня 1917 р. [16, с. 72]) має всі підстави повернутися до старих вимог [17, арк. 44]. 31 липня 1917 р. знову для жінок встановлювався ценз на рівні середньої освіти. Хоча, дещо понизили нижню вікову межу до 16 років [18, арк. 54].

На вимогу Всеросійського поштово-телеграфного з'їзду з квітня 1917 р. покращили матеріальне забезпечення нижчих службовців [19, арк. 234]. По округу це одразу викликало значну кількість призначень на посади сторожів-розсильних жінок-родичок начальників установ, які спиралися на факт відсутності чоловіків з відповідними критеріями [15, арк. 171]. Погіршення криміногенної ситуації в регіоні робило жіночу працю небезпечною [20, арк. 83]. Установи нагально потребували осіб, які б могли в екстремальних умовах діяти адекватно і в разі потреби відбити напад грабіжників. З метою вберегти цінності у деяких установах наказали призначити цілодобову озброєну варту з поштарів та сторожів [21, арк. 8, 110]. Тому, жінки дійсно не відповідали реаліям служби. Міністерство пошти і телеграфів суворо визначило: жінок з посад сторожів-розсильних звільнити, а на їх місця призначити чоловіків, навіть з числа легкопоранених вояків [18, арк. 21]. З цього часу спостерігається значна кількість відмов жінкам, бажаючим вступити на посади поштарів та сторожів-розсильних [22, арк. 14].

Детальніше розглянемо кількісний та віковий склад, освітній рівень жіноцтва ОПТО (див. таблицю 1 [7, арк. 43, 99-100, 148] і таблицю 2 [23, арк. 46 і зв., 494, 501, 553-555,] – тут і далі підрахунки автора). Одразу

треба зазначити, що брак джерел не дає змогу прослідкувати статистичні дані в цілому по округу, тому порівняння здійснено за чотирма поштово-телеграфними конторами міст Єлизаветграда, Миколаєва, Херсона та Севастополя за 1908 та 1917 роки.

Таблиця 1

Склад службовців поштово-телеграфних контор м. Єлизаветграда,
Миколаєва, Херсона, Севастополя
(станом на 31 грудня 1908 р.)

	Кількість осіб	Кількість за віком				Кількість за віросповіданням					Кількість за освітою			
		Менше 21 років	Від 21 до 36 років	Від 36 до 50 років	Понад 50 років	Православні	Лютерани, реформатори	Католики	іншого		3 вищою	3 середньою	3 початковою	3 домашньою
									Християни	Нехристияни				
Начальники	4	-	-	3	1	2	1	-	1	-	2	-	2	-
Помічники	4	-	-	-	4	1	2	-	1	-	-	-	2	2
I розряд	8	-	-	5	3	5	2	-	1	-	-	-	5	3
II розряд	11	-	1	7	3	9	-	2	-	-	-	-	10	1
III розряд	25	-	7	15	3	19	4	1	1	-	-	5	20	-
Чоловіки	21	-	7	11	3	16	3	1	1	-	-	1	20	-
Жінки	4	-	-	4	-	3	1	-	-	-	-	4	-	-
IV розряд	47	-	34	9	4	42	4	1	-	-	-	8	37	2
Чоловіки	41	-	30	7	4	37	4	-	-	-	-	2	37	2
Жінки	6	-	4	2	-	5	-	1	-	-	-	6	-	-
V розряд	81	2	64	14	1	79	-	2	-	-	-	19	55	7
Чоловіки	61	-	46	14	1	59	-	2	-	-	-	-	54	7
Жінки	20	2	18	-	-	20	-	-	-	-	-	19	1	-
VI розряд	60	3	56	1	-	59	1	-	-	-	-	6	49	5
Чоловіки	39	2	36	1	-	38	1	-	-	-	-	-	36	3
Жінки	21	1	20	-	-	21	-	-	-	-	-	6	13	2
Ст.механіки	2	-	-	1	1	1	1	-	-	-	-	-	2	-
Мол.механіки	6	-	1	5	-	5	-	-	1	-	-	-	4	2
Доглядачі	11	-	5	6	-	11	-	-	-	-	-	-	11	-
Всього чиновників	259	5	168	66	20	233	15	6	5	-	2	38	197	22
В т.ч. жінок	51	3	42	6	-	49	1	1	-	-	-	35	14	2
Унтер офіцери	4	-	1	3	-	4	-	-	-	-	-	-	2	2
Поштарі	120	-	94	19	7	120	-	-	-	-	-	-	68	52
Сторожі-розсилні	82	3	46	30	3	79	-	3	-	-	-	-	5	77
Всього нижчих службовців	206	3	141	52	10	203	-	3	-	-	-	-	75	131
Всього зв'язківців	465	8	309	118	30	436	15	9	5	-	2	38	272	153
В т.ч. жінок	51	3	42	6	-	49	1	1	-	-	-	35	14	2

Таблиця 2

Склад службовців поштово-телеграфних контор м. Єлизаветграда,
Миколаєва, Херсона, Севастополя
(станом на 1 січня 1918 р.)

	Кількість осіб	Кількість за віком				Кількість за віросповіданням					Кількість за освітою			
		Менше 21 років	Від 21 до 36 років	Від 36 до 50 років	Понад 50 років	Православні	Лютерани, реформатори	Католики	іншого		3 вищою	3 середньою	3 початковою	3 домашньою
									Християни	Нехристияни				
Начальники	4	-	-	2	2	4	-	-	-	-	-	2	1	1
Помічники	4	-	-	1	3	4	-	-	-	-	-	-	2	2
I розряд	16	-	-	5	11	14	2	-	-	-	-	1	14	1
II розряд	65	-	16	36	13	59	5	1	-	-	-	8	52	5
Чоловіки	58	-	14	31	13	54	4	-	-	-	-	1	52	5
Жінки	7	-	2	5	-	5	1	1	-	-	-	7	-	-
III розряд	79	-	37	37	5	76	1	2	-	-	-	21	42	16
Чоловіки	53	-	23	25	5	52	1	-	-	-	-	-	41	12
Жінки	26	-	14	12	-	24	-	2	-	-	-	21	1	4
IV розряд	122	3	99	19	1	112	3	6	-	1	-	33	52	37
Чоловіки	88	2	70	15	1	86	-	2	-	-	-	4	50	34
Жінки	34	1	29	4	-	26	3	4	-	1	-	29	2	3
V розряд	129	51	71	7	-	124	1	4	-	-	-	40	55	34
Чоловіки	69	33	33	3	-	68	-	1	-	-	-	-	41	28
Жінки	60	18	38	4	-	56	1	3	-	-	-	40	14	6
VI розряд	86	55	28	2	1	82	-	1	-	3	-	17	25	44
Чоловіки	61	38	20	2	1	58	-	1	-	2	-	1	16	44
Жінки	25	17	8	-	-	24	-	-	-	1	-	16	9	-
Ст.механіки	3	-	3	-	-	3	-	-	-	-	-	1	2	-
Мол.механіки	12	2	7	2	1	12	-	-	-	-	-	-	9	3
Доглядачі	18	3	12	2	1	17	-	1	-	-	-	-	13	5
Всього чиновників	538	114	273	113	38	507	12	15	-	4	-	123	267	148
В т.ч. жінок	152	36	91	25	-	135	5	10	-	2	-	113	26	13
Унтер офіцери	5	-	3	2	-	5	-	-	-	-	-	-	-	5
Поштарі	189	22	116	45	6	187	-	2	-	-	-	-	66	123
Чоловіки	166	20	95	45	6	164	-	2	-	-	-	-	57	109
Жінки	23	2	21	-	-	23	-	-	-	-	-	-	9	14
Сторожі-розсильні	134	42	64	24	4	130	1	3	-	-	-	-	26	108
Чоловіки	94	23	47	20	4	91	1	2	-	-	-	-	20	74
Жінки	40	19	17	4	-	39	-	1	-	-	-	-	6	34
Хлопчики	3	3	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	3
Всього нижчих службовців	331	67	183	71	10	325	1	5	-	-	-	-	92	239
В т.ч. жінок	63	21	38	4	-	62	-	1	-	-	-	-	15	48
Всього зв'язківців	869	181	456	184	48	832	13	20	-	4	-	123	359	387
В т.ч. жінок	215	57	129	29	-	197	5	11	-	2	-	113	41	61

Аналіз даних таблиць надає змогу спостерігати: особовий склад установ збільшився у 1,87 рази, жінок – у 4,22. У 1908 р. жіноцтво серед усіх зв'язківців становило 10,97%, на кінець 1917 р. – 24,74%. Загальна маса чиновників збільшилася у 2,08 рази, жінок-чиновників – у 2,98 рази (під чиновниками маються на увазі особи, які мали класний чин і перебували на державній службі [24, с. 4], для поштово-телеграфного відомства – це керівний склад установ, поштово-телеграфні чиновники I – VI розрядів, доглядачі та механіки). У відсотковому плані це виглядає наступним чином: у 1908 р. жінки-чиновники серед чиновництва складали – 19,69%, через дев'ять років – 28,25%. Жінки на посадах поштарів, сторожів-розсильних наприкінці 1917 р. серед нижчих службовців складали 19,03%.

Разом з тим, збільшення жінок-чиновників в установах породило проблему. Вони звільнювалися від нічних чергувань, тому чоловіки були змушені частіше заступати у ніч. Це викликало обурення у чоловічому середовищі, яке виступало за рівноправне розподілення службових обов'язків [25, арк. 98]. Тобто, поряд з розширенням можливостей вступу, пропорційно зростали й обов'язки слабкої статі.

Побільшало молодого жіноцтва серед чиновників, якщо у 1908 р. осіб до 21 року становило 5,88 %, від 21 до 36 років – 82,35 %, від 36 до 50 – 11,77% , на початок 1918 р. відповідно – 23,68%, 59,87% і 16,45%. Серед жінок нижчих службовців вікові категорії виглядали наступним чином: до 21 років – 33,33%, від 21 до 36 – 60,32%, від 36 до 50 років – 6,35%.

Поменшав відсотковий показник православних серед жінок-чиновників. Якщо у 1908 р. кількість православних серед жіноцтва становила 96,08%, лютеран і римо-католиків – по 1,96%, то через дев'ять років ситуація виглядала наступним чином: православні – 88,82%, лютерани – 3,29%, римо-католики – 6,58% та особи інших нехристиянських віросповідання – 1,31%. Серед жінок нижчих службовців православні складали 98,41%, римо-католики – 1,59%.

Цікавим є і розподіл жіноцтва по розрядах. У 1908 р. найвища серед жіноцтва посада III-го розряду – 7,84%, IV – 11,76%, наймасовіше представлені V – 39,21% та VI – 41,19%. Через дев'ять років спостерігаємо наступну ситуацію: найвищий розряд, якого досягали жінки, був II – 4,61%, III – 17,11%, IV – 22,37%, V – 39,47%, VI – 16,44%. Дану тенденцію можна пояснити Законом від 28 березня 1917 р. Згідно його положень передбачалося три хвили розширення штатів та підвищення усіх чиновників на розряд вище [26, арк. 17 і зв., 104]. Також можна відмітити і загальне зростання жінок-чиновників вищих розрядів за рахунок VI-го серед всієї маси чиновників. На кінець першого десятиріччя XX ст. серед чиновників жінки складали: III-го розряду – 1,54%, IV – 2,32%, V – 7,72%, VI – 8,11%; наприкінці другого десятиріччя: II – 1,3%, III – 4,83%, IV – 6,32%, V – 11,15%, VI – 4,65%.

Детальніше розглянемо освітній рівень чиновників. За час війни освітні вимоги до жінок були знижені. Не дивлячись на це, відсоток осіб жіночої

статі зі свідоцтвом середнього навчального закладу побільшало. Виглядає це так: у 1908 р. серед жіноцтва особи з середньою освітою складали 68,63%, з початковою – 27,45%, з домашньою – 3,92%, на початку 1918 р. відповідно – 74,34%, 17,11% і 8,55%. Для порівняння наведемо відсоткові дані освіти чоловіків-чиновників у 1908 р.: з вищою – 0,77%, з середньою – 1,16%, початковою – 90,35%, домашньою – 7,72%; на кінець 1917 р.: з середньою – 2,59%, початковою – 62,44%, домашньою – 34,97%.

Зростання відсотка жінок із середньою освітою пояснюється тим, що до війни заможні родини могли дозволити собі непрацюючу дружину. Освіта заможних жінок була скоріше справою престижу, самоствердження, а не засобом до існування. Затяжна війна негативно вплинула на добробут, без виключення, всього населення. Матеріальна скрута змусила жінок йти працювати. Вище згадувалося, що установи зв'язку потребували робітників, тому охоче приймали бажаючих.

Серед усіх чиновників жінки з середньою освітою у 1908 р. становили – 92,11%, початковою – 7,11%, домашньою – 9,09%. На кінець 1917 р. відповідно – 91,87%, 9,74% та 8,78%. Простежується незначне зменшення відсотка жіноцтва з середньою освітою серед всього загалу чиновництва, на фоні зростання кількості осіб із атестатом середньої освіти. Дане явище можна пояснити існуванням відстрочки чиновникам поштово-телеграфного відомства від призову у діючу армію [27, арк. 50]. Тому, існував відсоток чоловіків, які були зацікавлені в ухиленні від військової служби. Своє спасіння вони вбачали в установах зв'язку. Не дивлячись на все це, можна констатувати – жіноцтво до і під час війни було найосвіченішою масою поштово-телеграфного чиновництва.

Отже, Перша світова війна змусила відійти уряд російської держави від дискримінаційного курсу, щодо використання жіночої праці у державних установах, розширила можливості професійного влаштування жіноцтва на роботу. Не обминула дана тенденція і Головне управління, а згодом Міністерство пошти і телеграфів. Відходили у минуле переконання про суто чоловічу роботу. Жінок приймали на посади військових цензорів, службовців польових установ. По Одеському поштово-телеграфному округу зростання кількості жінок на декілька позицій випереджало збільшення особового складу установ. На кінець 1917 р. вони уже складали одну четверту від усіх поштово-телеграфних службовців округу. З'явилася можливість масово займати вищі посади. Поряд з тим, відгомін дискримінаційної політики спричинив факт, що жіноцтво, як до, так і під час війни, було найосвіченішим прошарком чиновництва. Все це дало змогу жінкам довести свою суспільну значимість.

Джерела та література

1. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). – Львів, Ін-ут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
2. Дніпропетровський поштамт - 100 років. Він зв'язує міста, поєднує людей / Замкова Т., Напханько О., Зеленчук та ін. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 104 с.

3. История развития средств связи на Харьковщине. Т. 2. Почта / С.И. Татарчук, В.Г. Гулянь, В.И. Семененко и др. – Х.: Золотые страницы, 2003. – 412 с.
4. Почтово-телеграфный журнал. – 1910. - № 24. – С. 333 – 346.
5. Устав почтово-телеграфный (из Свода Законов Том III, часть 1). – СПб., 1914. – 63 с.
6. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф. 82, Оп. 1, Спр. 40.
7. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. – 307, Оп. 7, Спр. 91.
8. ДАХО. - Ф. 82, Оп.1, Спр. 255.
9. ДАХО. - Ф. 82, Оп.1, Спр. 256.
10. ДАХО. - Ф. 82, Оп.1, Спр. 269.
11. ДАОО. – Ф. 307, Оп. 7, Спр. 67.
12. ДАХО. - Ф. 82, Оп. 1, Спр. 334.
13. ДАХО. – Ф. 237, Оп. 1, Спр. 40.
14. ДАОО. – Ф. 308, Оп. 6, Спр. 29.
15. ДАХО. – Ф. 82, Оп. 1, Спр. 326.
16. Від гінця до Інтернету: Нариси з історії української пошти / Мухін В., Мороз В., Дюков П. та ін. – К.: Аспект, 2002. – 327 с.
17. ДАХО. – Ф. 82, Оп. 1, Спр. 404.
18. ДАХО. – Ф. 82, Оп. 1, Спр. 378.
19. ДАХО. – Ф. 82, Оп. 1, Спр. 438.
20. ДАОО. – Ф. 307, Оп. 7, Спр. 606.
21. ДАХО. – Ф-Р. 587, Оп.1, Спр. 1.
22. ДАХО. – Ф-Р. 798, Оп. 1, Спр. 2.
23. ДАОО. – Ф. 307, Оп. 7, Спр. 138.
24. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
25. ДАХО. – Ф-Р. 609, Оп.1, Спр. 5.
26. ДАХО. – Ф. 82, Оп.1, Спр. 377.
27. ДАХО. – Ф-Р. 580, Оп.1, Спр. 1.

Annotation

The position of female communication operators of the Odessa postal-telegraphic district in the years of the First World War is examined on the basis of archive materials. The principles of the governmental human resources policy are considered in accordance to the recruitment of women to the communication department. Quantitative, age and educational women staff content is compared with pre-war period.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.1: 303.446.4

Віталій Андреев

СКІФСЬКІ СТУДІЇ ВІКТОРА ПЕТРОВА

Віктор Платонович Петров (Домонтович, Бер) – чільна постать української гуманітарної думки (історик, археолог, філолог та філософ), один з найталановитіших українських прозаїків ХХ ст., що належить до кола неокласиків. Майже все життя, починаючи з 1919 р., не рахуючи вимушену перерву у 1942–1956 рр., В. Петров присвятив себе Академії наук України. Він був одним із перших науковців Всеукраїнської академії наук, що активно та плідно працював у різних академічних установах.

У роки радянсько-німецької війни Віктор Платонович служив у лавах Червоної армії, був розвідником. У 1945–1949 рр. працював у колах української еміграції в Баварії. Там він став одним з фундаторів Мистецького українського руху (МУР), редактором літературних періодичних видань, викладав у вищих навчальних закладах української еміграції, багато працював науково. У 1950–1956 рр. В. Петров працював науковим співробітником Інституту історії матеріальної культури АН СРСР у Москві, а з грудня 1956 р. і до самої смерті 8 червня 1969 р. – в Інституті археології АН УРСР [1, с. 3-4; 2, с. 165-192].

Перші археологічні дослідження В. Петрова починаються у довоєнні часи і пов'язані з трипільською культурою. Учений виділив та інтерпретував пізньотрипільські пам'ятки так званого Городського типу. У той же час він одним із перших звернув увагу на відкриті видатним українським археологом В. Хвойкою культуру «полів поховань», пізніше відому під назвою зарубинецької і черняхівської. Наприкінці 1930-х рр. він став ініціатором створення колективу дослідників для вивчення цих культур, безпосередньо пов'язаних з проблемою етногенезу слов'ян. За задумом ученого результатом масштабної роботи повинна була стати колективна праця у кількох томах, що мав видати Інститут археології. Матеріали, які були опрацьовані і підготовлені до друку колективом науковців на чолі з В. Петровим, завадила видати війна. Але всі здобутки цієї групи дослідників стали основою виданих у повоєнні роки ряду томів з серії «Материалы и исследования по археологии СССР» [3, с. 6].

До проблем скіфології В. Петров звернувся у 1940-х рр. Історія скіфів опинилася у колі його наукових зацікавлень у зв'язку з дослідженнями українського та слов'янського етногенезу. Скіфський сюжет знайшов відображення як у спеціальних роботах дослідника, так і у відповідних розділах його монографій, присвячених походженню українського народу та слов'ян. Основні положення своєї концепції історії та етногенезу скіфів він виклав у лекції «Походження українського народу» (1947), яка була опублікована лише після смерті вченого у 1992 р. [4]. Надалі дослідник розвинув свої погляди у низці робіт – «Скифская генеалогическая легенда»

[5], «Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья» [6], «Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського етногенезу)» [7], «Скіфи. Мова і етнос» [8], «Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика» [9] та ін. Таким чином, можна стверджувати, що скіфська тематика, не будучи основною, займала помітне місце у науковій творчості В. Петрова.

У першу чергу, звертаючись до проблеми походження скіфів, науковець розглядав питання скіфської мови. Для В. Петрова як мовознавця саме скіфська доба була вихідною, адже в цей час писемні джерела вперше надають матеріал конкретно-історичного змісту – мовні рештки визначені в часі та просторі. Лінгвістичний аналіз в його роботах охоплює категорії назв, що стосуються імен скіфських божеств, племен та гідронімії Скіфії за античними джерелами [8, с. 50-114]. Дослідження науковця побудовані на широкому залученні індоєвропейського мовного матеріалу, що розширює коло етимологічних паралелей для назв скіфської доби і «пориває монополію скіфо-іранських відповідностей», характерну для досліджень попереднього часу [10, с. 20-21].

В. Петров вважав, що сучасна скіфологія пішла хибним шляхом безапеляційно прийнявши іраномовність скіфів. Так, розглядаючи історіографію проблеми, він аналізує дослідження попередників починаючи з К. Мюленгофа і В. Міллера. Учений вважав, що ірано-осетинська концепція Мюленгофа-Міллера, яка виникла ще у другій половині XIX ст., була підтримана наступними поколіннями учених (Ф. Юсті, В. Томашек, І. Маркварт, М. Фасмер, В. Абаєв, Я. Гарматта, Л. Згуста) і набула значення історіографічної норми, а теза про іраномовність скіфів була перетворена у принцип методики. Більшість археологів беззастережно прийняла це положення. Але даний підхід В. Петров вважав хибним, адже «тут не взято до уваги, що йдеться про вивчення решток мови, етнічна приналежність якої невідома». На його думку, вказані дослідники ігнорували цю обставину і розглядали мову давнього населення Наддніпров'я як заздалегідь визначену. Таким чином, «невідоме проголошувалося відомим», а умовне припущення, «яке належало ще довести, перетворювалось в непорушну догму» [8, с. 6-19]. Отже, у скіфології встановлювався своєрідний «паніранізм». Так, відомий радянський учений-іраніст В. Абаєв проголошував: «Все, что не объяснено из иранского, в большинстве вообще не поддается объяснению» [11, с. 37].

Утім, жоден з наступних дослідників не наважувався вказати на хибність, з точки зору В. Петрова, подібної постановки питання. Він же зауважував, що методичний прийом, «заснований на засаді одномовних зближень, пояснювання решток скіфської і сарматської мови за допомогою іранської», явно неприйнятний. Науковець наполягав на тому, що порівняльно-історичний метод вимагає «притягнення всіх тих мов, які входять до складу досліджуваної мовної спільності», а за допомогою одномовних ірано-осетинських аналогій не можна довести, що «скіфи – іранці і що вони прямі історичні предки осетин» [8, с. 6-33].

У своїх роботах учений послідовно доводив, що скіфська мова не є іранською і «тим більше не праосетинською». На його думку, це була самостійна мова, одна зі східної групи індоєвропейських мов, яка виявляє «найближчу спорідненість з мовами суміжних територій, відповідно до свого географічного положення: на Сході – з індоіранськими, на Півночі – з балтійськими і на південному Заході – з фракійською» [9, с. 207-209].

У 1940–1960-ті рр., як і сьогодні, більшість дослідників визнавала іраномовність скіфів і подібні намагання В. Петрова спростувати усталені в історіографії точки зору вимагали від ученого неабиякої наукової сміливості та впевненості у своїй правоті. Адже будь-які спроби окремих дослідників порушити «іранство» скіфів отримували доволі різку відсіч з боку монолітних рядів скіфологів та іраністів. Отже, більшість наукового співтовариства залишалася на старих позиціях і не поділяла поглядів В. Петрова.

Утім, висновки дослідника підтримав український археолог М. Брайчевський. Так, він вказав, посилаючись на дослідження В. Петрова, на те, що усталена в науці точка зору про іраномовність скіфів не підтвердилася і, що скіфи це окремий індоєвропейський народ зі своєю власною мовою, яка має багато спільного з мовами іранців, фракійців, балтів, слов'ян та індоаріїв. Він, слідом за В. Петровим, відзначив, що проголошення скіфів іранцями базувалося на використанні помилкової методики: прийнявши апріорі іранську гіпотезу, дослідники шукали порівняльний матеріал для інтерпретації скіфських глос і ономастичних імен лише у мовах іранської групи [12, с. 22-23].

Таким чином, у вітчизняній скіфології В. Петров став предтечею нових пошуків у мовній архаїці Припонтиди [13, с. 24], поставивши під сумнів постулат іраномовності (іраномовної єдності – *А.В.*) скіфів. В індоєвропейстиці лише згодом дослідники дійшли висновків, близьких до поглядів ученого.

По-новому поглянувши на, здавалося б, вже вирішені у науці проблеми, В. Петров своїми дослідженнями стимулював подальший розвиток скіфології та виникнення нових підходів і теорій. Крім того, досліджуючи етногенез слов'ян і у зв'язку з цим мовно та культурно пов'язуючи скіфів із слов'янами та українцями, В. Петров висловив деякі думки, що певною мірою узгоджуються і з доказами інших учених (лінгвістів та антропологів), про те, що населення України увібрало в себе скіфський субстрат [14, с. 111-120; 15, с. 28-45; 16, с. 3-22; 17, с. 256; 18, с. 78-100].

Безумовно, найбільш важливим і в той же час дискусійним аспектом скіфської проблеми є питання походження скіфів та скіфської культури. У своїх «скіфських студіях» 1940–1960-х рр. В. Петров наполягав на автохтохтонності скіфського населення території України. Так, він писав: «Вони (скіфи – *А.В.*) етногенетично продукт розвитку попередньої (післятрипільської, передскіфської) епохи, наступний, пізніший етап деформації тубільної людності, як вона сформувалася на Україні в

усатівсько-городському післятрипіллі» [4, с. 47]. Таким чином, учений рішуче обстоював тубільно-українське походження скіфів, щоправда царські скіфи, на його думку, були іранізовані внаслідок тривалого перебування у Передній Азії. Його позиція у даному питанні цілком органічно вписувалася у тогочасні дискусії, щодо походження скіфів між прибічниками двох гіпотез, які умовно можна називати «міграційною» та «автохтонною».

«Автохтонна» або «зрубна»/«волзька» (за Л. Клейном [19]) гіпотеза походження скіфів вперше була висунута фінським археологом А. Тальгренем у 1926 р. [20, с. 223] і розроблена ленінградським ученим М. Артамоновим. У подальшому ця теорія була підтримана московськими скіфологами Б. Граковим, Г. Мелюковою, О. Кривцовою-Граковою та ін. [21] «Автохтоністи» будували свою аргументацію на уявленні про генетичний зв'язок скіфів з носіями зрубної культури доби пізньої бронзи. На їх думку, зрубна культура безпосередньо передувала скіфській. Але, були і певні розбіжності у середовищі «автохтоністів». Так, М. Артамонов вважав предками скіфів племена зрубників, але формування «скіфської тріади», що надала скіфській культурі характерного вигляду, відбувалося, з його точки зору, не на місцевій основі, а під час перебування скіфів у Передній Азії під безпосереднім впливом культури цього регіону [22, с. 7, 34]. На думку ж Б. Гракова, саме зрубна культура, що зазнала значних змін під час переходу від доби бронзи до залізного віку, стала основою суто скіфської культури, формування якої відбулося у «перехідних» пам'ятках чорногорівського і новочеркаського типу [23, с. 66, 93; 24, с. 23].

«Міграційну» концепцію активно відстоювали київські археологи В. Ільїнська, О. Тереножкін та їх послідовники. Відповідно даним Геродота, дослідники пов'язували появу скіфських племен на території Східної Європи з їх просуванням з глибинних районів Азії [25; 26; 27]. На думку О. Тереножкіна, не було жодної наступності, ані етнічної, ані культурної, між населенням Північного Причорномор'я доскіфського та скіфського часу – скіфи прийшли на ці території у VII ст. до н. е. і принесли з собою в основному вже сформовану культуру [25, с. 208]. Отже, тут необхідно відзначити те, що від Геродота і до сучасних дослідників, історична версія появи перших скіфів у Північному Причорномор'ї (їх прихід з Азії під тиском масагетів), традиційно користувалася більшою довірою, принаймні, що стосується одного з можливих компонентів складання причорноморської скіфської культури [28, с. 63].

Проте, незважаючи на всю несумісність, на перший погляд, двох концепцій етногенезу скіфів, у поглядах їх adeptів спостерігаються і певні спільні риси. Адже більшість скіфологів, незалежно від того якої концепції вони дотримуються, вважають, що формування скіфів відбувалося в результаті взаємодії місцевого та прийшого населення. Отже, розбіжності між «автохтоністами» та «міграціоністами» полягали лише у різній оцінці співвідношення місцевих і прийшлих компонентів у складі скіфського етносу та у визначенні території, з якої почалася міграція зі сходу [29, с. 5].

Через призму автохтонності скіфського населення на території України розглядав В. Петров і скіфську генеалогічну легенду [5; 6; 9, с. 153-159]. Проаналізувавши записані Геродотом дві версії легенди («скіфську» та «еллінську») учений прийшов до висновку, що перша є генеалогічним переказом скіфів-землеробів та волопасів, а друга належала скіфам-кінним лучникам. Його інтерпретація даної легенди, що базувалася на широкому колі писемних (повідомлення Геродота, Діодора Сіцилійського, Валерія Флакка) та археологічних джерел (декоративне мистецтво Північного Причорномор'я), аналізі етнонімів та топонімів Північного Причорномор'я, в цілому знаходилася в рамках традицій тогочасної науки. У радянській літературі 1920–1970-х рр. найбільше розповсюдження отримали господарсько-етнічне та етнічне трактування легенди. Майже всі дослідники, хоча й в різній мірі, і по-різному аргументуючи свої позиції, стверджували тезу про переважання в ній місцевих землеробських елементів над прийшлими кочовими [30].

Сьогодні погляди В. Петрова на проблему походження скіфів виглядають дещо застарілими. Утім, на думку багатьох авторитетних скіфологів, «автохтонна» гіпотеза найбільш логічно поєднує дані археології, письмові свідчення та концепції суміжних наук, не втрачаючи і досі своєї наукової цінності [31, с. 111]. Таким чином, можна сміливо стверджувати, що участь у формуванні скіфського етносу автохтонного компоненту не заперечується більшістю науковців, а отже і у дослідженнях В. Петрова виявляється раціональне зерно.

Учений, доводячи автохтонність скіфського населення, наполягав і на визнанні його етнічної однорідності на всій території Скіфії (Степової та Лісостепової). У зв'язку з цим він намагався спростувати пануючий у тогочасній науковій літературі принцип «господарського» та «етнокультурного» розчленування скіфських племен – протиставлення осілим хліборобським племенам кочових скіфів-скотарів (лісостеп – район хліборобських неіранських племен, степ – племінна зона іраномовних кочових скотарів) [9, с. 162-163]. Проаналізувавши історіографію проблеми, В. Петров підкреслює, що в даному випадку йдеться про «історіографічні стандарти», які «повторюються від праці до праці». Аргументуючи власну точку зору учений посиляється на нові, на той час, дані досліджень скіфських курганів у лісостепу біля Борисполя (розкопки В. Ільїнської) і зауважує на тому, що нововідкриті пам'ятки цілком тотожні, за ознаками поховального обряду та матеріальною культурою, степовим курганам Нижнього Подніпров'я. Отже, автор доходить висновку про те, що зональне розчленування скіфської культури є археологічно не обґрунтованим, а тогочасні культури Степу і Лісостепу були єдиними. На його думку «...вершники і вершництво як соціальний прошарок були властиві однаково степовій та лісостеповій Скіфії. Так само кочівництво і хліборобство» [9, с. 163-164]. Утім, тут необхідно відзначити, що насправді кургани поблизу Борисполя сьогодні визначаються скіфознавцями як «степові» у

відповідності до ландшафту, оскільки вздовж Дніпра тягнуться степова смуга майже до широти Києва, де й було розкопано курганну групу, на яку посилається В. Петров. У сучасній скіфології інфільтрація степового вершницького населення у межі лісостепу сумнівів ні у кого не викликає, але ці пам'ятки, що були залишені степовиками, суттєво відрізняються від місцевих за поховальним обрядом [32].

Наступний аргумент дослідника у спростуванні концепції зонально-географічного поділу господарчих систем Лісостепу і Степу – розповідь Геродота про скіфів-землеробів та скіфів-орачів. В. Петров, згідно повідомлення Геродота, вважав, що скіфська степова територія навколо Ольвії у пониззі Дніпра та Бугу була заселена скіфськими землеробськими племенами (геродотові *geōrgoi* та *aroteres*). Проте, локалізація скіфів-землеробів викликала у дослідників певні труднощі, адже за археологічними даними на вказаних територіях за часів Геродота й дещо раніше численного осілого населення не зафіксовано. Цю розбіжність між даними письмового джерела та археологічними реаліями згодом пояснив В. Абаєв. Він, досліджуючи питання скіфів *geōrgoi*, переконливо довів, що етимологія даного етноніму походить не з давньогрецької, а з кола іранських мов. На його думку за терміном *geōrgoi* ховається не грецьке слово зі значенням «землероби», а грецька передача місцевої скіфської назви *gau-varga*. Такий етнонім знаходить точну аналогію у назві іншого скіфського (сакського) племені *hauma-varga*, зафіксованого у давньоперських клинописних текстах. Дослідник запропонував виводити слово *geōrgoi* з іранської і вважати його огреченим скіфським етнонімом *gauvarga*, який слід перекладати «ті, що розводять худобу» («ті, що розводять» – *varga*, «худоба» – *gau*) [33, с. 129-130] або «ті, що вклоняються (вшановують) худобі» [34, с. 99-100]. Таким чином, В. Абаєв з'ясував як у Геродота з'явилися «скіфи-землероби» поруч із «орачами» – на всі питання грецьких колоністів і самого Геродота до місцевих жителів, як називається це плем'я, вони отримували єдину відповідь: *gauvarga*. У грецькій же передачі це скіфське слово мало перетворитися на *geōrgoi*. Отже, геродотові *geōrgoi* є тими ж самими скотарями і жодного відношення до землеробства не мають.

Намагаючись довести власну точку зору та зруйнувати концепцію зонально-географічного поділу господарських систем Лісостепу і Степу, В. Петров пропонував використовувати і етнографічні джерела. Так, на його думку, у даному разі найкраще звертатись до матеріалів Середньої Азії, адже у народів цього регіону довгий час зберігалися пережитки родової організації, що дає можливість зрозуміти окремі повідомлення залишені Геродотом про скіфів. Крім того, учений апелює і до етнографічних досліджень ногайців Північного Причорномор'я [9, с. 165-169]. Дослідник писав: «Говорячи про скіфів, звичайно кажуть про скотарські і землеробські племена. Мовляв, «населення Скіфії поділялось на осіле хліборобське і кочове скотарське». Така концепція могла з'явитись лише через недостатню увагу до етнографічних даних, з яких видно, що у скотарських народів

кровно-родові і господарсько-майнові зв'язки своєрідно схрещувалися (тут В. Петров полемізує із відомим скіфологом І. Яценко – *А.В.*). Господарська діяльність залежала в межах роду від майнового становища глави сім'ї. З цим були пов'язані кочівництво або осілість, пастушество або хліборобство з тим однак, що кровна спорідненість, племінна приналежність, родова взаємозалежність при цьому не порушувалися. Відокремлюються не племена-господарства-зони, а майново-господарські угруповання і соціальні прошарки в середині того ж таки племені» [9, с. 166-167]. Отже, В. Петров вважає, що кочували заможні члени суспільства та всі власники худоби, а ті з членів роду, що не мали достатнього поголів'я худоби, незаможні не кочували і займалися землеробством. Так, на його думку, утворюється протилежність між скотарями і хліборобами, яка була зумовлена не географічними умовами ландшафтних зон, а майновою відмінністю двох господарських груп спільних у родовій або племінній належності. Таким же чином, дослідник вирішував і «господарськоселищну проблему» – зиму скіфи перебували разом (кочовики та хлібороби) на одному місці пристосованому для сталого життя з стадами, а навесні заможна скотарська верхівка відкочовувала з місця зимівлі, переганяючи худобу з місця на місце, восени ж знову кочовики приганяли стада на зимівлю, «де залишалася незаможна безхудобна біднота» [9, с. 168-169]. Такі погляди В. Петрова в жодній мірі не протирічать висновкам сучасних дослідників історії кочових народів Євразії і, зокрема, причорноморських ногайців [35, с. 143-166], а отже й зберігають свою наукову цінність.

Значне розширення археологічної джерельної бази впродовж останніх десятиліть підтвердило тезу В. Петрова про два соціально-господарські масиви у межах Скіфії. Утім, в сучасній скіфології факт зонально-географічного, а разом з тим і етнічного, поділу Скіфії вважається загально визнаним. Дані археології свідчать про традиційну господарську спрямованість Степу на кочове господарство, а Лісостепу на землеробство і виробництво зерна на продаж. Натомість з тезою В. Петрова про етнічну однорідність Скіфії сьогодні наврядчи погодиться більшість дослідників. Населення Лісостепової Скіфії, напевно, було місцевим і продовжувало свій розвиток ще з попередньої епохи [3, с. 8]. Щодо Степової Скіфії, то тут повновладними господарями в VII – IV ст. до н. е. були кочові скіфи, в основі своїй іраномовні.

На думку сучасних скіфологів населення Скіфії етнічно було неоднорідним, а скіфський етнос мав гетерогенний характер, тобто такий, що склався на основі як місцевого компоненту (культури історичних кіммерійців, що сформувалася на основі зрубної культури доби пізньої бронзи), так і прийшлих протоскіфських племен. Процес формування скіфського етносу відбувався в рамках єдиного етносоціального організму, що склався в результаті завоювання протоскіфами/ранніми скіфами кіммерійських племен. Стабільність даної етносоціальної структури, станової за суттю, забезпечувалася наявністю військово-політичної організації, що

була знаряддям володарювання правлячої верхівки скіфського суспільства, яка спиралася на «природних» підданих, над підкореними групами кочового населення [29, с. 79].

Оригінальний підхід В. Петрова до проблеми скіфського етносу, хоча й не знайшов підтримки у науковому співтоваристві (за винятком М. Брайчевського [12, с. 19-30]), але й не був ніким спростованим. Таким чином, певною мірою, дане питання у скіфології залишається відкритим [36, с. 129].

Не витримала випробування часом і теза В. Петрова про існування єдиної скіфської (вершницької) імперії, що простягалась від Альп до Алтаю. Щонайбільше Велика Скіфія, як політичне об'єднання, за часів свого піднесення у V – першій половині IV ст. до н. е. охоплювала межі сучасної Степової та Лісостепової України, Молдови і Добруджі. В той же час кочові народи скіфського культурного вигляду насправді займали величезні, здебільшого степові простори Євразії, від Подунав'я до Монголії та Північного Китаю [36, с. 130-132]. Крім того, за даними сучасної скіфології розвиток скіфської державності мав дискретний характер, адже для стабільного розвитку міцних кочових утворень були необхідні не лише внутрішні, але й зовнішні об'єкти експлуатації. Саме останні відігравали значну роль у кочовиків в наслідок обмежених економічних можливостей екстенсивного скотарства, а також завдяки військовій перевазі над осілими народами. Протягом всієї своєї історії скіфи не гребували такими джерелами доходів як грабіжництво та збирання данини з підкореного населення, а також іншими подібними засобами отримання продуктів ремесла та землеробства [37]. Дослідники вважають, що об'єктом експлуатації скіфів кочівників було населення Закавказзя та Передньої Азії (за часів «царства Ашкуза» у VII – першій половині VI ст. до н. е.) та землеробські племена українського Лісостепу часів існування північнопричорноморської Скіфії (VI–IV ст. до н. е.). Крім того, на консолідацію кочового населення Скіфії впливало протистояння номадів та землеробів Лісостепу [29, с. 79].

Загалом можна сказати, що не всі ідеї, в тому числі і в галузі скіфознавства, висловлені В. Петровим були «почуті» сучасниками або витримали перевірку часом. Утім, його роботи відзначаються широтою підходу до етнічної проблематики і розв'язують її на основі ґрунтового наукового аналізу. Таким чином і сьогодні, і надалі досліднику давньої історії України й, зокрема, історії скіфів не обійтися без наукових праць визначного українського науковця Віктора Платоновича Петрова.

Джерела та література

1. Толочко П. П. Віктор Петров – дослідник українського етногенезу // Петров В. Походження українського народу. – К.: МП «Фенікс», 1992.
2. Блокін С. Довкола таємниці // Петров В. Походження українського народу. – К.: МП «Фенікс», 1992.
3. Толочко П. П. Слово про В.П. Петрова – видатного українського археолога // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – Київ-Львів: «РАС», 1997.

4. Петров В. Походження українського народу. – К., МП: «Фенікс», 1992.
5. Петров В.П., Макаревич М.Л. Скифская генеалогическая легенда // Советская археология. – 1963. – №1.
6. Петров В. П. Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1962. – Вып. 4.
7. Петров В. Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського етногенезу) // Укр. іст. журн. – 1963. – № 4.
8. Петров В. Скифи. Мова і етнос. – К., 1968.
9. Петров В. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика. – К., 1972.
10. Петраускас О. В. Балто-слов'янські відносини за роботами Віктора Платоновича Петрова // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наукових статей присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. – Київ-Львів: «РАС», 1997.
11. Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор. – М.; Л., 1949. – I.
12. Брайчевський М. Ю. «Русские» названия поргов у Константина Багрянородного // Земли Южной Руси в IX – XIV вв. – К., 1985.
13. Корпусова В. М. В. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення // Слово і час. – 2002. – №10.
14. Кухаренко Ю. В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях // Советская археология. – 1954. – Т. 19.
15. Зализняк А. А. Проблемы словяно-иранских языковых отношений в древнейший период // Вопросы славянского языкознания. – 1962. – Вып. 6.
16. Зализняк А. А. Контакты между славянами и скифосарматскими племенами // Краткие сообщения Института славяноведения. – 1963. – Вып. 28.
17. Алексеев Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. – М., 1973.
18. Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1977.
19. Див. Клейн Л. С. Территория и способ погребения кочевых скифских племен по Геродоту и археологическим данным // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Вып. 2. – Л., 1961. – С. 45-56; Його ж. Происхождение скифов царских по археологическим данным // Советская Археология. – 1963. – № 4. – С. 27-35; Його ж. Легенда Геродота об азиатском происхождении скифов и нартский эпос // Вестник древней истории. – 1975. – № 4. – С. 14-27; Його ж. Проблема «X» // Проблемы скифо-сибирского культурно-исторического единства. – Кемерово, 1979. – С. 18-22; Його ж. Третья гипотеза о происхождении скифов (Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии») // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 6. – С. 72-74; Його ж. Индоарии и скифский мир: общие истоки идеологии // Народы Азии и Африки. – 1987. – № 5. – С. 63-82 та ін.
20. Talgren A. M. La Pondide Prescythique après l'introduction des metaux // Eurasia Septentrionalis Antiqua. – Helsinki, 1926. – Vol. II.
21. Див. Артамонов М. И. К вопросу о происхождении скифов // Вестник древней истории. – 1950. – №2. – С. 44-46; Граков Б. Скифы. – К.: Видавництво АН УРСР, 1947; Граков Б.Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М.: Издательство АН СССР, 1954. – С. 39-93; Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 46. – М., 1955. – С. 155, 161-162; Яценко И.В. Скифия VII-V вв. до н.э. – М., 1959. – С. 17 тощо.
22. Артамонов М.И. Киммерийцы и скифы (от появления на исторической арене до конца IV в. до н. э.). – Л., 1974.
23. Граков Б. Н., Мелюкова А.И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время // Вопросы скифо-сарматской археологии. – М.: Издательство АН СССР, 1954.
24. Граков Б. Н. Скифы. – М., 1971.
25. Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К.: Наукова думка, 1976.

26. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. – К.: Наукова думка, 1963.
27. Ильинская В.А. Скифия VII–IV до н. е. – К.: Наукова думка, 1983. – 378 с.
28. Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии VII–IV веков до н.э. – Санкт-Петербург, Издательство Государственного Эрмитажа, 2003.
29. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К.: «Наукова думка», 1990.
30. Див.: Варнеке Б.В. Легенди про походження скіфів // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. – 1928. – №76; Семенов-Зуссер С.А. Скіфи-кочовники на території Північного Причорномор'я // Наукові записки Харківського Державного педагогічного інституту. – Т. I. – Харків, 1939. – С. 170; Артамонов М.И. О землевладении и земледельческом празднике у скифов // Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук. – № 95. – Вып. 15. – Л., 1948. – С. 4-5; Граков Б.Н. Скифский Геракл // Краткие сообщения
31. Института истории материальной культуры. – Вып. XXXIV. – М. – Л., 1950. – С. 8-9; Його ж. Скифы. – М., 1971. – С. 21-22; Штительман Ф. М. Поселения античного периода на побережье Бугского лимана // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 50. – 1956. – С. 266; Болтенко М.Ф. Herodoteanea // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Вып. 3. – Одесса, 1959. – С. 38-55 тощо.
32. Яценко И. В., Раевский Д. С. Некоторые аспекты состояния проблемы (обзорная статья). Круглый стол «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии» // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 5.
33. Скорый С. А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения этнокультурного элемента). – К., 2003.
34. Абаев В. И. Выступление на круглом столе «Дискуссионные проблемы отечественной скифологии» // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 5.
35. Абаев В.И. Геродотовские Skythai Geōrgoi // Избранные труды. Религия, фольклор, литература. – Владикавказ, 1990.
36. Грибовський В. В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у XVIII – на початку XIX ст.: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006.
37. Кравченко Н., Павленко Ю. Коментар до праці «Походження українського народу» // Петров В. Походження українського народу. – К.: МП «Фенікс», 1992.
38. Див.: Хазанов А. М. Социальная история скифов. – М.: Наука, 1975; Тереножкін О.І. Класи і класові відносини у Скіфії // Археологія. – 1975. – Вып. 15. – С. 10-11; Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. – К.: «Наукова думка», 1990. – С. 79.

Annotation

In 2009 one hundred and fifteen years have passed since V. P. Petrov's birthday and forty years from his death. About this Ukrainian intellectual, who was a person of outstanding erudition and broad range of scientific interests, we can say that he was eminent person of the humanities in XX century. He was known as a historian, an archeologist, a philologist, a philosopher and talented writer from the neoclassic circle (he wrote under assumed surnames Domontovich and Ber). But nowadays he is still unknown not only in western scientific world, but in his native country, too; there is no any generalizing monograph and his many-sided intellectual heritage is forgotten. "Scythian constituent" of Petrov's work is not exception to the rule; it still remains without attention of researchers. This article is devoted to analysis of Petrov's work in field of scythologia.

УДК 904(477.7):070

Ігор Лиман

**ГАЗЕТНІ ПУБЛІКАЦІЇ ЯК ДЖЕРЕЛА ЛОКАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ:
ДОСВІД ПІДГОТОВКИ ТРЬОХТОМНОГО АРХЕОГРАФІЧНОГО
ВИДАННЯ «БЕРДЯНСЬК ОЧИМА КОРЕСПОНДЕНТІВ
“ОДЕСЬКОГО ВІСНИКА”»**

Газетні публікації мають дещо дивну, подвійну природу. З одного боку, їхнє життя дуже нетривале: вже через кілька місяців, тижнів, а то й днів більшість з них втрачає свою актуальність. Адже газети покликані інформувати читачів про новини, висвітлювати питання, які викликають найбільший інтерес читацької аудиторії на даний момент. Те, що ще недавно викликало жваве обговорення, до чого була прикута увага і кореспондентів, і читачів, невдовзі витісняється іншими подіями, відходячи на другий, третій, четвертий план і, нарешті, йде у небуття. Це відбувається сьогодні; подібне спостерігалось і в позаминулому столітті. Звичайно, з певною поправкою на відмінності самих темпів життя, обсягів інформаційних потоків.

З іншого боку, газетні матеріали і через десятки, сотні років після їхнього опублікування викликають неабиякий інтерес. Вони – цінне джерело для вивчення історичного минулого. І, як не дивно, ця цінність великою мірою обумовлюється тією ж специфікою, яка визначає швидке «старіння», втрату актуальності газетних публікацій невдовзі після їхнього виходу в світ. Адже для того, щоб глибше зрозуміти події минулого, дуже важливо побачити їх очима сучасників. Сучасників, які аналізували і описували факти, ще не маючи можливості оцінювати їх «заднім розумом», враховуючи знання про подальшу логіку розгортання подій. Коротка кореспонденція про, здавалось би, незначний факт згодом може виявитись неоціненною для дослідження витоків знакових історичних подій.

Як для професійних істориків, так і для нефакхівців, які «просто» цікавляться минулим, дуже важливо побачити це минуле не тільки крізь призму переважно «сухої» інформації архівних справ. І саме газетні публікації надають для цього чудову можливість, містячи у собі оціночні судження, віддзеркалюючи ті чи інші переконання, вподобання, симпатії та антипатії кореспондентів.

Нарешті, сторінки старих газет містять великі масиви інформації про подробиці, які не фіксувались в інших видах джерел, або ж, якщо і фіксувались, то ті, інші, джерела на сьогодні вже є втраченими.

Все сказане вище є справедливим і щодо значення публікацій газети «Одеський Вісник» для реконструкції, або, якщо хочете, відтворення (залежить від того, з яких методологічних позицій підходити) історичного минулого міста Бердянська.

Саме викладення досвіту археографічного опрацювання відповідних матеріалів «Одеського Вісника» і є основною метою цієї статті.

Згідно з існуючою традицією літочислення історії міста Бердянська, «перлина Приазов'я» веде свій початок з 1827 р. Тож неважко підрахувати, що рік 2007 для Бердянська був ювілейним. Не дивно, що ще заздалегідь місто почало готуватись до відзначення своєї 180-ї річниці.

У рамках такої підготовки до мене звернувся голова комісії з освіти та науки Бердянської міської ради. Сутність звернення цілком логічна: мені було запропоновано підготувати пропозиції щодо складання «Цільової програми з наукового дослідження історії міста Бердянська» на 2007 рік.

На той час я вже мав певні напрацювання в царині історичної регіоналістики, археографії, безпосередньо історії Бердянщини. Ще у 2002 р. було створено Бердянське відділення Запорізького наукового товариства ім. Я.П. Новицького. У цьому ж році спільно з І.М. Бастригою видана книжка «Начала истории Бердянска», а з К.О. Бахановим — «Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники». На момент згаданої бесіди з головою комісії з освіти та науки вже знаходився у видавництві оригінал-макет археографічного видання «Бердянська чоловіча гімназія (остання третина ХІХ століття) // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том І», підготовлений разом із В.М. Константиною (у тому ж 2006 році книга була опублікована).

Зрозуміло, що ідея складання цільової програми з наукового дослідження історії Бердянська не могла залишити мене байдужим. Тим більше, що мені були добре відомі кілька комплексів джерел, які просто «напрошувались» на першочергове опрацювання і публікацію. А те, що рік, на який мала складатись програма, — ювілейний, певною мірою було запорукою того, що обіцяні на тиражування книг кошти дійсно будуть виділені.

Серед згаданих джерельних комплексів одними з найбільш значущих, об'ємних та інформативних були саме матеріали найпопулярнішої свого часу на просторах від Молдови до Кавказу регіональної газети «Одеський Вісник», в якій зафіксовано події і факти з історії Бердянська, починаючи з 1827 року. Тобто з того самого року, який традиційно вважається роком заснування Бердянська. Фактично, публікації газети являють собою своєрідну хроніку історії населеного пункту біля Бердянської коси 1820-х — 1890-х рр.

Додаткової актуальності публікації цього джерельного комплексу надавав той факт, що у світі збереглося лише кілька повних (або більш-менш повних) комплектів підшивок цієї газети, і можливості доступу до них є обмеженими. І не лише для бердянців, для яких кожне тривале відвідання Одеси, Санкт-Петербурга чи Москви пов'язане з чималими фінансовими тратами. У тій самій Одесі в обох бібліотеках, де збереглася газета (йдеться про Одеську державну наукову бібліотеку ім. М. Горького і Наукову бібліотеку Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова), робота з матеріалами «Одеського Вісника» дозволяється лише за наявності

спеціального відношення, кожне з яких індивідуально розглядається дирекцією.

Адже інтерес до видання надзвичайно великий не лише з боку дипломованих істориків. На її шпальтах пересічні одесити намагаються знайти інформацію про своїх предків, свої будинки; представники підприємств – про заклади, від яких останні відраховують свою історію... Не кажу вже про чисельних краєзнавців, журналістів, для яких матеріали газети є справжнім скарбом. Не кажу і про студентів, які воліють використати статті «Одеського Вісника» як джерела для підготовки статей, курсових та дипломних робіт.

Така популярність серед сьогоденішніх читачів неминуче негативно впливає на фізичний стан примірників газети. А це, в свою чергу, змушує бібліотеки поступово ще більше обмежувати доступ до раритетного видання. Серед кроків на шляху цього обмеження варто згадати вже кількарічну заборону видавати читачам Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького підшивки газети за 1891–1893 рр. і плановане ще минулого року поширення цієї заборони на ряд підшивок за 1880-і рр. А про можливість копіювати матеріали «Одеського Вісника» тут годі й казати! Не те що газети ХІХ ст., а й будь-які книги, видані до 1945 р., в обох бібліотеках Одеси копіювати суворо заборонено.

Перефразовуючи одного з бердянських кореспондентів одеської газети В.К. Крижанівського, скажу щодо обмеженості доступу до цього періодичного видання: «Пишу це, бо сам був свідком подій». Адже до публікацій «Одеського Вісника» я звертався (саме в Одесі) і при підготовці книг про того самого «бердянського літописця» Василя Костянтиновича Крижанівського, і про Бердянську чоловічу гімназію останньої третини ХІХ століття. Причому не обмежуючись переписуванням лише тих статей, які безпосередньо стосувались тематики і хронологічних меж вищезгаданих книг. Упродовж кількох років самому та разом з В.М. Константіною довелось здійснити з півдюрини відряджень до Одеси, аби опрацювати публікації «Одеського Вісника» за кілька десятиліть.

Такі витрати часу і енергії (не кажучи вже про витрату на відрядження університетських коштів), а також перспектива принаймні не менших витрат довгий час охолоджували запал здійснити проект завершення проведення суцільної евристики матеріалів «Одеського Вісника» і систематизації та видання тих з них, які стосуються історії Бердянська. Але головне, що для натхнення потрібна була зацікавленість з боку самого міста, як то кажуть, «message», що ідея видання наукових досліджень і археографічних праць з історії Бердянська реально, а не декларативно, цікавить не лише професійного історика, але і місцеву владу. Тим більше, що за прикладом такої зацікавленості далеко ходити не доводилось: саме щира підтримка ректора В.В. Крижка дала і натхнення, і змогу підготувати й видати перший том матеріалів з історії Бердянського державного педагогічного університету.

За такий «message» і було сприйняте звернення голови комісії з освіти та науки Бердянської міської ради. Відповідні пропозиції щодо цільової програми були підготовлені, і Борис Якович сказав сакраментальну фразу, що це – справа честі міста, і додав: «Ви сміливо працюйте, а гроші ми знайдемо».

Не чекаючи виділення таких коштів і початку року, на який складалась «Цільова програми з наукового дослідження історії міста Бердянська», була розпочата реалізація наміченого. Поки що, як і раніше, при фінансуванні університетом. До проекту був залучений такий, що подає надії, студент-історик Андрій Піменов. Вже на початку осені він два тижні пропрацював в одеській бібліотеці. Але при напруженій роботі (пізніше і самі бібліотечні працівники, і знайомі мені читачі висловлювали захват усидливістю молодого науковця) Андрію вдалося опрацювати газетні підшивки лише за п'ять років. При таких темпах проект «обіцяв» розтягнутись надовго.

Аж тут з'явилась чудова можливість зробити «прорив», заощадивши масу часу та зусиль. Ця «можливість» з'явилась в особі професора Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова О.А. Бачинської. Досліджуючи історію Південної України, ми з В.М. Константиною вже кілька років були знайомі з Оленою Анатоліївною, неодноразово зустрічались з нею на захистах дисертацій і наукових конференціях. І ось, дізнавшись про наш проект і про складності в його реалізації, пані Олена пообіцяла спробувати скористатись своїм тривалим партнерством з Науковою бібліотекою свого університету у написанні книжок і отримати дозвіл на фотографування всіх потрібних нам публікацій «Одеського Вісника».

Сказано – зроблено. І керівництво Наукової бібліотеки Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова люб'язно пішло нам назустріч, зробивши жаданий виняток і давши потрібний дозвіл. Залишалось тільки перегорнути кожну сторінку ще не опрацьованих підшивок газет і відмітити номери, в яких містилась інформація про Бердянськ.

А далі – справа техніки. І в прямому, і в переносному сенсі. Озброївшись університетськими цифровим фотоапаратом і ноутбуком, ми впродовж чотирьох днів зробили більше тисячі знімків. При цьому залишалось лише співчувати і дякувати тендітним дівчатам-співробітницям бібліотеки, яким доводилось носити з віддалених сховищ десятки товстених газетних підшивок (порядок є порядок – до службових приміщень читачам, навіть для надання допомоги в перенесенні літератури, входити забороняється). При цьому треба було бачити, з яким пієтетом, трепетом ставилась до кожної сторінки раритетної газети завідувач сектором відділу рідкісних книжок та рукописів бібліотеки Інна Вікторівна Пігулевська, якій була доручена місія допомагати нам у фотографуванні.

Звичайно, оскільки підшивки «Одеського Вісника» за кілька років у Науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова відсутні, мені з Андрієм Піменовим довелося таки попереписувати відповідні

статті у відділі рідкісних видань та рукописів Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького.

Далі – майже півроку копіткої роботи з опрацювання привезених із Одеси матеріалів. В рутинному «чорновому» комп'ютерному наборі тексту крім мене, В.М. Константинової і А.М. Піменова взяли участь ще кілька студентів БДПУ. Після цього я вже сам звіряв кожне набране слово з газетним текстом. Так що всі можливі огріхи повністю лежать на моїй совісті.

Щодо самої передачі текстів, зазначу, що матеріали подано мовою оригіналу. Пунктуація наближена до норм сучасного правопису. Збережені орфографія та синтаксис, за винятком явних друкарських помилок.

Старі кириличні літери «і», «ѣ», «ѳ» замінені відповідно літерами «и», «е» та «ф». Твердий знак наприкінці слів опущено.

Коли всі виявлені матеріали «Одеського Вісника», які стосуються Бердянська, були зведені в один файл, стало очевидним, що вони не вмістяться не те що в одну, але і в дві книги. Тож публікації за хронологією поділено на три частини, що і відбито в назвах книг, до яких вони увійшли: «Юне місто». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1827–1860 pp.); «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861–1875 pp.); «Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876–1893 pp.)). Перша частина назви кожної книги є цитатою, взятою з самих газетних публікацій. Причому кожна з характеристик – «Юне місто», «Кращий порт Азовського моря», «Повітова столиця» – неодноразово використовувалась по відношенню до Бердянська кореспондентами газети і може вважатись знаковою для кожного з виокремлених періодів. Ідентичність же других частин назв трьох книг обумовлена необхідністю підкреслити належність їхніх матеріалів до єдиного джерельного комплексу.

При всій умовності періодизації, при визначенні хронологічних меж кожної книги було враховано одразу кілька чинників. Перший – знакові зміни, що мали місце в цілому в Російській імперії і на півдні України зокрема. Йдеться, насамперед, про зміни, пов'язані з модернізацією і проведенням так званих «великих реформ» 1860–1870-х pp. Другий чинник – особливості розвитку самого Бердянська на кожному з визначених етапів. І, нарешті, чинник третій – етапність розвитку преси Російської імперії. Згадаймо, що авторитетні російські джерелознавці щодо цієї етапності зазначають: «С начала XIX в. стали бурно развиваться как газетная, так и журнальная периодика, но преобладала все-таки журнальная. В 60-е годы существенно изменились как журнальное, так и, особенно, газетное дело, и в 70-е годы газетная периодика начала преобладать над журнальной, что знаменовало начало нового этапа развития этого вида исторических источников» [1].

Аби археографічна культура кожної книги мала належний рівень, публікації супроводжуються науково-довідковим апаратом, який включає

коментарі, словники застарілих та рідковживаних слів, іменні та географічні покажчики, списки скорочень. Причому в кожному випадку всі згадані частини науково-довідкового апарату складались індивідуально, відповідно до текстів того чи іншого тому, і не дублюють одна одну.

Звісно, найбільш копіткою виявилась підготовка коментарів. Аби провести хоча б часткову верифікацію інформації, поданої в «Одеському Віснику», була проведена евристична робота в Державному архіві Одеської області, Державному архіві в Автономній Республіці Крим, Державному архіві Запорізької області, в Петербурзьких архівах. Крім того, опрацьовувались документи «Полного собрания законов Российской империи», матеріали ряду довідкових видань XIX ст., видань Бердянського повітового земства тощо.

На завершальному етапі до участі в проекті були запрошені вищі навчальні заклади – партнери Бердянського державного педагогічного університету: Ростовський педагогічний інститут Південного Федерального університету, Таганрозький державний педагогічний інститут, Невинномиський державний гуманітарно-технічний інститут. Їх науковцям (професору Р.М. Ситько, доцентам О.О. Волвенку, Ж.А. Абрековій) була надана можливість взяти участь у написанні вступних статей до трьох томів. По-перше, оскільки всі міста, в яких розташовані згадані навчальні установи, у XIX ст. належали до регіону «Південної Росії» і мали давні зв'язки із Бердянськом, а Ростов-на-Дону і Таганрог – конкурували з ним за першість на Азовському морі. По-друге – аби бердянці переконалися, що, здавалось би, вузькокраєзнавчі, локальні проблеми історії Бердянська можуть бути цікавими і далеко за межами цього приморського міста. Нарешті, по-третє, аби ще раз підкреслити невичерпні інформативні можливості опублікованих джерел: кожен, залежно від своїх світоглядних імперативів, політичної чи іншої заангажованості, рівня професіоналізму, особистих уподобань, життєвого досвіду, врешті-решт, залежно від часу, витраченого на написання статті, може акцентувати увагу на тих аспектах, які ближче саме йому (їй), зробити висновки, які, виходячи далеко за межі запропонованої проблематики, можуть викликати заперечення, що будуть базуватись на тих самих джерелах.

Паралельно з роботою над підготовкою оригінал-макетів розгорталась подія навколо питання фінансування цих публікацій, передбачених «Цільовою програмою з наукового дослідження історії міста Бердянська». У березні 2007 р. при виконавчому комітеті Бердянської міської ради було створено Координаційну раду з питань охорони історико-культурної спадщини, краєзнавства, взаємодії музеїв, істориків-науковців, краєзнавців, учбових закладів міста. У затвердженому рішенні Бердянського виконкому Положенні про цю раду декларувалось, що вона і створюється, зокрема, задля «розширення можливостей для наукового вивчення» історії Бердянська. До складу ради був запрошений і я. Публікація книг, передбачених цільовою програмою, викликала жваве обговорення членами

Координаційної ради. Не заглиблюючись у деталі, обмежусь констатацією того, що бюрократична тяганина забрала чимало часу і порядком попсувала наші нерви, втім, справа була-таки доведена до кінця – всі три книги побачили світ [2; 3; 4].

Наприкінці зверну увагу на мотиви такого докладного опису історії підготовки цих книг, фіксації етапів досить тривалого пройденого шляху. Це – не лише бажання саморефлексії упорядника, його певна ностальгія за «славними часами» напруженої, а головне, плідної праці в архівах, бібліотеках або у своєму кабінеті. Не лише цілком природне бажання віддати моральні борги тим, хто був так чи інакше залучений до реалізації проекту. Набагато важливішим є те, що викладення самим автором чи упорядником мотивації, з якої він звернувся до вивчення певної проблеми, опис етапів та інструментарію цього вивчення дозволяють читачеві більш адекватно сприймати книги, а науковцям – ознайомитись з чужим досвідом підготовки археографічного видання з локальної історії.

Джерела та література

1. Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М.: РГГУ, 2000. – С. 453.
2. «Кращий порт Азовського моря». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1861 – 1875 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. – Бердянськ – Таганрог: РА «Тандем – У», 2007. – 402 с.
3. «Повітова столиця». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1876 – 1893 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константинова. – Бердянськ – Невинномиськ: РА «Тандем – У», 2007. – 380 с.
4. «Юне місто». Літопис історії Бердянська очима кореспондентів «Одеського Вісника» (1827 – 1860 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, А.М. Піменов. – Бердянськ – Ростов-на-Дону: РА «Тандем – У», 2007. – 358 с.

Annotation

The author of the article describes his own experience in writing three-volume archeographical edition, which consists of more than 500 articles about Berdyansk, published in the newspaper “Odes’kyi Visnyk” in 1827 – 1893 years. Attention is paid to organizational, heuristic, archeographical and others aspects of the work.

УДК 94(470)"19":311

Вікторія Константинова

**ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ МАТЕРІАЛІВ ПЕРШОГО
ЗАГАЛЬНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
1897 р. ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СПЕЦИФІКИ СТАНОВОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ
МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ І ТАВРІЙСЬКОЇ
ГУБЕРНІЙ**

Соціальна історія, яка кілька десятиліть тому набула надзвичайної популярності серед науковців різних континентів, після певного спаду знов «відвойовує» свої позиції у сучасній історіографії. Йдеться про історіографію не тільки американську та західноєвропейську, але і про російську та українську. Для двох останніх характер досліджень з соціальної історії має свою специфіку, пов'язану, з одного боку, зі збереженням традиційних для радянської історіографії підходів, а з іншого, з намаганнями слідувати кращім західним зразкам, що вимагає, між іншим, і запозичення як методології, так і термінології. При цьому окремим науковцям вдається посісти провідні позиції не тільки у вітчизняній, але і у світовій історіографії, ставши визнаними авторитетами в дослідженні соціальної проблематики. На пострадянському просторі таким авторитетом є Б. Миронов, який тривалий час плідно працює над вивченням соціальної історії Російської імперії [1].

Якщо Б. Миронов та ряд інших російських і західних дослідників (однією з найпомітніших постатей серед яких є Г. Фріз [4; 5]) роблять акцент на узагальненнях щодо всієї Російської імперії, цілком логічно, що українські науковці зосереджуються на вивченні соціальної історії України та її адміністративно-територіальних одиниць (починаючи з губерній і закінчуючи окремими селами). Втім, цілий ряд вельми важливих аспектів досі залишається вивченим не достатньо. Серед таких аспектів – і соціальна складова урбаністичних процесів на півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. Тож наша розвідка і є одним із кроків на шляху заповнення наявної лакуни. Основне завдання, яке ми перед собою ставимо, полягає у зверненні уваги на інформативні можливості для вивчення станової стратифікації городян двох південноукраїнських губерній такого найзначущого статистичного джерела кінця XIX ст., яким є матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.

Для співставлення матеріалів по двом південноукраїнським губерніям дуже важливо, що, на відміну від матеріалів по 18 губерніям Російської імперії, опублікованих до 1902 р., матеріали Першого загального перепису населення Катеринославської і Таврійської губерній були надруковані за дещо видозміненою схемою, що обумовлювалось передусім браком коштів. Відтак, для обох губерній маємо уніфікований формат статистичних даних. Тут наводяться дані стосовно всього наявного населення, без поділу його (за виключенням 1 таблиці), як раніше, на постійне і тимчасове, і без

виокремлення статистики щодо іноземних підданих. Здійснене у 1904 р. Центральним Статистичним Комітетом видання матеріалів Першого загального перепису населення Катеринославської [2] і Таврійської [3] губерній містить 25 обов'язкових таблиць, передбачених новим планом Особливої Наради («Наявне населення і населення постійне»; «Розподіл населення за господарствами і їхній склад»; «Розподіл населення за статтю, віком (по роках) і письменністю»; «Діти молодше одного року по місяцях віку»; «Розподіл населення за сімейним станом і віковими групами»; «Розподіл населення за становими групами і місцем народження»; «Розподіл не місцевих за місцем народження»; «Розподіл населення за станами»; «Розподіл населення за письменністю, освітою, становими і віковими групами»; «Розподіл населення за становими групами і сімейним станом (по губернії і найважливішим містам)»; «Розподіл населення за віросповіданням»; «Розподіл населення за рідною мовою»; «Розподіл населення за віросповіданням та рідній мові»; «Розподіл населення за рідною мовою, письменністю та вікових групах (по повітах з містами і найважливіших міста)»; «Розподіл населення за сімейним станом і рідній мові (по губернії і найважливішим містам)»; «Розподіл осіб, що мають фізичні вади, за віковими групами»; «Розподіл осіб, що мають фізичні вади, за рідною мовою»; «Розподіл осіб, що мають фізичні вади, за становими групами»; «Розподіл населення за групами занять (по повітах і містах)»; «Розподіл населення за групами занять (по народностям, на основі мови)»; «Розподіл населення, що займається сільським або кочовим господарством, рибальством і полюванням, за побічними промисловими заняттями (по повітах з містами)»; «Розподіл населення за рідною мовою, станами і статками»; «Розподіл населення за віросповіданнями і десятирічними віковими групами»). Крім того, до цих томів увійшли ще кілька «додаткових» таблиць: «Заглавна (по повітах з містами і по містах) із зазначенням площі, щільності населення і відсотку писемних»; «Звідна – склад наявного населення обох статей (по повітах з містами і по містах) із розподілом за місцем народження, станами, віросповіданням та рідній мові»; «Чисельність населення за десятирічними віковими групами» (у останніх таблицях мають місце деякі відмінності структури). Таблиця 20 подана в дещо зміненому, в порівнянні з вимогами Особливої Наради, вигляді і містить дані про розподіл населення губернії за групами занять і віком.

Ряд спостережень стосовно станової приналежності городян був зроблений вже самими редакторами Центрального Статистичного Комітету, які готували відповідні томи Перепису.

Зокрема, щодо міського населення Катеринославщини редактор Центрального Статистичного Комітету Л. Ле Дантю у вступній статті до видання (короткому огляді цифрових даних перепису) зауважив: «Переважаючим станом є міщани, складаючи трохи більше половини населення (50,57[%]), за ними вже йдуть селяни [і козаки] (39,53%), далі – дворяни [та чиновники] (4,85%), купці (2,03%) і, насамкінець, інші стани

(1,28%)» [2, с. X]. До переліку, наведеного у цій цитаті, не увійшли духівництво – 0,88% та іноземні піддані – 0,86%. Вищенаведені цифри стають краще зрозумілими, якщо їх порівняти із даними щодо всього населення цієї самої губернії. Тут селян і козаків налічувалось 87,40%, міщан – лише 9,87%, дворян і чиновників не з дворян – 0,96%, іноземних підданих – 0,65%, купців – 0,37%, духівництва – 0,33%, представників інших верств – 0,42% [2, с. IX].

Щодо міст Таврійської губернії А.[О.(?)]Я. Мосевич у своїй вступній статті до видання (короткому огляді цифрових даних перепису) навів підрахунки, згідно з якими міщани тут становили 51,5%, селяни та «інші особи сільського стану» – 33,1%, дворяни – 0 5,8%, іноземні піддані – 4,9%, почесні громадяни і купці – 2,9%, духівництво – 0,5%, інші стани – 1,3%. Загалом же серед всього населення Таврійської губернії налічувалось селян та «інших осіб сільського стану» 77,7%, міщан – 16,8%, іноземних підданих – 2,2%, дворян – 1,7%, почесних громадян і купців – 0,8%, духівництва – 0,3%, осіб інших станів – 0,5%. Розмірковуючи над цими цифрами, Мосевич зауважив, що особливістю Таврійської губернії є те, що тут «досягає великих розмірів відсоток міщан», причина чому – велика кількість міст, «місцями дуже великих, в яких зосереджена з гаком 1/5 частина всього населення». Відмічена ще одна особливість – відносно велика кількість іноземних підданих, причому їхня абсолютна цифра в повітах є більшою, ніж у містах [3, с. XIV].

На жаль, на цьому спостереження редакторів щодо станового складу городян обмежуються.

Дуже важливо, що у самому Переписі цікаві нам дані розпорошені поміж іншими, а головне – подані в абсолютних цифрах, що ускладнює визначення частки представників того чи іншого стану в складі міського населення. Особливості станової стратифікації городян губерній стають набагато краще зрозумілими, якщо перевести абсолютні показники у відсотки.

Надзвичайно інформативними є підрахунки щодо станової приналежності представників різних етносів у містах. Втім, для адекватного сприйняття цих даних слід мати на увазі слова того самого Л. Ле Дантю: «Склад населення за народностями може бути визначений лише на підставі даних про рідну мову».

Щодо міст Катеринославської губернії, на підставі матеріалів Перепису [2, с. 208 – 209] нами зроблено наступні підрахунки:

Стани Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники	Особи духовного рангу всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщани	Селяни
1							
В містах	2,61 %	2,24 %	0,88 %	0,94 %	2,03 %	50,57 %	39,40 %
І. «Руські»	3,14 %	2,92 %	1,25 %	1,18 %	1,03 %	35,35 %	54,34 %

У тому числі	російська	4,59 %	4,25 %	1,09 %	1,61 %	1,45 %	35,36 %	50,70 %
	українська	1,05 %	1,00 %	1,55 %	0,56 %	0,43 %	35,85 %	59,04 %
	білоруська	0,79 %	0,79 %	0,24 %	0,79 %	0,32 %	22,45 %	74,48 %
II. Польська		21,19 %	6,19 %	–	0,39 %	0,48 %	29,38 %	39,67 %
III. Інші слов'янські		–	2,09 %	–	–	0,84 %	22,18 %	10,04 %
у т.ч. чеська і словацька		–	1,62 %	–	–	0,54 %	24,86 %	10,27 %
IV. Литовсько-латиські		6,11 %	3,93 %	–	1,31 %	0,87 %	8,3 %	79,04 %
У тому числі	литовська	17,5 %	1,25 %	–	–	1,25 %	6,25 %	73,75 %
	латиська	–	5,97 %	–	1,49 %	0,75 %	7,46 %	84,32 %
V. Романські		3,93 %	2,72 %	0,3 %	1,21 %	2,11 %	15,41 %	4,23 %
У тому числі	молдав. (румун.)	6 %	–	2 %	–	–	70 %	22 %
	французька	4,39 %	3,95 %	–	1,75 %	0,88 %	5,70 %	0,88 %
VI. Німецька		3,49 %	2,90 %	0,13 %	2,10 %	2,23 %	34,10 %	26,16 %
VII. Інші германські		10 %	4,29 %	–	4,29 %	–	14,29 %	1,43 %
у т.ч. англійська		7,02 %	1,75 %	–	3,51 %	–	14,04 %	–
VIII. Інш. індо-європейські		0,55 %	1,33 %	1,02 %	1,37 %	3,13 %	59,67 %	21,73 %
У тому числі	грецька	0,77 %	1,82 %	1,43 %	0,61 %	3,25 %	57,66 %	24,31 %
	вірменська	–	1,05 %	–	8,36 %	7,32 %	49,48 %	10,10 %
	циганська	–	–	–	–	–	80,67 %	18,14 %
IX. Єврейська		–	0,28 %	–	0,26 %	4,61 %	93,09 %	1,51 %
X. Картвельські (груз.)		25 %	3,13 %	–	9,38 %	–	6,25 %	53,13 %
XI. Кавказькі горці		–	–	–	–	–	–	62,5 %
XII. Фінські		–	3,13 %	–	–	9,38 %	25 %	18,75 %
XIII. Турецько-татарські		0,25 %	0,04 %	0,85 %	0,80 %	5,50 %	51,99	32,15 %
У тому числі	татарська	0,33 %	0,08 %	0,92 %	1,08 %	8,90 %	32,70 %	52,16 %
	турецька	0,18 %	–	0,81 %	0,54 %	2,06 %	75,04 %	7,72 %
XVII. Інші (сіро-халдейськ.)		–	–	–	–	–	–	–
Ті, які не зазначили мови		8,33 %	–	–	–	–	33,33 %	8,33 %

Стани Групи мов		Військові козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
1							
В містах		0,14 %	0,01 %	0,003 %	0,23 %	0,11 %	0,85 %
I. «Руські»		0,16 %	–	0,0006 %	0,29 %	0,12 %	0,19 %
У тому числі	російська	0,05 %	–	–	0,27 %	0,14 %	0,26 %
	українська	0,002 %	–	0,002 %	0,32 %	0,09 %	0,04 %
	білоруська	–	–	–	0,12 %	–	–
II. Польська		–	–	–	0,27 %	0,07 %	2,37 %
III. Інші слов'янські		–	–	–	0,42 %	–	64,44 %
у т.ч. чеська і словацька		–	–	–	0,54 %	–	62,16 %
IV. Литовсько-латиські		–	–	–	–	–	0,44 %
У тому числі	литовська	–	–	–	–	–	–
	латиська	–	–	–	–	–	–
V. Романські		–	–	–	–	–	70,09 %
У тому числі	молдав. (румун.)	–	–	–	–	–	–

В. Константинова Інформативні можливості матеріалів Першого загального перепису...

числі	французька	–	–	–	–	–	82,46 %
VI. Німецька	–	–	–	0,04 %	0,29 %	–	28,55 %
VII. Інші германські	–	–	–	–	–	–	65,71 %
у т.ч. англійська	–	–	–	–	–	–	73,68 %
VIII. Інш. індо-європейські	0,55 %	0,31 %	–	–	–	–	10,75 %
У	грецька	–	–	–	–	–	10,97 %
тому	вірменська	–	–	–	–	–	23,69 %
числі	циганська	–	–	–	–	–	1,19 %
IX. Єврейська	–	–	–	0,08 %	0,09 %	–	0,08 %
X. Картвельські (груз.)	–	–	–	–	–	–	3,13 %
XI. Кавказькі горці	–	37,5	–	–	–	–	–
XII. Фінські	–	–	21,88	–	–	–	21,88
XIII. Турецько-татарські	–	0,08 %	–	0,04 %	0,04 %	–	8,25 %
У	татарська	–	0,17 %	–	–	0,08 %	3,58 %
тому	турецька	–	–	–	0,09 %	–	13,64 %
числі	–	–	–	–	–	–	–
XVII. Інші (сіро-халдейськ.)	–	–	–	–	–	–	100 %
Ті, які не зазначили мови	–	–	–	–	25 %	–	25 %

Відповідні показники по Таврійській губернії [3, с. 276 – 277] виглядають наступним чином:

Стани Групи мов	Дворяни спадкові та їх сім'ї	Дворяни особисті, чиновники	Особи духовного рангу всіх християнських сповідань та їх сім'ї	Спадкові та особисті почесні громадяни та їх сім'ї	Купці та їх сім'ї	Міщан и	Селяни
1	2	3	4	5	6	7	8
В містах	2,92 %	3,77 %	0,59 %	1,06 %	1,84 %	51,48 %	33,04 %
I. «Руські»	4,10 %	4,10 %	0,88 %	1,28 %	1,12 %	43,30 %	42,52 %
У	російська	4,87 %	4,86 %	0,91 %	1,51 %	1,31 %	46,38 %
тому	українська	0,5 %	0,59 %	0,75 %	0,22 %	0,32 %	29,20 %
числі	білоруська	1,11 %	1,75 %	0,63 %	0,63 %	0,16 %	25,40 %
II. Польська	10,49 %	3,44 %	0,02 %	0,36 %	0,11 %	21,65 %	61,28 %
III. Інші слов'янські	0,80 %	1,24 %	1,69 %	0,98 %	1,16 %	15,20 %	58,31 %
У	чеська	0,90 %	2,24 %	–	2,69 %	0,45 %	34,08 %
тому	болгарська	0,76 %	0,25 %	2,40 %	0,63 %	1,14 %	8,33 %
числі	–	–	–	–	–	–	–
IV. Литовсько-латиські	2,83 %	4,59 %	0,71 %	–	0,71 %	10,95 %	78,45 %
V. Романські	1,68 %	1,55 %	0,06 %	1,16 %	0,97 %	45,77 %	6,91 %
у тому числі молдав. (румун.)	1,28 %	2,56 %	0,64 %	1,28 %	0,64 %	14,74 %	60,26 %
VI. Німецька	3,22 %	4,32 %	0,10 %	1,44 %	3,20 %	25,05 %	41,88 %
VII. Інші германські	3,73 %	4,97 %	–	–	0,62 %	5,59 %	–
VIII. Інш. індо-європейські	1,13 %	1,40 %	0,79 %	1,05 %	3,90 %	48,33 %	2,08 %
У	грецька	1,26 %	1,35 %	0,40 %	0,57 %	2,29 %	41,02 %
тому	вірменська	0,97 %	1,57 %	1,47 %	1,89 %	6,73 %	58,32 %
числі	циганська	–	–	–	–	0,30 %	90,96 %
IX. Єврейська	0,01 %	0,27 %	–	0,27 %	4,67 %	92,17 %	1,79 %

X. Картвельські (груз.)	6,81 %	3,83 %	1,70 %	–	–	6,81 %	80,85 %
XI. Кавказькі горці	–	8,70 %	–	–	–	65,22 %	13,04 %
XII. Фінські	0,69 %	0,86 %	0,17 %	0,17 %	0,34 %	33,97 %	56,55 %
у тому числі естонська	–	1,06 %	–	–	0,21 %	40 %	56,38 %
XIII. Турецько-татарські	0,60 %	0,22 %	–	0,89 %	1,85 %	60,66 %	27,57 %
У тому числі татарська	0,61 %	0,23 %	–	0,90 %	1,86 %	61,61 %	28,04 %
турецька	–	–	–	0,53 %	1,48 %	11,28 %	2,95 %
XVII. Інші мови	–	–	–	–	–	18,75 %	12,50 %
Ті, які не зазначили мови	2,78 %	2,78 %	–	2,78 %	–	8,33 %	52,78 %

Стани Групи мов	Військові козаки	Інородці	Фінляндські уродженці без розділу на стани	Особи, що не належать до цих станів	Особи, що не зазначили стану	Іноземні піддані
I	9	10	11	12	13	14
В містах	0,06 %	0,02 %	0,007 %	0,79 %	0,54 %	4,89 %
I. «Руські»	0,09 %	–	0,005 %	1,16 %	0,55 %	0,88 %
У тому числі російська	0,09 %	–	0,006 %	1,24 %	0,65 %	1,06 %
українська	0,09 %	–	–	0,78 %	0,10 %	0,06 %
білоруська	–	–	–	1,27 %	0,16 %	0,48 %
II. Польська	–	–	–	1,10 %	0,09 %	1,46 %
III. Інші слов'янські	–	–	–	0,09 %	0,18 %	20,36 %
У тому числі чеська	–	–	–	–	0,90 %	50,67 %
болгарська	–	–	–	0,13 %	–	6,06 %
IV. Литовсько-латиські	–	–	–	1,06 %	–	0,71 %
V. Романські	–	–	–	–	1,10 %	40,80 %
у тому числі молдав. (румун.)	–	–	–	–	1,28 %	17,31 %
VI. Німецька	0,02 %	–	0,02 %	0,61 %	0,34 %	19,80 %
VII. Інші германські	–	–	0,62 %	0,62 %	2,48 %	81,37 %
VIII. Інш. індо-європейські	0,006 %	–	–	0,11 %	0,22 %	40,97 %
У тому числі грецька	0,01 %	–	–	0,11 %	0,26 %	50,02 %
вірменська	–	–	–	0,09 %	0,17 %	28,00 %
циганська	–	–	–	–	–	0,60 %
IX. Єврейська	–	–	–	0,32 %	0,14 %	0,36 %
X. Картвельські (груз.)	–	–	–	–	–	–
XI. Кавказькі горці	4,35 %	–	–	–	–	8,70 %
XII. Фінські	–	–	1,55 %	1,21 %	0,17 %	4,31 %
у тому числі естонська	–	–	–	1,49 %	0,21 %	0,64 %
XIII. Турецько-татарські	0,004 %	0,12 %	–	0,13 %	0,95 %	7 %
У тому числі татарська	0,004 %	0,12 %	–	0,13 %	0,96 %	5,53 %
турецька	–	–	–	–	0,11 %	83,67 %
XVII. Інші мови	–	–	–	–	–	68,75 %
Ті, які не зазначили мови	–	–	–	–	13,89 %	16,67 %

Аби краще зрозуміти характер представництва окремих етносів у різних станах, варто порівняти вищенаведені дані зі статистикою щодо етнічного складу населення (знову ж таки за мовною ознакою):

Етноси		В губернії (%)		В містах (%)	
		Таврійська	Катериносл.	Таврійська	Катериносл.
«Руські»		70,80	86,83	59,70	68,78
У тому числі	Росіяни	27,90	17,27	49,10	40,68
	Українці	42,20	68,90	10,40	27,04
	Білоруси	0,70	0,66	0,20	1,05
Поляки		0,70	0,59	2,20	1,82
Чехи		0,10	0,02	0,10	0,08
Болгари		2,80	0,006	0,30	0,008
Молдавани (румун.)		0,20	0,43	0,10	0,02
Німці		5,40	3,83	1,40	0,99
Греки		1,30	2,31	3,60	0,75
Вірмени		0,60	0,03	2,20	0,12
Цигани		0,10	0,06	0,10	0,17
Євреї		3,80	3,74	11,80	25,96
Естонці		0,20	0,003	0,20	0,005
Татари		13,0	0,82	14,20	0,50
Караїми та частина іудеїв		0,60	—	3,0	—
Турки		0,20	0,26	0,30	0,46
Інші		0,20	1,08	0,30	0,35
Всього (осіб)		100 % (1.447.790)	100 % (2113674)	100 % (289.816)	100 % (241.005)
		[3, с. V]	[2, с. 74-75]	[3, с. V]	[2, с. 74-75]

Додаткову інформацію щодо станів, представлених у містах, дають дані Перепису про місця народження, вікове представництво, сімейний стан, кількість осіб з фізичними вадами серед представників кожного стану.

Дуже важливо, що перелічені дані подається не тільки в цілому по губернії, але і з зазначенням даних щодо окремих міст і повітів. Важливим є і те, що по більшості позицій цифрові дані щодо чоловіків і жінок подаються окремо.

Таким чином, матеріали Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. є надзвичайно цінним джерелом для вивчення широкого комплексу проблем, пов'язаних із становою приналежністю міського населення південноукраїнських губерній. Перспективи подальших студій у даному напрямку полягають у використанні інформативних можливостей матеріалів Перепису при створенні комплексного дослідження з історії урбанізаційних процесів на півдні України.

Джерела та література

1. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. – 3-е изд. испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин». – XL. 548+583 с., 87+55 ил.
2. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XIII. Екатеринославская губерния. – СПб.: тип. Э.Л. Пороховщиковой, 1904.

3. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. XLI. Таврическая губерния. – СПб.: паровая скоропечатня П.О. Яблонского, 1904.
4. Freeze Gregory L. The Parish Clergy in Nineteenth Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform. – Princeton: Princeton University Press, 1983. – 507 p.
5. Freeze Gregory L. Russia. A History. – Oxford-New York: Oxford University Press, 1997. – 478 p.

Summary

The materials of the First general population census, which give the chance to compare the estate stratification of urban population of two Southern Ukrainian provinces, and allow to see the detailed, and at the same time general and complete picture of estate composition of population of cities in Yekaterinoslav and Taurida provinces in the end of XIX century, are analyzed in the article.

УДК 930.1:303.446.4

Галина Михайленко

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ПРАВОСЛАВ'Я О. ЛОТОЦЬКОГО У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Питання релігії, розвитку церковного устрою, відмінностей між церквами різних конфесій були і залишаються сферою зацікавлень дослідників різних напрямів: релігієзнавців, культурологів, філософів. Звичайно, історики також не залишаються осторонь. На початок ХХ ст. в українській історичній науці тема становлення та розвитку православної Церкви на теренах України вже мала певну історіографічну традицію. Однак, не всі аспекти отримували висвітлення у працях дослідників української історії. Перевага надавалася моментам, пов'язаним зі становленням християнства, умовам розвитку православної Церкви у литовсько-польську добу, боротьбі козаків за православну віру. Питання ж внутрішнього устрою православної Церкви менше цікавило українських науковців, залишалося малодослідженим.

Серед українських істориків першої половини ХХ ст. тема історії еволюції церковного устрою в православ'ї не набула широкого висвітлення. Лише окремі дослідники присвячували свої студії церковній історії. Серед них слід відмітити постать Олександра Лотоцького (1870–1939 рр.), який в українських емігрантських колах у 20–30-х рр. ХХ ст. вважався одним з провідних учених у галузі історії Церкви, церковного права. Саме в емігрантську добу свого життя науковець наблизився до когорти істориків «першого плану». Однак, у нарисах українських, польських дослідників 80-90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст. О. Лотоцький презентується переважно як громадський та політичний діяч, організатор української історичної науки в Польщі в міжвоєнний період. Наукова діяльність О. Лотоцького, зокрема його візія теорії та історії православ'я, потребує подальшого висвітлення.

Визнані на сьогоднішній день провідні українські вчені зверталися у своїх роботах до питань поширення християнства та розвитку православної Церкви на теренах України. Так, В.Б. Антонович у праці «Що принесла Україні унія. Стан Української православної церкви від половини XVII до кінця XVIII ст.» приділяв увагу наслідкам укладання релігійної унії у XVI ст. Досить епізодично висвітлює історію Церкви на теренах України О. Єфименко у роботі «История украинского народа». Коротко авторка зазначає про хрещення Русі, відмічає вплив Люблінської та Берестейської уній на життя православних, висвітлює діяльність братств.

Автор монументальної праці «Історія України-Руси» не міг обійти своєю увагою питання релігійного та церковного характеру в історії українських земель. Слід відмітити, що ці теми стали традиційними в історичних студіях М. Грушевського: статті у Записках Наукового Товариства ім. Т. Шевченка,

Літературно-науковому віснику; роботи «З історії релігійної думки на Україні» та «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці». Звичайно, у багатотомній «Історії України-Руси» окремі розділи присвячені релігійно-церковним питанням.

Головними аспектами церковної історії, на яких зупиняється І. Крип'якевич у монографії «Історія України», стали прийняття християнства та релігійно-церковні відносини XVI–XVII ст.

В. Липинський у своїй праці «Релігія і Церква в історії України» сам зазначає, що говорить на цю тему з погляду політичного. Тому і основні акценти у роботі робляться на відносинах Церкви і держави, на наявності відмінностей між російським та українським православ'ям, на наслідках церковної унії.

Церковна історія України XIII–XVII ст. знайшла відображення і в дослідженні Д. Дорошенка «Нарис історії України». Крім того, праця «Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу» присвячена визначенню тієї ролі, що відігравало православ'я в житті українського народу. Окрему увагу звертає Д. Дорошенко на боротьбу за проголошення автокефалії у ході революційних подій початку XX ст. та на ту роль, яку відігравав у цих подіях О. Лотоцький.

Слід також відмітити і студії з церковної історії І. Огієнка. Поширення православ'я на українських землях, вплив української культури, в тому числі і релігійний, на російську культуру – аспекти багатьох публікацій діяча. Окремо слід відзначити працю «Українська церква». Спрямовання тематики розділів цієї монографії у загальних рисах має багато схожого з дослідженням О. Лотоцького: хрещення Русі, Українська православна церква в литовсько-польську добу, реформаційні впливи на Україну, приєднання Української церкви до московської, обмеження прав Української церкви, її вплив на Церкву російську. Якщо виділяти головні тематичні відмінності, то у студіях О. Лотоцького більше уваги приділено періоду XIII–XV ст. і процесу відділення Московської церкви від Київської, процесам русифікації Української церкви у XIX ст., спробам добитися визнання незалежності Української церкви на початку XX ст. Слід відмітити, що обидва автора презентують історію Церкви на Русі як історію Української церкви, Русь – як Україну, русичів – як українців. Проте, у дослідників значно відрізняється характер викладу матеріалу. Праця І. Огієнка має більш літературний, культурологічний характер, він не подає загального контексту розвитку інших православних церков. Монографія О. Лотоцького «Автокефалія» має більш чіткий науковий виклад, історія Української православної церкви подається у контексті розвитку Церкви на теренах Росії та становлення православних церков в інших державах. Крім того, дослідження О. Лотоцького доповнені студіями, що присвячені засадам автокефалії, історії церковного права.

Більш широко висвітлено на початок XX ст. тему православного церковного устрою та церковного права було в російській історіографії. Питання засад православної церкви, основ соборності висвітлювалося

російськими дослідниками І. Бердниковим, М. Суворовим, А. Павловим. Склад, особливості проведення соборів, прийняття соборних постанов – ці аспекти розглядалися М. Заозерським, Є. Голубинським, Ф. Міщенко.

Слід відзначити, що погляди О. Лотоцького досить часто не збігалися з думками російських дослідників. Особливо, коли мова йшла про питання соборності в православній Церкві, про значення та правомірність постанов окремих соборів, про взаємовідносини між Українською та Російською церквами. Насамперед, це було зумовлено тим, що вихідним завданням при написанні О. Лотоцьким своїх праць було визначення відмінності в умовах розвитку Української та Російської церков і, відповідно, підтвердження права Української православної церкви на автокефалію.

Першим етапом на шляху до доведення О. Лотоцьким прав Української православної церкви на самостійний розвиток став аналіз засад автокефалії, церковного устрою. Надалі це дало можливість відмічати їх наявність чи відсутність в устрої православних церков. Другий етап – це висвітлення становлення та розвитку православних церков, наприклад, Болгарської, Румунської, Сербської, щоб на їх прикладі отримати підтвердження того, що Українська церква має не менше прав на автокефалію, ніж інші православні церкви. Робота на кафедрі Історії Православних слов'янських та Румунської церков Варшавського університету сприяла дослідженню цих тем, адже вчений викладав курси з історії православних слов'янських церков, Румунської церкви, історії православної Церкви в Польщі [6–14]. Результатом цих наукових студій з історії Церкви стала двотомна праця «Автокефалія», що була надрукована у Варшаві 1935 та 1938 рр. [1; 2].

Основні положення, виділені О. Лотоцьким при висвітленні основ православного церковного устрою, – це питання єдності православної Церкви та соборність. Православна церква визначалася ним як формально розділена на окремі місцеві церкви. Вони визнають єдиним спільним головою Христа, і це об'єднує національні громади в єдину православну церкву [5, с.2–4]. Відповідаючи на питання, чи не суперечить факт існування окремих місцевих церков основній zasadі єдності Церкви, О. Лотоцький відзначав, що для православ'я – це необхідна риса церковного устрою, адже її єдність базується на внутрішніх чинниках, тобто ідеологічних засадах церковного вчення. За умови, що місцеві національні церкви не порушують канонічних засад церковного устрою (не вводять нові положення до символу віри, не порушують духовний зв'язок з іншими церквами), за ними визнається право на автокефалію. Головний висновок, що робить О. Лотоцький при розгляді цього питання, це те, що кожен народ має право на свою національну Церкву, скільки народів – стільки може бути і автокефальних церков [3].

О. Лотоцький визначає поняття «автокефалія» як право незалежності у церковних справах. Початок формування автокефального устрою пов'язує він в першу чергу з етнічними особливостями народів, серед яких поширювалося християнство [2, с. 6]. Учений прагне довести, що врахування національних особливостей у православ'ї – це природний і найкращий спосіб

поширення релігійних засад. Набуття Церквою національних елементів створює підстави для автокефального устрою.

Досить детально розглядав науковець поняття «соборності» у контексті устрою православних церков. Рефлексія вченого спрямовувалася на кілька аспектів цього питання: визначення самого терміну, основні форми прояву соборної засади (діяльність соборів, братств, церковної громади) та її історичний розвиток. Для О. Лотоцького соборність – це єдність усіх членів Церкви і їх спільна участь у церковному житті [4]. У розумінні соборності в православ'ї він керується тезою, що православна Церква – це поєднання трьох елементів: єпископату, священників та мирян. Історик сам відмічав авторів, які не погоджувалися з його трактуванням соборності у православній Церкві. Метою опонентів (М. Суворов, І. Бердников), на думку О. Лотоцького, є заперечення рівноправної участі всіх членів Церкви у прийнятті соборних рішень [1, с.19-25].

Надаючи першорядного значення засаді соборності, вважаючи, що вона є основою діяльності саме православної Церкви, О. Лотоцький відмічає, що найбільший прояв за весь час існування християнства вона отримала в Українській церкві [1, с.38].

На основі аналізу ступеня прояву засади соборності, дослідник виділяє і основні етапи її історичного розвитку. Перший етап – це апостольська доба, під час якої влада Церкви трактується вченим як відкрита, публічна і, найголовніше, така, що підтримує найтісніший зв'язок з громадою. Час після діяння апостолів до вселенських соборів О. Лотоцький розглядає як період, коли закладені у попередній час традиції дотримувалися найбільш повно. З IV ст. – третій період – відбувається зменшення ролі громади у церковному житті одночасно зі збільшенням повноважень глави держави у сфері церковного управління. Четвертий етап розвитку соборної засади в православній Церкві пов'язується дослідником вже з її проявленням в Московській державі, де поступово централізація державної та церковної влади паралізувала розвиток громадянського життя, участь мирян у житті Церкви [1, с.77-83].

Спираючись на проаналізовані прояви соборної засади в православній Церкві, періоди її розвитку, О. Лотоцький робить висновок, що ця традиція ніколи не переривалася, хоча і були періоди зменшення її ролі в церковному житті. Соборність – головна підстава устрою православної Церкви, в тому числі, і підстава виникнення та існування автокефальних церков [1, с.87].

Тож, перш ніж говорити власне про засади автокефальності, О. Лотоцький проаналізував засади церковного устрою (єдність християнської церкви, соборність) та можливість їх еволюції. Спираючись на зроблені висновки, він обґрунтовує природність та доцільність автокефалії для православної Церкви. І надалі переходить до висвітленні церковно-правових та державно-правових основ автокефального устрою.

Вихідним є твердження, що автокефалія – це перша форма церковного устрою. Підстави її він вбачає ще в апостольських правилах.

Першопочатковою основою церковного поділу вважає дослідник етнічну ознаку. Але з посиленням соціальних, громадських, політичних впливів на Церкву її поступово замінює державно-адміністративна: з'являються митрополії, патріархати. Можливість виникнення нових автокефальних церков історик пов'язує також з 17 правилом IV Вселенського собору: «розподіл церковних парафій нехай послідує за цивільним та земським порядком». Тобто, так як справа автокефалії відноситься до сфери зовнішнього устрою Церкви, то вона поступово набуває все більш тісного зв'язку з політичним поділом територій, з виникненням незалежних держав. Навіть визнання церковного новотвору за словами О. Лотоцького відбувається на зразок проголошення нової держави: кожне нове державне утворення, якщо не загрожує мирному розвитку інших держав, має право на існування, навіть якщо не отримано дипломатичного підтвердження від усіх країн. Необов'язковість загального визнання вченим пояснює тим, що важко очікувати добровільного признання однієї Церквою іншої, що від неї відділяється, так само, як визнання нової держави з боку колишньої метрополії. Проте, всі факти тривалого невизнання нових автокефальних церков науковець виводить не з норм церковного права, а навпаки, з їх порушення, що зумовлено політичними мотивами [1, с.123-143].

Таким чином, головні висновки з приводу основ автокефального устрою у розумінні О. Лотоцького можна звести до таких тез:

- всі представники церковної ієрархії в православній Церкві рівні між собою;
- митрополит, патріарх чи інший голова Церкви – лише перший серед рівних;
- соборна засада православної Церкви – головна її відмінність від інших конфесій у християнстві;
- необхідність існування автокефальних церков у православ'ї доводиться не лише церковним правом, а практикою та традицією;
- вища влада у православній Церкві – це рішення усіх автокефальних церков, що входять до її складу;
- права окремих церков на проголошення незалежності, такі ж самі, як і права народів на створення власної держави;
- найперша умова незалежності місцевої Церкви – незалежність її ієрархії від іншої Церкви;
- незалежна Церква має право на національні особливості церковного законодавства.

Виходячи з проаналізованих аспектів устрою православної Церкви та основ автокефальності, О. Лотоцький подає Конституцію православного устрою та Статут автокефальних церков [1; с.153-188, 189-200].

Треба наголосити, що у О. Лотоцького церковно-правові та державно-правові основи проголошення автокефалії дуже щільно переплітаються. Участь державної влади в адміністративних змінах церковного устрою він розглядає як історичну традицію, а державну владу – фактично як джерело автокефальності для нових церков. Головний висновок – державна незалежність автоматично веде до незалежності церковної. Ці

тези щодо зв'язку політичного та церковного устроїв народів дослідник доповнює висвітленням історичного розвитку православних автокефальних церков. На їх прикладі він прагне показати правильність своїх висновків та довести, що доля Української церкви має досить багато схожих рис з ними, і тому вона також має не лише правові, а й історичні підстави на незалежність.

Науковець розглядає як історію найдавніших автокефальних церков, що виникли з часів поширення християнства і існують по сьогоднішній день, так і тих, що з'явилися тільки у XX ст. Зокрема, подається історія виникнення та розвитку таких церков та митрополій: Кіпрської церкви, церкви Першої Юстиніани, Синайської церкви, Грузинської церкви, Ново-грецької церкви, Болгарської церкви, Охридської архієпископії, Сербської церкви, Карловацької митрополії, Чорногорської митрополії, автономної Церкви Босній та Герцеговини, Румунської церкви, митрополії Сібірської, Буковинської митрополії, Албанської церкви, Естонської, Латвійської, Литовської, Фінської церков, православної Церкви в Чехословаччині і, звичайно, Російської та Української церков [2].

Слід відмітити, що детальність висвітлення історичного розвитку цих церков дуже відрізняється. Частково, можливо, це було зумовлено різним обсягом джерел з історії Церкви того чи іншого регіону. Проте, скоріше за все, визначалося тими завданнями, які ставилися дослідником при написанні робіт, пов'язаних з питанням автокефалії. Як вже зазначалося, головна мета – доведення права Української церкви на автокефалію. Тому, у більшій мірі увагу О. Лотоцького привертала історія тих церков, які, на його думку, мали багато спільних рис з історією Української церкви. У першу чергу, це Болгарська та Сербська церкви. Окрім цього, дослідник не міг обійти своєю увагою і детально не дослідити історію становлення Російської церкви, складовою частиною якої тривалий час була Церква українська.

Історія Болгарської та Сербської церков подається не тільки як боротьба за автокефалію, а й як постійне балансування між християнством східного та західного зразків. А ідея розвитку культури, у тому числі й Церкви, між Сходом і Заходом досить активно розвивається О. Лотоцьким і по відношенню до Української церкви.

Причини прийняття християнства дослідник вбачає у державно-політичних мотивах. Зокрема, щодо Болгарії він проводить постійні паралелі з Київською державою. Адже болгари стали супротивниками для Візантії, а заради закріплення своїх позицій на міжнародній арені необхідно було зблизитися з європейськими державами і в релігійному відношенні, щоб країну сприймали як рівноправного партнера. Потреби державного розвитку визначаються як вирішальні як для болгарського, так і для руського народів. Поширенню християнства сприяло багато чинників: захоплення полонених під час військових сутичок, торговельні відносини, культурні впливи. Обрання християнства саме східного зразка пояснюється вченим знову ж таки політичними мотивами: від ослабленої у IX ст. Візантії було менше загрози для втрати державної

незалежності. Історик виділяє такі наслідки хрещення Болгарії за східним зразком: посилення єдності болгарської держави, збільшення авторитету правителя, розвиток культури. Проте, зміни зовнішньополітичної ситуації, замаху Візантії на болгарську незалежність змушували правителів звертатися час від часу до Заходу, розглядаючи альтернативу переходу під юрисдикцію Римського Папи [2, с.53-72].

Подібні балансування між Сходом і Заходом характерні були і для Сербії. Проте вона була більш політично роз'єднаною, слабшою за Болгарію, тому спроби церковників із заходу залучити сербів на свій бік були більш активними. Дослідник відмічає взаємовплив політичного та релігійного чинників: політична роз'єднаність заважала швидкому поширенню та зміцненню християнства східного зразка, а релігійні розбіжності заважали політичному об'єднанню [2, с.147-148].

Значну роль як в історії становлення Церкви на Русі, так і в інших державах, зокрема, в Болгарії та Сербії, надає О. Лотоцький державним керівникам. Якщо на Русі – це князі Володимир та Ярослав, в болгарській історії – Борис та Симеон, у Сербії – Стефан I Немані [2, с.148-149]. Прагнення до націоналізації Церкви, що проявлялися у слов'янських державах, на думку історика, були зумовлені вже сформованими на той час уявленнями, що незалежність держави не могла бути повною, якщо місцева Церква була підпорядкована церковним ієрархам іншої держави.

У викладених О. Лотоцьким дослідженнях становлення та розвитку автокефальних церков прослідковується наявність спільної риси для всіх держав: церковна незалежність завжди знаходилася під впливом політичного розвитку країни. Чим більш міцною виявлялася в певний історичний період держава, тим ширшою ставала її незалежність в церковній сфері. Державний занепад, втрата самостійності вели або до постійного балансування між Константинополем та Римом, або ж до зменшення чи повної втрати церковної незалежності.

Аналіз становлення та розвитку православних церков, викладені О. Лотоцьким, призводять до таких висновків:

- обрання віри, як правило, зумовлюється держано-політичними потребами;
- здобуття державної незалежності веде до проголошення церковної незалежності, тоді як втрата державності призводить до скасування автокефалії;
- повна державна незалежність неможлива, якщо Церква підпорядкована церковним ієрархам іншої країни;
- навіть після тривалого періоду перебування у підпорядкуванні іншої держави національна Церква може розраховувати на відновлення автокефального статусу;
- Церква-митрополія, як правило, не погоджується одразу і добровільно на надання автокефалії Церкві, що входить до її складу;

- новопроголошені або відновлені автокефальні церкви можуть існувати без визнання колишньої церкви-митрополії.

Таким чином, наприкінці XIX – протягом першої третини XX ст. зростає інтерес українських науковців до розвитку Української православної церкви. Висвітлюючи історію українських земель, М. Грушевський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко та інші звертаються до церковного аспекту української історії. Проте, більшість українських істориків початку XX ст. не досліджували детально питання теорії православ'я, розвитку православних церков на теренах Болгарії, Румунії, Сербії та інших європейських країн. Історія православної Церкви в Україні висвітлювалася ними у контексті політичного чи культурного розвитку українських земель. О. Лотоцький визначив мету своїх історичних студій як доведення історичного права Української православної церкви на автокефалію. Необхідність теоретичного обґрунтування та доведення історичної правомірності автокефалії Української православної церкви вимагали дослідження загальних засад церковного устрою, історії розвитку інших православних церков. Отже, у концепції О. Лотоцького історія Української православної церкви подається у загальному контексті розвитку православ'я, що стало новим напрямком дослідження історії Церкви в українській науці.

Джерела та література

1. Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату – Т.1: Засади Автокефалії. – К., 1998. – 395 с.
2. Лотоцький О. Автокефалія / Українська Православна Церква Київського патріархату – Т.2.: Нарис історії Автокефальних церков. – К., 1998. – 354 с.
3. Лотоцький О. Автокефалія Української Православної Церкви і єдність християнської церкви // 50-річчя відродження Української Автокефальної Православної Церкви. 1921–1971. – Баунд-Брук, 1971. – С. 43-47.
4. Лотоцький О. Церковна соборність. – Луцьк. – 1932. – 32 с.
5. Лотоцький О. Церковно-правні основи автокефалії. – Варшава: Друкарня Синодальна, 1931. – 16 с.
6. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1930–1931. – Warszawa, 1930. – 174 s.
7. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1931–1932. – Warszawa, 1931. – 176 s.
8. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1932–1933. – Warszawa, 1932. – 106 s.
9. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1933–1934. – Warszawa, 1933. – 84 s.
10. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1934–1935. – Warszawa, 1934. – 82 s.
11. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1935–1936. – Warszawa, 1935. – 90 s.
12. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1936–1937. – Warszawa, 1936. – 100 s.
13. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1937–1938. – Warszawa, 1937. – 116 s.
14. Uniwersytet Warszawski. Skład Uniwersytetu i spis wykładów na rok akademicki 1938–1939. – Warszawa, 1938. – 118 s.

Summary

The article is dedicated to the analysis of the views of O. Lototsky concerning the foundations of orthodox system, history of formation and development of orthodoxy churches in Bulgaria, Serbia and so on. Works of O. Lototsky in the context of Ukrainian historiographical process of the first third of the twentieth century.

УДК 94(438) "18" : 050 (470+571)

Валентина Місюра

ГАЗЕТА «ДЕНЬ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ПОГЛЯДІВ СЛОВ'ЯНОФІЛІВ НА ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ НА ПОЧАТКУ 1860-Х РОКІВ

У зв'язку з лібералізацією урядової політики щодо періодичних видань, з другої половини 1850-х років у суспільному житті Російської імперії більшої ваги набирала преса. З'явилися журнали «Русская беседа» (1856–1860 рр.), «Русский вестник» (з 1856 р.), газета «Парус» (1859 р.). У 1861 році дозвіл на видання газети «День» отримав відомий публіцист, слов'янофіл Іван Аксаков.

На шпальтах періодичних видань обговорювалися найактуальніші проблеми російського суспільного життя. На початку 60-х років XIX ст. одним із питань, яке хвилювало російську громадськість і вимагало негайного вирішення було польське питання.

Мета дослідження: охарактеризувати газету «День» як важливе джерело для вивчення позиції слов'янофілів щодо польського питання на початку 1860-х років. Об'єктом є газета «День» за 1861–1863 рр. Предметом виступають погляди слов'янофілів, відображені в їхніх статтях, які опубліковані на шпальтах «Дня».

Окремих аспектів зазначеної проблеми торкалися у своїх працях російські історики Володимир Порох, Микола Цимбаєв, Борис Юр'єв, Володимир Китаєв [23; 28; 29; 20], а також польський дослідник Лешек Пйонтковський [30].

У першій половині 1860-х років єдиним друкованим органом слов'янофілів була газета «День», яка виходила раз на тиждень у період з жовтня 1861 до грудня 1865 рр. у Москві. Варто наголосити, що вона була особистим друкованим органом Івана Аксакова: він був її засновником, видавцем і редактором. Обсяг одного номера газети складав від 8 до 12 аркушів. Газета мала громадсько-літературний характер, публікації на політичні теми не були дозволені. Передові статті І. Аксакова визначали позицію газети щодо подій у країні. Серед співробітників «Дня» були такі відомі слов'янофіли, як Василь Елагін, Олександр Кошелєв, Юрій Самарін, Федір Чижов. Як і всі інші періодичні видання у Російській імперії, газета І. Аксакова підлягала цензурі.

«День» мав такі рубрики: передові статті, «Літературна» (пізніше «Загальна»), «Обласна», «Слов'янська», «Критика», «Розмаїтості». І. Аксаков сам відбирав статті та листи, які надходили до редакції для публікації. Якщо він поміщав такі, з ідеями та оцінками яких не був згодний, то свої міркування І. Аксаков висловлював в окремій статті або у редакційних примітках.

Найбільший інтерес у читачів викликали передові статті І. Аксакова. Вони друкувалися у кожному номері «Дня» і присвячувалися найзлободеннішим суспільним проблемам. Своїм статтям автор не давав назви, а у заголовку зазначав місце написання (Москва) і дату виходу газети, не підписував їх, за винятком осені 1862 року, коли він формально не вважався редактором газети.

І. Аксаков прагнув зробити «День» «голосом земства», проте повністю реалізувати цю ідею йому не вдалося. В «Обласному відділі» постійних кореспондентів було небагато: Михайло Коялович надсилав листи з Литви і Білорусії, Микола Ричков – з Білорусії, Федір Кокошкін – з Волинської губернії. Редактор постійно скаржився на нестачу кореспондентських матеріалів із провінцій, тому сам публікував статті від чийогось імені.

У зв'язку із тим, що І. Аксаков у своїй газеті велику увагу приділяв обговоренню проблем, пов'язаних із польським питанням, у 1863 році він двічі посилав кореспондентів на місця для збору матеріалів: М. Ричкова – у Білорусію, а Ф. Кокошкіна – на Волинь. Їхні кореспонденції друкувалися на шпальтах газети, а також ними користувався редактор для написання своїх статей.

Для того, щоб обґрунтувати безпідставність претензій поляків на західні губернії імперії, І. Аксаков мав намір публікувати матеріали з історії та географії Польщі, Литви і Русі. Публікація статей, які зачіпали проблеми східних земель давньої Речі Посполитої, викликали жваву дискусію. У ній брали участь також і польські автори. Особливої гостроти обговорення набувало тоді, коли стосувалося історичної долі Литви, Білорусії чи України.

У 1861 році позицію слов'янофілів щодо польського питання на шпальтах газети «День» висловили у статтях такі відомі представники слов'янофільського напрямку російської суспільно-політичної думки: Іван Аксаков, Володимир Ламанський та Василь Елагін. Стаття славіста В. Ламанського, опублікована у відділі критики № 2 «Дня» за 1861 рік, була відповіддю Чернишевському на його матеріал «Національна безтактність». У ній обґрунтовувалась теза В. Ламанського про триєдність руського народу, тобто думка про те, що малороси разом з великоросами і білорусами утворюють один руський народ, заселяли разом руську землю. Києву, «матері руських міст», відводилось вагоме значення, як духовного осередку руського народу. На думку В. Ламанського, відокремлення його від Росії може призвести не тільки до розпаду Російської імперії, але й загрожує єдності руського народу [22, с. 17].

Василь Елагін публікацією «Кілька слів про Польщу і Литву» продовжив тематику, пов'язану із Західним краєм імперії. У ній автор обґрунтовував право Росії на володіння Литвою. Він доводив, що у цьому краї мешкає не польський народ, а в більшості руський, що Литва була руською землею [18, с. 7 – 8].

У передовій статті за 18 листопада 1861 року висвітлена позиція І. Аксакова щодо таких питань, як права поляків на західні губернії, роль

Росії у поділах Речі Посполитої, а також роздуми публіциста щодо можливості надання Польщі незалежності [1].

Першим з поляків взяв участь у полеміці на шпальтах газети «День» польський письменник Грабовський. У січні 1862 р. у № 15 і № 16 він дав «Відповідь поляка російським публіцистам щодо питання про Литву і західні губернії», тим самим відгукнувшись на матеріал голови Київської археографічної комісії Михайла Юзефовича, опублікований у бельгійській газеті Le Nord у 1861 році [16; 17]. За словами І. Аксакова, коли з'явилися статті В. Елагіна, В. Ламанського та інших слов'янофілів, в яких прямо чи опосередковано обговорювалися питання про польські домагання на Київську, Волинську Подільську губернії і Білорусію, то Грабовський прислав рукопис своєї «Відповіді» до М. Юзефовича з пропозицією надрукувати його у газеті «День». Грабовський доводив право поляків на збереження за ними привілейованого становища у західних губерніях. Він також переконував, що народність малоросійська відрізняється від народності великоросійської значно більше, ніж від польської: вона «вся просякнута польським елементом внаслідок вікових зносин обох народів» [16, с. 8].

І. Аксаков першим відповів Грабовському, а разом з тим – кореспонденту з Білорусії, який підписався «Білорус», розкривши тим самим основні позиції редакції щодо Західного краю. Він стверджував, що газета «День» виступає «проти полонізму, озброєного різними громадськими, матеріальними і духовними знаряддями поневолення», за повну свободу життя і розвитку кожної народності, вважає білорусів «своїми братами, по крові і по духу», проголошує єдність руського народу [3, с. 14].

У полеміку також включився В. Елагін своїм «Листом до редактора з приводу статті п. Грабовського», опублікованим у № 24 «Дня» [19]. Він висловив переконання, що весь простий народ західних губерній визнає себе не польським, навіть не наполовину польським, а руським, і переконаний, що це зрозуміло будь-якій неупередженій людині. В. Елагін стверджував також, що «простий народ [...] зберігає у собі для майбутнього всю руську народність», тому поляки повинні відмовитися «бути на чолі руського народу» [19, с. 7-8].

У 1863 році польське питання продовжувало бути однією із провідних проблем, які обговорювалися на шпальтах газети «День». Найбільше статей йому присвятив І. Аксаков. Чи не в кожній його передовій у тому чи іншому контексті піднімалися питання про історичну долю та майбутнє західних губерній імперії. Польську проблематику розвивав також Юрій Самарін у статтях «З приводу думки «Русского вестника» про заняття філософією...», «Як відноситься до нас римська церква», «Лист редактору «Дня» з приводу захисту Київської адміністрації п. Вол. Юзефовичем», «Сучасний обсяг польського питання» [24; 25; 26; 27]. У газеті «День» у 1863 році були передруковані з «Русского инвалида» дві статті Олександра Гільфердінга:

«За що борються росіяни з поляками», «У чому шукати вирішення польського питання» [14; 15].

Редакція газети не відразу відгукнулася на січневі події 1863 року у Царстві Польському. У п'ятому номері «Дня» за 2 лютого замість передової І. Аксаков помістив замітку зі зверненням до читачів. Відсутність передової статті, в якій би треба було відобразити ставлення редакції до повстання у Царстві Польському, він пояснив наступним чином: «Ми надіємося, однак, що читачі наші зрозуміють, що це мовчання не є наша примха... Ми сміємо завірити читачів, що при кожному № виконуємо добросовісно свій редакторський обов'язок, і що відсутність наших передових статей ще не означає, що їх не було...» [5, с. 1]. Такого змісту замітки редактор поміщав у тих випадках, коли передові статті не були пропущені цензурою. Інколи на першій сторінці газети редактор зазначав лише місце, де мала бути поміщена заборонена цензурою його передова стаття. У зібрані творів І. Аксакова опубліковано кілька його передових, ненадрукованих у газеті «День» [13].

У 1863 році питання щодо західних губерній Російської імперії стало особливо актуальним. Слов'янофіли у пануванні саме там «польської шляхетської меншості над руською народністю» бачили джерело польського питання [14, с. 9]. Виходячи із того, що державний інтерес полягав у домінуванні руського етнічного елементу, представленого селянством та православним духовенством [27], вони давали російському уряду конкретні пропозиції щодо покращення матеріального та суспільного становища цих станів [14, с. 9-10; 27, с. 9-10]. Слов'янофіли обґрунтовували необхідність поширення освіти серед місцевих селян шляхом розширення мережі російських шкіл та заснування церковних братств [6, с. 3-4; 27, с. 9-10]. В одному з номерів газети було опубліковано «Запрошення записуватися у церковні братства Західного краю» М. Кояловича [21]. У статті «У чому шукати вирішення польського питання?» О. Гільфердінг закликав позбавити польську шляхту монополії в освіті, відкривши всім верствам населення рівний доступ у нижчі, середні і вищі школи [14, с. 10]. І. Аксаков навіть пропонував навчати білоруських селян у початкових школах білоруською «говіркою», що сприятиме підняттю їх самосвідомості та протистоятиме польському впливу. На його думку, для того, щоб селянин відчув себе руським, потрібно, щоб він спочатку усвідомив себе білорусом [7].

На шпальтах газети «День» активно слов'янофіли обговорювали питання про необхідність деполонізації місцевого управлінського апарату шляхом передачі судово-адміністративної влади до рук російських чиновників [25, с. 12; 27, с. 9]. Однак, І. Аксаков попереджував, що при напливі чиновників з Росії призначення посадових осіб на найнижчі посади повинне проводитися дуже обережно, з урахуванням їхніх професійних та моральних якостей [7]. Редактор закликав російську освічену молодь з великоросійських губерній зайняти місця мирових посередників у Західному краї [6, с. 4].

І. Аксаков висловив свої міркування щодо необхідності змінити територіально-адміністративний поділ Західного краю з метою зменшення польського впливу на цих землях. Він радив певні повіти західних губерній приєднати до великоросійських [9].

У газеті велика увага приділялась обговоренню земельної політики уряду у західних губерніях. Доказувалось, що поляки, не лояльні російському престолу, не повинні володіти землею у Західному краї [4]. І. Аксаков висловив свої міркування, щодо можливих шляхів колонізації регіону вихідцями із великоросійських губерній: пропонувалося селянам, які бажали би переїхати сюди із Центральної Росії, надати значні пільги. Маєтки, конфісковані у поляків у Білорусії, Україні та Литві, І. Аксаков радив надавати у винагороду чиновникам за державну службу, а також продавати їх лише росіянам [7].

Слов'янофіли також висловлювались щодо політики уряду в Царстві Польському. Зокрема, у статтях йдеться про те, що соціальну базу самодержавства у краї повинне складати селянство; пропонувалося покращити його становище шляхом наділення селян землею і запровадження селянського самоврядування [27, с. 9; 10, с. 4].

Переконання слов'янофілів щодо нездатності Польщі до самостійного політичного існування відображає стаття І. Аксакова за 4 травня 1863 р. Він стверджував, що як тільки з Царства Польського будуть виведені російські війська та адміністрація, там запанує анархія. Це призведе до нового поділу Польщі, але вже без участі Росії, і вона буде піддана германізації. Ця стаття також відображає ставлення І. Аксакова до різних варіантів вирішення польського питання, запропонованих російською та зарубіжною пресою. Він виступав проти відновлення для Польщі конституції 1815 року, навіть із деякими змінами і без окремої армії, пропонуючи спочатку дізнатися, чи саме цього Польща бажає. І. Аксаков також висловлювався проти безумовного і нерозривного об'єднання Царства Польського з Російською імперією на основі спільного для них політичного представництва [2].

На шпальтах газети «День» також слов'янофіли вели полеміку з публіцистами інших громадсько-політичних поглядів [8; 11]. У статті «З приводу думки «Русского вестника» про заняття філософією...» Ю. Самарін проаналізував позицію Михайла Каткова щодо польського питання. Він негативно поставився до пропозиції М. Каткова про повне об'єднання Польщі й Росії через встановлення спільного політичного представництва [26]. Ю. Самарін наголошував на тому, що М. Катков не хоче визнати латинство суттєвою перешкодою до примирення поляків з Росією, помилково вважаючи головним утрудненням у вирішенні польського питання територіальні претензії поляків, а саме – відновлення Польщі у кордонах 1772 року. Ю. Самарін вважав, що самі ці домагання витікали з історичної ролі Польщі як передової загону латинства у Східній Європі [26, с. 9].

Слов'янофіли великого значення надавали трактуванню російсько-польського конфлікту як боротьби двох світів: західноєвропейського і східнослов'янського, двох просвітницьких основ життя: католицизму і православ'я [12; 27, с. 8-9]. Вони стверджували, що Польща, примкнувши до романо-германського світу, в основі якого лежить латинство, зрадила слов'янству. Росія ж у повній мірі належить слов'янському світу [2, с. 2-3]. У статті «Сучасний обсяг польського питання» відображено думку, що польське питання вдасться вирішити тоді, коли поляки відмовляться від католицизму, чим забезпечать собі повернення до слов'янського світу [27, с. 9].

У декількох статтях газети відображено переконання слов'янофілів щодо неможливості «обрусити Царство Польське так, як німці онімечили Познань» [2, с. 2]. Визнаючи факт існування поляків як нації, Ю. Самарін залишав за ними право на збереження своїх національних особливостей, а саме «свободу віросповідання, офіційне вживання народної мови у справах внутрішнього управління і своєрідність громадського побуту» [27, с. 4]. Він бачив лише два шляхи вирішення польського питання.: нероздільна єдність Польщі з Росією за умови встановлення у першій сильної російської влади, яка переконала би поляків у безнадійності будь-якого повстання або «добровільне і повне» відречення Росії від Царства Польського. Публіцист виключав будь-які проміжні комбінації. Нероздільне об'єднання, на його думку, могло бути здійснене або у формі військової диктатури, або в іншій формі, яка би допускала, у певних межах, участь населення у справах місцевого управління. Уряд повинен утримувати за собою повну свободу дій і не зв'язувати себе ніякими зобов'язаннями [27, с. 10].

У статті «За що борються росіяни з поляками» погляди О. Гільфердінга викладено причини активізації польського визвольного руху на початку 1860-х років та Січневого повстання 1863 р. Основну з них він бачив у боязні поляків втратити панівне становище у західних губерніях унаслідок звільнення селян. Його позиція у польському питанні у західних губерніях базувалась на тому, що Росія – «країна руської народності», а надання польській шляхті російських дворянських привілеїв і права на володіння «руськими» селянами порушило засади існування Російської імперії [14; 15].

Таким чином, газета «День» є важливим джерелом для вивчення російської суспільно-політичної думки XIX ст. Вона виходила у роки найбільшого загострення внутріполітичної ситуації в Російській імперії. Позиції слов'янофілів щодо різних аспектів польського питання на початку 1860-х років, відображені у їхніх статтях, опублікованих у цій газеті. Вони дозволяють проаналізувати погляди слов'янофілів на політику, яка проводилась урядом у Царстві Польському та у Західному краї. Високий ступінь інформативності робить газету «День» надзвичайно цінною для дослідників російської суспільно-політичної думки другої половини загалом, а особливо для тих, хто досліджує погляди слов'янофілів щодо національного питання.

Джерела та література

1. Аксаков И. Москва, 18 ноября / И.С. Аксаков // День. – 1861. – № 6, 18 ноября. – С. 1-4.
2. Аксаков И. Москва, 4 мая / И.С. Аксаков // День. – 1861. – № 18, 4 мая. – С. 1-3.
3. Аксаков И. Ответ второму голосу / И.С. Аксаков // День. – 1862. – № 20, 24 февраля. – С. 13-14.
4. Аксаков И.С. Москва, 18 мая / И.С. Аксаков // День. – 1863. – № 20, 18 мая. – С. 1-4.
5. Аксаков И.С. Москва, 2 февраля / И.С. Аксаков // День. – 1863. – № 5, 2 февраля. – С. 1.
6. Аксаков И.С. Москва, 21 сентября / И.С. Аксаков // День. – 1863. – № 38, 21 сентября. – С. 1-4.
7. Аксаков И.С. Москва, 22 июня / И.С. Аксаков // День. – 1863. – № 25, 22 июня. – С. 1-3.
8. Аксаков И.С. Москва, 24 августа / И.С. Аксаков // День. – 1863. – № 34, 24 августа. – С. 1-4.
9. Аксаков И.С. Москва, 26 октября / И.С. Аксаков // День. – 1863. – № 43, 26 октября. – С. 1-4.
10. Аксаков И.С. Москва, 31 августа / И.С. Аксаков // День. – 1863. – № 35, 31 августа. – С. 1-4.
11. Аксаков И.С. Москва, 7 сентября / И.С. Аксаков // День. – 1863. – № 36, 7 сентября. – С. 1-4.
12. Аксаков И.С. По поводу письма Ригера о польском вопросе / И.С. Аксаков // День. – 1863. – № 28, 13 июля. – С. 14-17.
13. Аксаков И.С. Сочинения. – М., 1886. – Т.3. Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886. Статьи из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». – VII, 844 с.
14. Гильфердинг А. В чём искать разрешения польскому вопросу / А. Гильфердинг // День. – 1863. – № 32, 10 августа. – С. 4-10.
15. Гильфердинг А.Ф. За что борются русские с поляками / А. Гильфердинг // День. – 1863, 15 апреля. – № 15. – С. 5-11.
16. Грабовский Ответ поляка русским публицистам по вопросу о Литве и Западных губерниях, с предисловием от редакции / Грабовский // День. – 1862. – № 15, 20 января. – С. 7-10.
17. Грабовский Ответ поляка русским публицистам по вопросу о Литве и Западных губерниях (окончание) / Грабовский // День. – 1862. – № 16, 27 января. – С. 5-8.
18. Елагин В. Несколько слов о Польше и Литве (Письмо из бывшей Литвы) / В. Елагин // «День». – 1861. – № 8, 2 декабря. – С. 7-9.
19. Елагин В. Письмо к редактору по поводу статьи г. Грабовского / В. Елагин // День. – 1862. – № 24, 24 марта. – С. 5-10.
20. Китаев В.А. Польский вопрос в публицистике И.С. Аксакова (первая половина 60-х годов XIX в.) // Вопросы экономической и социально-политической истории России в XVIII–XIX вв. Сборник статей. Вып. I. – Горький, 1975. – С. 70-80.
21. Коялович М. Приглашение записываться в церковные братства Западного края // День. – 1863. – С. 7-9.
22. Ламанский В. Отдел критики. Национальная бестактность. (Статья Современника. 1861. Июль. О львовском слове: №№ 1 и 2) / В. Ламанский // «День». – 1861. – № 2. – С. 14-19.
23. Порох В.И. И.С. Аксаков – редактор «Дня» / В.И. Порох // Освободительное движение в России. – 1975. – Вып. 5. – С. 101-111.
24. Самарин Ю. Как относится к нам римская церковь / Ю. Самарин // День. – 1863, 11 мая. – № 19. – С. 3-5.
25. Самарин Ю. Письмо редактору «Дня» по поводу защиты Киевской администрации г. Вл. Юзефовичем / Ю. Самарин // День. – 1863. – № 36, 7 сентября. – С. 12–16.
26. Самарин Ю. По поводу мнения «Русского вестника» о занятиях философию, о народных началах и об отношениях их к цивилизации / Ю. Самарин // День. – 1863. – № 36, 7 сентября. – С. 4-10.

27. Самарин Ю. Современный объём польского вопроса // День. – 1863. – №38, 21 сентября. – С. 4-10.
28. Цимбаев Н.И. И.С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России / Н.И. Цимбаев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 264 с.
29. Юрьев Б.И. «День» / Б.И. Юрьев // Общественная мысль России XVIII – начала XX века: Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 145-146.
30. Piątkowski L. Kwestia polska w myśli politycznej Iwana Aksakowa / Leszek Piątkowski // Na pograniczu kultur, języków i tradycji / Pod redakcją Marka Mądzika i Adama Witusika. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2004. – S. 209- 225.

Summary

There is characterized the newspaper “Den' ” as an important source for learning Slavophiles’ position concerning the polish question at the beginning of 1860-th years. It’s found out that there on it’s pages were published the articles of the most famous Slavophiles: Yuriy Samaryn, Alexander Hilferding, Ivan Aksakov, Vasily Elahin, Volodymyr Lamansky. The materials of newspaper represent Slavophiles’ ideas concerning the origin of the Russian nation, land and peasant questions, the administrative reform in the West guberniya of the empire. Slavophiles connected solving these problems with solving the polish question.

УДК 303.446.4

**Лариса Мицик
Людмила Долгоновська**

МАДРИДСЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ 1991 р. У ДЗЕРКАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ ТА БІЛОРУСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Регіон Близького Сходу вже понад півстоліття залишається „гарячою точкою” планети, до якої прикуті погляди світової політичної еліти, релігійних організацій та наукових кіл. При цьому головним дестабілізуючим чинником тут виступає арабо-ізраїльське протистояння, в основі якого лежить палестино-ізраїльський антагонізм. Після низки кровопролитних війн між арабськими державами та Ізраїлем, що продемонстрували ілюзорність намірів вирішити конфлікт збройними методами, спроб дипломатичного його врегулювання в 1970-х рр. (Женевська мирна конференція 1973 р., Кемп-Девідський мирний процес 1978–1979 рр.) та згортання переговорних процесів у 1980-х рр., проведення широкомасштабної мирної конференції в Мадриді (1991 р.) нарешті відкрило реальну перспективу вирішення одного з найскладніших питань міжнародних відносин повоєнного періоду. Проблематика Мадридського переговорного процесу не могла залишитися поза увагою вчених пострадянських держав, дослідницькі інтереси яких лежать у площині новітнього періоду історії країн близькосхідного регіону. З огляду на малодослідженість доробку сучасних науковців та важливість його врахування задля стабілізації ситуації в регіоні обрана тема статті видається досить актуальною.

Метою статті є аналіз стану наукової розробки та особливостей висвітлення поставленої проблеми у сучасній історичній літературі України, Росії та Білорусі.

Об'єктом дослідження є історичні розвідки, присвячені Мадридському мирному процесові 1991р. Предмет вивчення – концептуальні історіографічні оцінки ключових аспектів Мадридської мирної конференції 1991 р.

З початком 90-х рр. XX ст. завдяки різкій зміні ситуації на світовій арені вдалося вписати нову сторінку в історію близькосхідного мирного процесу. Найбільш значущою подією цього періоду став Мадридський дипломатичний діалог, початок якому було покладено міжнародною конференцією, що пройшла 30 жовтня – 1 листопада 1991 р. в іспанській столиці. Незважаючи на те, що зазначена подія привертає увагу вітчизняних і зарубіжних істориків, можна погодитися з думкою українського дослідника Д. Малишева, що спеціальних робіт з даної теми на сьогодні написано відносно мало [5, с. 75].

Увага науковців значною мірою прикута до визначення внеску в переговорний процес кожної окремої країни-учасниці. У цьому контексті вагоме місце відводиться з'ясуванню причин, що спонукали США та СРСР ініціювати скликання Мадридської мирної конференції. До факторів, які вплинули на позицію США „стати фактично ініціатором чи принаймі рушійною силою процесу мирного врегулювання”, російський історик Г. Мирський відносить появу двох нових потужних ворогів Вашингтону в регіоні – Іраку та Ірану; загрозу терористичного ісламського радикалізму; роль інтифади; поступливість ОВП [Організація Визволення Палестини – *Прим. Авт.*] та зацікавленість у досягненні миру більшості ізраїльтян [6, с. 67]. Д. Малишев вважає, що, виступаючи ініціатором проведення Мадридської мирної конференції, „США хотіли досягти територіального компромісу, який би забезпечив безпеку Ізраїлю і задовольнив законні права палестинців” [5, с. 76].

Зайняття Радянським Союзом позиції ініціатора скликання міжнародної мирної конференції у Мадриді, на думку істориків, цілком відповідало тогочасному близькосхідному курсу Москви. Так, російський науковець Є. Пирлін, наголошуючи на послідовності політики СРСР, пише: „Згода США з необхідністю скликання мирної конференції, наполегливі зусилля американської адміністрації зі зведення за столом переговорів безпосередніх учасників конфлікту, визнання важливості конструктивного вирішення палестинської проблеми стали можливими не тільки в результаті швидкоплинної антиіракської війни. Не можна скидати з рахунків багаторічні послідовні зусилля радянської дипломатії, імперативом діяльності якої стосовно Близького Сходу довгий час був заклик до скликання широкомасштабної мирної конференції... В усіх радянських пропозиціях з урегулювання, висунутих після грудня 1973 р. ..., завжди була присутня ідея необхідності відновлення мирної конференції” [9, с. 351-352]. А. Єгорін та Х. Абдель-Хамід акцентують увагу на тому, що ідея проведення міжнародної конференції була запропонована Москвою в 1984 р. [2, с. 112].

Поділяє ці погляди колег і їх співвітчизник О. Озеров: „Сама Мадридська мирна конференція, співголовами якої виступили СРСР і США, була лише блідим привидом тієї повноважної конференції, за яку довгий час боровся Радянський Союз” [7, с. 150].

Ініціатива Москви та Вашингтону з проведення міжнародної мирної конференції, яка б відкрила шлях до повномасштабного процесу близькосхідного врегулювання, знайшла широку підтримку як з боку безпосередніх учасників конфлікту, так і з боку більшості арабських держав та країн Західної Європи. „Ідея скликання міжнародного форуму з Близького Сходу, – пише Є. Пирлін, – поступово набувала все більше прихильників. У підсумку її практично підтримали всі арабські країни, рух неприєднання, а також країни-члени Європейського співтовариства” [9, с. 353]. Щодо безпосередньої ролі західних держав у підготовці конференції, то Д. Малишев зазначає: „Допомога Європи у скликанні конференції проявилась у заяві Європейської ради, що зібралася в Люксембурзі 28-29 червня, в якій містився заклик до всіх країн подолати останні труднощі і нагадувалося про право палестинців на самовизначення, і називалась незаконною ізраїльська практика будівництва поселень, несумісна з волею до досягнення миру” [5, с. 76].

Об’єктивно присутня в сучасній історичній літературі України, Росії та Білорусі, присвяченій мадридському мирному процесові, оцінка позицій та цілей його сторін. Як зазначають А. Єгорін та Х. Абдель-Хамід, „позиція СРСР (а згодом Росії) зводилася до відведення ключової ролі у визначенні параметрів післяконфліктного облаштування на Близькому Сході розташованим в регіоні державам” [2, с. 112]. Є. Пирлін наголошує на тому, що „російсько-американське співголовування на мирній конференції по суті справи перетворилося на зручну для США політичну ширму для прикриття будь-яких закулісних маневрів Вашингтону” [9, с. 355]. Незважаючи на те, що близькосхідний курс Москви під час проведення Мадридської мирної конференції фактично перебував у фарватері політики Сполучених Штатів, їй все ж вдалося, як зауважують А. Єгорін та Х. Абдель-Хамід, „виступити на принципово новій основі: вона відмовилася від поділу країн регіону на „своїх” і „чужих”, виступила за рівноправний діалог з усіма, хто був готовий проявити політичну і військову витримку” [2, с. 114].

Щодо ролі США у мирному процесі початку 90-х рр. ХХ ст., то Є. Пирлін, зокрема, зазначає: „Будь-яка американська адміністрація вважала мадридську МКБС і її робочі комітети, де обговорення проблем врегулювання проходило на двосторонній основі, не тільки засобом вирішення арабо-ізраїльського конфлікту, але передусім методом зміцнення свого одноосібного впливу на Близькому Сході” [9, с. 367]. Аналізуючи динаміку дипломатичних кроків США під час Мадридської мирного процесу, вчений наголошує на зниженні ролі Ізраїлю як єдиного гаранта американських воєнно-стратегічних і політичних інтересів у регіоні: „...Американо-ізраїльські розбіжності в оцінці ролі і прогнозуванні розвитку

деяких аспектів близькосхідної ситуації вийшли на поверхню в ході підготовчої роботи зі скликання МКБС і вже в перших раундах конференції” [9, с. 365].

Оскільки, як зазначає О. Озеров, „філософія Мадридської конференції полягала в тому, що арабо-ізраїльський конфлікт є корінним на Близькому Сході: тільки врегулювавши його і його центральну складову – палестино-ізраїльський конфлікт, можна буде говорити про вирішення всього вузла проблем регіону” [7, с. 150], то позиції безпосередніх учасників конфлікту – ізраїльтян і палестинців – мали домінуючий вплив. А. Єгорін та Х. Абдель-Хамід зауважують: „Звісно, необхідний був час, щоб через політичні переговори уточнити позиції сторін, знайти взаємоприйнятні основи для випрацювання колективних рішень” [2, с. 115]. Ситуацію значно загострювала проблема палестинського представництва на офіційних переговорах в рамках Мадридського мирного процесу. Білоруська дослідниця М. Шевельова підкреслює: „Підходи сторін у визначенні статусу переговорів і представництва на них палестинської сторони були взаємовиключними” [13]. Питання самостійності палестинської делегації, її складу, розширення, залучення до переговорів представників Східного Єрусалиму і діаспори, встановлення зв'язків з ОВП були каменем спотикання на шляху до налагодження дієвого механізму переговорного процесу. Наголошуючи на безкомпромісності позиції Ізраїлю, Д. Малишев пише: „Ізраїльське керівництво, в принципі погоджуючись на участь в мирній конференції, як і раніше не бажало сидіти за одним столом з представниками Організації Визволення Палестини (ОВП) і вихідцями зі Східного Єрусалиму...” [5, с. 76].

Стосовно ключових проблем близькосхідного врегулювання позиції ізраїльської та палестинської сторін теж містили суттєві розбіжності. Є. Пирлін, аналізуючи пропозиції правлячої партії Ізраїлю „Авода”, яка прийшла до влади 23 червня 1992 р., робить висновок, що ці ініціативи „зводилися до все тієї ж адміністративної автономії” [9, с. 358]. Зустрічний план палестинської сторони, що передбачав створення органів законодавчої, судової та виконавчої влади на території палестинського автономного утворення, припинення будівництва нових ізраїльських поселень та поширення місцевих (тобто палестинських) законів на вже існуючі, забезпечення внутрішньої безпеки, історик оцінює як більш конструктивний [9, с. 359-360].

Д. Малишев, оцінюючи лінію, зайняту ізраїльським керівництвом на переговорах в іспанській столиці, акцентує увагу на територіальному питанні: „... Країна виконала резолюцію Ради Безпеки ООН відносно виводу військ з окупованих територій. Що стосується Голанських висот, то єдине, на що був готовий Ізраїль, так це на повернення сирійцям всієї чи частини території Голан за умови збереження там присутності ізраїльських військ і недоторканості ізраїльських поселень” [5, с. 77]. Позицію палестинської сторони автор характеризує наступним чином: „На конференції палестинці

виявили готовність вести переговори про самоврядування на Західному березі і в Газі, але наполягали на негайному виведенні ізраїльських військових підрозділів з міст з палестинським населенням” [5, с. 77]. Дослідник зауважує, що „в Мадриді обговорювалися проблеми водних ресурсів, контролю озброєнь, біженців, однак, чим більш досконалішими були проекти, тим глибшими ставали розбіжності між сторонами” [5, с. 77].

Позиція арабської сторони, озвучена на першому ж засіданні міністром іноземних справ Єгипту Амр Мусою, полягала в наступному: дотримання Ізраїлем прав палестинського народу, поширення вимог резолюцій Ради Безпеки ООН 242 на Західний берег р. Йордан, лінію Газа і Голанські висоти, припинення будівництва ізраїльських поселень на окупованих територіях, включаючи Східний Єрусалим, як такого, що загрожує миру, визнання особливого статусу священного Єрусалиму [5, с. 77].

Отже, позиції ізраїльської та арабської (у т. ч. палестинської) сторін на Мадридському переговорному процесі були, якщо не взаємовиключними, то принаймні дуже різними, що знайшло своє відображення в новітній пострадянській історичній літературі.

Підсумовуючи результати Мадридської мирної конференції, дослідники наголошують як на її незаперечних досягненнях, так і на певних прорахунках. Зокрема, Д. Малишев зазначає: „Підсумки і значення Мадридської конференції були досить значними. По-перше, вона вперше звела за столом переговорів непримиренних противників. По-друге, Ізраїль офіційно визнав права палестинців... Більше того, було узгоджено механізм досягнення домовленостей і складений в загальних рисах поетапний графік їх здійснення... Однак в Мадриді не було досягнуто згоди з двох принципових питань: про місце проведення наступної зустрічі і про порядок денний переговорів” [5, с. 77]. О. Озеров висловлює думку, що „при всій своїй обмеженості Мадридська конференція все-таки стала стартером мирного процесу і запустила двосторонні арабо-ізраїльські і багатосторонні переговори” [7, с. 150]. М. Шевельова, оцінюючи Мадридський мирний процес, вказує на те, що „дані офіційні переговори можна охарактеризувати як підготовчу стадію до переговорів, які пройшли після взаємного визнання ОВП й ізраїльського керівництва, і як такі, що привели до підписання низки угод про проміжне врегулювання” [13]. А. Бакланов, аналізуючи переговорний процес, наголошує на його здобутках: „Досягнення мадридського процесу – мирний договір між Ізраїлем і Йорданією (1994 р.), перший досвід систематичної спільної роботи ізраїльтян з представниками ОВП, сирійцями, ліванцями” [1, с. 154]. „Іншими словами, арабам й Ізраїлю ще далеко до миру і згоди, але „мадридський процес”, що почався у 1991 р. Вашингтоном, Москвою, Ізраїлем і арабами, все-таки вселяє оптимізм і надію, що рано чи пізно мир на Близькому Сході настане”, – так оцінюють переговорний процес А. Єгорін та Х. Абдель-Хамід [2, с. 137].

Таким чином, проблематика Мадридської мирної конференції 1991 р. червоною ниткою проходить крізь праці істориків-схodoзнавців України,

Росії та Білорусі. Доробок сучасних учених, репрезентований переважно дослідженнями російських науковців, вирізняється різновекторним аналізом подій, проте не містить суттєвих розбіжностей в оцінках ключових аспектів переговорного процесу початку 90-х рр. XX ст.

Джерела та література

1. Бакланов А. Ближневосточный узел противоречий // *Международная жизнь*. – 2004. – № 4-5. – С. 153-157.
2. Егорин А., Абдель Хамид Х. А. Война за ближневосточный мир. – М.: Издательская фирма „Восточная литература” РАН. – 1998. – 168 с.
3. Косач Г. Палестинская Автономия: демократия и созидание национальной государственности // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2000. – № 12. – С. 99-108.
4. Литвин І. Зважаючи на особливості регіонів // *Політика і час*. – 1996. – № 11. – С. 18-21.
5. Малышев Д. Мадридская конференция: начало мирного процесса // *Культура народов Причерноморья*. – 2003. – № 38. – С. 75-78.
6. Мирский Г. Израиль и палестинцы: самый длинный конфликт // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2001. – № 3. – С. 66-74.
7. Озеров О. Post-Arafat: Ближний Восток // *Международная жизнь*. – 2004. – № 11-12. – С. 148-163.
8. Олимпиаев А. Ближний и Средний Восток: актуальные проблемы международных отношений. Монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА. – 2004. – 239 с.
9. Пырлин Е. Трудный и долгий путь к миру. Взгляд из Москвы на проблему ближневосточного урегулирования. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН). – 2002. – 512 с.
10. Сатановский Е. „Новый Ближний Восток” // *Международная жизнь*. – 2005. – № 3-4. – С. 130-142.
11. Сатановский Е. Израиль в современной мировой политике: вероятные стратегические противники и стратегические партнеры. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – 2001. – 156 с.
12. Скороход Ю. Міжнародний аспект урегулювання ліванського конфлікту (80–90 роки) / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К.: Видавничий центр „Київський університет”. – 2000. – 264 с.
13. Шевелёва М. К вопросу о представительстве палестинской стороны на официальных двусторонних и многосторонних переговорах (1991–1993 гг.) http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=758&Itemid=215
14. Шевелев С. Палестино-израильский диалог в 1991–1993 годах (Мадрид–Осло–Вашингтон) // *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. – 2002. – Т. 15 (54). – № 1. – С. 71-80.

Annotation

The paper deals with the Ukrainian, Russian and Byelorussian historiography of Madrid Peace Conference, 1991. Authors analyze scholarly views on key aspects of this event. Researchers draw a conclusion that approaches of historians of postsoviet countries toward this problem do not differ significantly.

УДК 930.1:27(477.7) "1805"

Юлія Головка

**ДОПОВІДЬ ПРО ТОРГІВЛЮ ТА СУДНОПЛАВСТВО
НА ЧОРНОМУ МОРІ (1805 р.) ЯК ДЖЕРЕЛО З
ІСТОРІЇ ЧОРНОМОРСЬКИХ ПОРТІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ**

Початок XIX ст. для європейських країн був періодом достатньо складних відносин, економічні наслідки яких відчувала як Європа в цілому, так і окремі регіони. У цей час питання збереження або встановлення нових зовнішньоторгових зв'язків набуло стратегічного значення, особливо для тих країн, економіка яких залежала від імпорту продовольства або сировини. У таких умовах чорноморський напрямок міжнародної торгівлі поступово привертав все більше уваги країн Західної Європи, у тому числі Великобританії та Франції, а для півдня України така ситуація стала одним із вагомих факторів економічного розвитку. Зовнішня торгівля Південної України початку XIX ст. ніколи не залишалася поза увагою дослідників історії півдня України [1–2], історії зовнішньої торгівлі Російської імперії [3–4] та історії міжнародних політичних та економічних відносин [5–7], у роботах яких були розкриті загальні тенденції та етапи розвитку азовсько-чорноморської торгівлі, основні напрямки торгівлі та обсяги товарообігу, значення зовнішньої торгівлі для економічного розвитку регіону в цілому і т.д. Подальше дослідження даної проблематики потребує як залучення нових джерел, так і більш докладного вивчення вже відомих історичних джерел, інформативні можливості яких дозволяють детальніше реконструювати особливості розвитку зовнішньої торгівлі на півдні України на початку XIX ст. Одним із таких документів є звіт спеціального уповноваженого британського уряду Вільяма Ітона (W. Eton) про стан чорноморської торгівлі та судноплавства (1805 р.). На даний документ звертав увагу В.Г. Сироткін у контексті дослідження історії боротьби французької та британської дипломатії за вплив на півдні Російської імперії на початку XIX ст.: звіт та листи В. Ітона у даному дослідженні використовувалися як свідчення зацікавленості не тільки політичних кіл Великобританії, але й представників торгівлі та промисловості у розвитку тісних взаємин з південними регіонами Російської імперії, особливо в умовах постійного ускладнення міжнародних відносин у Європі на початку XIX століття [7, с. 461]. У цей час європейські держави активно збирали інформацію про перспективи південноукраїнського ринку та про діяльність своїх конкурентів на цьому ринку – з цією ж метою на південь України приїжджав спеціальний уповноважений англійського уряду В. Ітон. Він перебував на півдні України двічі – в 1777 та 1803 роках, і останнього разу В. Ітон був відряджений до України для визначення можливості встановлення прямих торгових зв'язків між Мальтою та Одесою. Звіт В. Ітона про стан торгівлі та судноплавства в чорноморських портах та з пропозиціями щодо розвитку британської торгівлі на Чорному морі був

схвалений британським урядом і в 1804 році був опублікований у лондонській газеті "Оракул", а 1805 року – вже у вигляді окремої брошури, що безумовно свідчило про інтерес британського суспільства до даного питання [7, с. 462].

Вочевидь, певного значення звіту надавали і в Російській імперії, про що свідчить виявлення його перекладу французькою мовою у справі "Про чорноморську нашу торгівлю" у фонді 19 "Фінанси" Російського державного архіву давніх актів. Оригінал документа має заголовок "Memoire succinct sur le commerce et la navigation de la mer Noire : d'après les information les plus exactes, et les plus récentes. 1805" ("Коротка доповідь щодо торгівлі та судноплавства на Чорному морі: за даними найбільш точними та недавніми. 1805") і складається з двох частини: вступу ("Introduction") та основної частина – "Du commerce et de la navigation de la mer Noire" ("Про комерцію та навігацію Чорного моря").

У передмові до самого опису акцентується увага на тому, що дана публікація базується на матеріалах, зібраних В. Ітоном і більшою своєю частиною вже опублікованих в "Оракулі" у вигляді листів, але періодичність їх публікації могла порушити взаємозв'язок між деякими матеріалами та послідовність опису подій. Автори передмови наголосили на виправленні всіх виявлених у попередній публікації помилок та доповненні тексту доповіді новими фактами.

Упорядники публікації підкреслювали нагальну потребу в публікації подібних матеріалів, які б дозволили краще зрозуміти особливості внутрішньої та зовнішньої торгівлі південних регіонів Російської імперії, функціонування чорноморських портів та чорноморського судноплавства [8, л. 73]. Така зацікавленість пояснювалася поступовою втратою лідируючих позицій англійською торгівлею і сподіваннями, що саме Чорне море та володіння Мальтою відшкодують збитки англійським торговцям. Головне було не втратити час, оскільки, як підкреслювали автори передмови, французькі негоціанти також наполегливо шукали виходів на ринки чорноморських губерній Російської імперії, тому нагальність вирішення даного питання формулювалася досить категорично – "або зараз, або ніколи" [8, л. 74].

Основна частина документа починається з опису особливостей чорноморської комерції та навігації останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Екскурс в історію розвитку судноплавства та торгівлі на Чорному морі мав на меті показати формування сучасних умов розвитку чорноморської торгівлі та навігації. Автор опису відзначав стрімкий розвиток морського торгового флоту Російської імперії на Чорному морі, у тому числі у зв'язку з початком масштабного державного суднобудування у Херсоні, заснуванням школи матросів, налагодженням карантинної та берегової охорони на Азовському та Чорному морях (функціонування карантинів в Одесі та Феодосії). Про розвиток чорноморської комерції свідчив і розвиток каботажного судноплавства: за розрахунками В. Ітона перевезення товарів тільки між

Херсоном та Одесою вимагало близько 200–300 суден вантажопідйомністю 50–100 тон. В. Ітон відзначав, що на каботажних перевезеннях матросами були місцеві мешканці: він пояснював це тим, що вони були менш прив'язані до землі, ніж мешканці північних губерній Російської імперії. Крім того, він бачив тут продовження козацької традиції мореплавства, яка свого часу дозволяла козакам з достатньо посереднім флотом бути реальною загрозою для Константинополя [8, л. 75].

Докладно автор зупинився на описі особливостей Одеського порту, який найбільш цікавив британську владу та комерсантів. В. Ітон наголошував, що значним портом Одеса стала скоріше через суб'єктивні, ніж через об'єктивні фактори: зручність гавані він оцінив достатньо посередньо, але підкреслив, що завдяки особливому ставленню до Одеси окремих представників вищої влади в розвиток торгового порту та його інфраструктури витрачаються величезні кошти – таким чином, Одеському порту свідомо віддавали перевагу перед іншими чорноморськими портами, які для судноплавства та транспортування товарів могли б бути значно зручнішими, і це, з точки зору автора, шкодило загальній користі. Особливу роль у спрямуванні уваги та коштів на розвиток Одеського порту відігравав герцог Е.Й. Ришельє, якому, з точки В. Ітона, Одеса повністю завдячувала своїм розквітом. Саме Е.Й. Ришельє звернув увагу польських виробників зерна на можливості вивезення польського зерна через Одеський порт, сприяв розвитку сільського господарства навколишніх земель, збудував значну кількість будинків та магазинів у самому місті, і взагалі зробив все можливе для того, щоб побудувати місто не тільки корисне, але й приємне для негоціантів [8, л. 79].

Стосовно Херсонського порту В. Ітон виділив кілька проблем, які ускладнювали його розвиток: невдале розташування лазаретів, непевність порту у випадку негоди, постійне заповнення молу піском та мулом з Дніпра, відсутність каналів для внутрішньої комунікації і т.д. (з точки зору В. Ітона певні особливості вибору місця заснування двох портів – Одеського та Херсонського – можна пояснити тим, що місце для першого обирав генерал кавалерії, а для другого – піхотний генерал [8, л. 82 об.]).

З іншого боку, автор опису звертав увагу на два озера між Одесою та Березанню, які раніше були пов'язані з морем і, з його точки зору, потребували розбудови лише невеликого каналу для возз'єднання з морем: таке будівництво, за розрахунками В. Ітона, не коштувало б і 100 000 фунтів, але дозволило б створити величезні і глибокі гавані, здатні вмістити весь військово-морський флот Британії. Можливості реалізації такого проекту розглядав ще князь Г.О. Потьомкін, але плани ці не здійснилися.

Ще один недооцінений, з точки зору В. Ітона, порт – Очаківський – особливо його можливості для розвитку торгівлі польським зерном [8, л. 79 об.]. Можливість завантажувати зерно для вивозу за кордон не тільки в Одеському порту значно здешевила б зерно за рахунок зменшення витрат на його транспортування. Природні вигоди Очаківського порту В. Ітон оцінив набагато вище за можливості Одеського і зазначив, що жодні

капіталовкладення цього не змінять. Військової цінності, з точки зору В. Ітона, Очаківський порт не мав, більше того – він був захищений Кінбурном і міг бути повністю комерційним портом. В. Ітон відзначав, що комерційні можливості Очакова успішно використовували ще турки, у тому числі у торгівлі зерном. З точки зору В. Ітона Очаківському порту був конче необхідний власний карантин, який би позбавив торгіві судна необхідності заходити в Одесу для карантинної обсервації – це сприяло б як розвитку торгівлі польським зерном, так і спрощувало б торгівлю товарами, привезеними Дніпром [8, л. 80].

Дії російського уряду щодо влаштування чорноморської торгівлі В. Ітон оцінював майже як шкідливі, оскільки вони не враховували природні переваги місцевостей при розбудові портів, що позначалося на вартості товарів, а відповідно й на перспективах експорту цих товарів. Для підтвердження своєї думки В. Ітон навів розрахунки щодо вартості експорту зерна з Одеського та Херсонського портів і наголосив на тому, що експорт зерна з Херсону був би набагато дешевший через нижчу вартість самого зерна (його купували б більше), торгівля була б постійною і більш стабільною (покупці були б більш впевнені в обсягах своїх витрат), не було б потреби перевозити зерно до Одеси (не було б витрат на фрахт, страхування ризиків та можливих збитків) – автор опису прийшов до висновку, що експорт зерна з Херсону був би вдвічі дешевший за одеський експорт [8, л. 80 об.]. З іншого боку, зростання цін на зерно, особливо в Одеському порту, могло призвести, на думку В. Ітона, до занепаду самої хлібної торгівлі та хліборобства навколишніх губерній [8, л. 81].

В. Ітон підкреслював важливість торгівлі зерном для Одеського порту та її домінування в одеській комерції, в той же час, коли можливості Феодосії та Дніпра для експорту того ж зерна практично не використовувалися. Організація торгівлі зерном через Одеський порт мала серйозні недоліки, які здорожували саму торгівлю: для комерсантів важко або й неможливо було прогнозувати обсяги та час привезення зерна до Одеського порту, практично неможливо було закупити зерно заздалегідь, комісійні необхідно було сплачувати за три місці до прибуття судна і т.д. Частину цих проблем намагався вирішити герцог Е.Й. Ришельє, який сприяв створенню в Одесі польських магазинів для зберігання зерна та особисто стежив за дотриманням укладених комісіонерами угод на поставку хліба. Багато в чому саме завдяки діяльності герцога Е.Й. Ришельє іноземні комерсанти почали створювати власні торгові заклади в Одесі, серед яких В. Ітон виділив три найбільш поважних – англійський торговий будинок Генрі Сісона (Henry Season), який спеціалізувався на поставках зерна з Одеси до Мальти, німецький торговий будинок Фореггера (Forhegger) і ще один англійський – Каттлей (Cattley) [8, л. 81–81 об.].

Перспективи Херсонського порту автор опису поставив у залежність від його удосконалення, оскільки головні недоліки порту – мілководність та недостатня ширина входу до порту – можна було б вирішити за допомогою

нескладних будівельних робіт, які б коштували не більше 40 000 фунтів (за розрахунками голландських інженерів). Облаштування порту також би вирішило проблему достатньо дорогого та небезпечного транспортування побудованих в Херсоні суден до Глибокої пристані. Також автор рекомендував звернути увагу на природні переваги бухти Збуревської, яку вважав за найбільш придатну як для завантаження морських суден, так і для їх зимування [8, л. 82 об.]. Важливість цього зауваження В. Ітон пояснював тим, що взимку майже вся прибережна зона Херсона та Очакова вкривалася кригою, так само замерзала Керч та навколишнє узбережжя, що майже унеможливлювало навігацію Азовського моря, Одеський же порт майже не замерзав, але всю зиму там плавала крига і ускладнювала навігацію. Безпечними для зимової навігації залишалися тільки кримські порти.

В. Ітон відзначав ще один негативний для розвитку Херсонського порту фактор – переведення карантину з Херсона до Одеси, що призвело до поступового занепаду не тільки торгівлі в Херсоні, але й самого Херсона – до Одеси виїхали херсонські комерсанти, що були орієнтовані на зовнішню торгівлю, поступово зменшився експорт російських товарів Дніпром, за якими після революції у Франції практично перестали приходити французькі торгові судна [8, л. 83].

Отже, у своїй доповіді уповноважений британського уряду В. Ітон не тільки детально описав самі чорноморські порти на півдні України, але й проаналізував їх переваги та недоліки, які багато в чому визначали не тільки перспективи розвитку самих портів, але й всієї азовсько-чорноморської торгівлі. Доповідь В. Ітона є достатньо інформативним та різноплановим джерелом з історії чорноморської торгівлі останньої чверті XVIII – початку XIX ст. і дозволяє використовувати його як для дослідження історії зовнішньої торгівлі в цілому, так і окремих її складових – історії чорноморських портів, особливостей місцевої навігації, організацію експорту окремих видів товарів, формування торгових шляхів і т.д.

Джерела та література:

1. Скальковский А. Взгляд на историю торговли Черного и Азовского морей // Журнал Министерства внутренних дел. – 1835. – №9. – С. 337-364.
2. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. – М.: Наука, 1970. – 382 с.
3. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. – Ростов, 1963. – 192 с.
4. Злотников М.Ф. Континентальная блокада и Россия. – М.: Наука, 1966. – 360 с.
5. Яковкина Н.И. Франко-русские торговые отношения в начале XIX века // Вестник Ленинградского университета. Год издания двенадцатый. – №2. Серия истории, языка и литературы. – Выпуск 1. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1965. – С. 72-82.
6. Сироткин В.Г. Дуэль двух дипломатий. Россия и Франция в 1801–1812 гг. – М.: Наука, 1966. – 208 с.
7. Сироткин В.Г. Из истории дипломатических и торговых отношений России с Францией и Англией в первые годы XIX в. // Международные отношения. Политика. Дипломатия (XVI–XX века). Сборник статей к 80-летию академика И.М. Майского. – М.: Наука, 1964. – С. 451-465.

Summary

The article is devoted to the analysis of the report of the representative of the British government W. Eton (1805) concerning the development of navigation and trade of the Black Sea at the close of the XVIII – at the beginning of the XIX centuries and concerning the possibilities of the participation of the British merchants in the trade with Southern Ukraine. Attention was paid to the materials concerning the formation of the Black Sea ports and concerning organization of the Azov – Black Sea trade.

УДК 94 (477.72)

Ольга Герінбург

СТАТИСТИКО-ДЕМОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХЕРСОНСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА: ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Осмилення діяльності земств та феномену земської статистики як основи ефективності органів місцевого самоврядування має розвинену історіографічну традицію та достатньо повну і репрезентативну джерельну базу. Історіографія земської статистики, в тому числі демографічної, є невід'ємною складовою загальної історіографії земств і охоплює наукові праці з історії земського самоврядування, статистики та демографії. Водночас демографічний напрям земських статистичних досліджень практично не висвітлений в історіографічній літературі, а значний масив статистико-демографічних матеріалів не введений до наукового обігу. Метою даної статті визначено з'ясування ступеню наукової розробки проблем статистико-демографічних досліджень Херсонського губернського земства.

Аналіз стану наукової розробки зазначеної проблематики дозволяє виділити три основні історіографічні етапи: дореволюційна (друга половина XIX – початок XX ст.), радянська (1917–1980-ті рр.) та сучасна історіографія (з початку 1990-х рр.).

З огляду на розвиток статистики населення дорадянського періоду в межах загальної статистики, земська демографія вивчалася як складова статистичної діяльності земств. Особлива увага приділялася історії та методиці земської статистики, а також осмиленню її практичних досягнень. При цьому, попри увагу науковців і громадськості до статистичної практики окремих земств, регіональна історія земської статистики у дорадянський час носила фрагментарний характер і висвітлювалася у загальноросійському контексті.

Висвітлення ролі Херсонського губернського земства у дослідженні населення охоплювало: 1) з'ясування історії земської статистичної служби; 2) окреслення організаційних та методологічних засад діяльності статистичних

підрозділів земства; 3) аналіз результатів діяльності херсонських статистиків; 4) критика їхніх статистико-демографічних праць.

Перший історіографічний напрям представлений згадками в узагальнюючих працях з історії статистичних установ та земств Російської імперії [1], а також низкою історичних оглядів діяльності губернського і повітових земств, підготовлених херсонськими земцями [2]. Проблеми земської статистики розглядалися у зазначених працях у контексті діяльності земства по впорядкуванню системи оподаткування, сільськогосподарського вивчення регіону, організації санітарних досліджень тощо. Історії власне статистичної справи присвячений фактично один нарис [3].

Організаційно-методологічні засади діяльності херсонських статистиків і санітарних лікарів розглядалися у матеріалах місцевих і центральних періодичних видань [4] та у підручниках зі статистики [5] тощо. Відомості стосовно статистичної практики Херсонського земства містилися в оглядових публікаціях про роботу земств Російської імперії за певні періоди часу [6]. Праці херсонських статистиків привертали увагу критиків та рецензентів [7], а також зазначалися у спеціальних виданнях довідниково-бібліографічного характеру: з оціночно-економічної статистики – у роботах В. Караваєва [8], санітарної статистики – у покажчику П. Куркіна [9]. Аналіз вміщеної до зазначених праць інформації дозволяє сучасним дослідникам визначити роль Херсонського земства у галузі статистичних досліджень.

У цілому, в науково-практичній літературі дореволюційного періоду висвітлювалися два головні аспекти земсько-статистичної діяльності: історичний та методичний. Дореволюційна історіографія заклала основи вивчення історії становлення статистичної служби Херсонського земства та формування методологічних засад її діяльності, зробила спробу оцінити практичні результати земсько-статистичних досліджень тощо. Увага до статистичної діяльності земства свідчила про визнання його внеску науковими і громадськими колами.

Радянська наукова література з проблем земської статистики населення включає роботи з історії статистики і медицини. Основними історіографічними напрямами цього періоду стали: 1) історія, методологія та результати земських статистичних досліджень; 2) організаційні засади та здобутки санітарної статистики; 3) постаті видатних діячів земської статистики і санітарії тощо. При цьому практично відсутні дослідження, присвячені діяльності окремих земських статистичних закладів українських губерній та висвітленню демографічного розвитку регіонів України.

Історичний та методико-практичний аспекти земської статистики населення висвітлені у працях істориків статистики [10] та охорони здоров'я [11]. В історико-статистичних роботах містилися лише фрагментарні відомості щодо демографічного напрямку діяльності херсонських земських статистиків, а у працях істориків медицини процес формування та здобутки земської санітарної організації в Херсонській губернії висвітлювалися більш детально. Зокрема, високо оцінювалась її організаційна модель, підкреслювалась першість

херсонських лікарів у розробці санітарного напрямку та організації санітарно-статистичного вивчення соціально-гігієнічних умов життя і побуту сільськогосподарських працівників, відзначався систематичний характер діяльності херсонських земців щодо створення санітарної служби в губернії.

Предметом наукових досліджень радянських учених також стала діяльність відомих земських статистиків і лікарів, які у різні періоди часу працювали у Херсонській губернії – О. Русова, М. Уварова, С. Ігумнова, М. Тезякова, О. Корчак-Чепурковського, П. Кудрявцева, П. Діатроптова, Є. Яковенка [12]. Вивчення їх персонального внеску дозволяло повніше дослідити проблеми розвитку земської статистики у регіоні.

На відміну від істориків статистики та медицини, дослідники генези демографічної науки практично не висвітлювали роль земських діячів у її становленні. Діяльність земств у галузі вивчення народонаселення не була охарактеризована в енциклопедичних виданнях, монографіях і навчальних посібниках з демографії та історичної демографії. Лише в окремих наукових працях стисло зазначалася роль земських лікарів та статистиків у розвитку статистики населення. Зокрема, А. Перковський відзначав внесок М. Уварова, М. Тезякова, П. Діатроптова у розробку методики демографічних обстежень, О. Русова та А. Бориневича – у вивчення соціального складу населення та міграційних рухів [13], хоча й не надавав докладної характеристики.

Попри активне вивчення радянськими вченими демографічних процесів, що мали місце в Російській імперії і зокрема на Півдні України [14], вміщені до наукових праць статистичні відомості носили узагальнений характер – не містили інформації щодо демографічних процесів в окремих повітах та не характеризували демографічний склад мешканців. Крім того, наведена демографічна інформація засновувалася на даних офіційної статистики, а земські статистико-демографічні відомості не аналізувалися. Це було пов'язано із сприйняттям зазначених джерел як мало інформативних для вивчення демографічної історії, хоча їх цінність для дослідження економічного розвитку окремих регіонів була доведена у 1970–1980-х рр. А. Зубком, Т. Моїсеєнком, Л. Разумовим тощо [15].

У цілому, праці радянських учених містять фрагментарні відомості про діяльність статистиків Херсонського земства та висвітлення ними демографічних процесів у губернії. Відповідно, демографічні обстеження земських статистиків майже не привертали увагу радянських учених, а накопичені земствами статистичні матеріали не використовувалися для реконструкції демографічної ситуації у регіонах.

Якісно новий етап у вивченні історії земств та земської статистики розпочався у 1990-х рр. Він позначився відходом від традиційно-негативної оцінки земських здобутків, притаманної для більшості радянських досліджень, і формуванням позитивного ставлення до інституту земського самоврядування. Це сприяло зростанню наукового інтересу до практичної діяльності окремих земств у різних галузях (економіці, народній освіті, благодійництві, медицині, бібліотечній справі тощо) та вивченню історіографії земської проблематики [16]

та ін. Особливий інтерес у сучасних дослідників викликають постаті видатних статистиків, які працювали в земствах українських губерній, у тому числі – Херсонському, зокрема О. Русов, Ф. Василевський, А. Грабенко [17].

Активно почали вивчатися регіональні особливості становлення і діяльності статистичних закладів земств. Зокрема, проблемам земської статистики у південноукраїнських губерніях присвячені дисертаційні дослідження В. Бобкова, О. Петрова, О. Макієнка, наукові праці істориків Є. Сінкевича та І. Сінкевич [18] тощо. Проте, демографічний напрям діяльності земств отримав стислу і неповну характеристику. Так, О. Петров обмежився стислою характеристикою завдань, що висувалися перед земськими статистиками при вивченні окремих напрямів статистики населення – його етнічного та працездатного складу [19], а О. Макієнко, звернув увагу виключно на статистико-санітарні показники: захворюваність населення, його фізичний розвиток і динаміку природного руху [20].

Попри традиційне визнання вагомого внеску земських лікарів у становлення санітарної статистики, медико-статистичні дослідження земств не стали предметом спеціальних наукових розвідок. Сучасні історики земської медицини переважно цікавляться розвитком системи охорони здоров'я, її правовим, кадровим і матеріальним забезпеченням, наданням лікарської допомоги та профілактикою захворювань [21]. Хоча дослідники стисло характеризують організацію санітарної статистики у земствах, у тому числі Херсонському (О. Майстренко, Н. Рубан), поза їхньою увагою залишилися проблеми вивчення теоретико-методологічних засад земської санітарної статистики, з'ясування санітарного становища українських губерній за статистичними працями земських лікарів тощо.

Увага багатьох вітчизняних істориків зосереджується на вивченні демографічних змін в українському суспільстві та переселенських рухів другої половини XIX – початку XX ст., історії окремих етносів на українських землях [22]. Однак статистико-демографічна інформація земських описів майже не використовується у наукових дослідженнях, а роль земських службовців у вивченні народонаселення залишається не висвітленою. Як правило, реконструкція демографічної ситуації здійснюється на матеріалах урядової статистики – ревізій, урядових переписів, адміністративно-поліцейського і церковного обліку, відомчої статистики тощо, а земські статистичні матеріали практично не привертають увагу дослідників. Науковий доробок з цієї проблематики включає лише декілька статей [23], але комплексного дослідження демографічних процесів у Херсонській губернії за роботами земських статистиків і лікарів досі не було проведено.

У цілому, сучасний період позначився підвищенням наукового інтересу до діяльності регіональних земських закладів у галузі статистичних досліджень, творчої спадщини видатних статистиків та санітарних лікарів земств. Водночас демографічні аспекти земсько-статистичної діяльності та висвітлення демографічної ситуації у роботах земських статистиків належать до неопрацьованих проблем історичної науки.

Таким чином, аналіз стану наукової розробки проблематики статистико-демографічних досліджень Херсонського губернського земства дозволяє віднести дану тему до недостатньо розроблених проблем історичної науки і засвідчує необхідність комплексного наукового вивчення історії становлення статистико-демографічного напрямку діяльності земств Херсонської губернії та оцінки результатів їх роботи по з'ясуванню демографічної ситуації у регіоні.

Джерела та література

1. Велецкий С.Н. Земская статистика: Справ. книга по земской статистике в 2-х ч. – М., 1899. – Ч. I; Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет деятельности: в 4-х томах. – СПб, 1911. – Т. III; Каблуков Н.А. Статистика (Теория и методы статистики. Основные моменты в истории ее развития. Краткий очерк статистики народонаселения). – М., 1918; Янсон Ю.Э. Теория статистики. – СПб., 1887.
2. Отчет Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии (1865–1874 гг.). – Херсон, 1875; Краткий очерк 20-летней деятельности Херсонских земских учреждений. – Херсон, 1885; Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 годы: в 3-х вып. – Херсон, 1905. – Вып. 2.
3. Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. – Херсон, 1890.
4. [Русов А.] Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям // Сборник Херсонского земства (далі – СХЗ). – 1888. – № 8; Мухин А. К постановке текущей статистики в земствах // Земское дело. – 1911. – № 7, 8; Никитин Ф.П. Организация земской статистики в Херсонской губернии // СХЗ. – 1887. – № 4; О санитарной организации в губернии: Доклад X губернскому съезду врачей и членов управ [д-ра М.С. Уварова] // СХЗ. – 1886. – № 4.
5. Каблуков Н.А. Вказ. праця; Кауфман А.А. Статистическая наука в России: Теория и методология (1806–1917): Историко-критический очерк. – М., 1922; Янсон Ю.Э. Вказ. праця. та ін.
6. Авинов Н. Оценочные работы земств по закону 1893 года // Земское дело. – 1910. – № 23; Веселовский Б.Б. Очерки и обзоры деятельности земств; Сборники и Своды постановлений земских собраний // Земское дело. – 1911. – № 7-8; Жилкин С. Городские оценочные работы последних лет // Земское дело. – 1910. – № 20; Орлов В.И. Земские статистические работы в 1884 году // Земский обзор. – Полтава, 1884. – № 3; Фортунатов А.Ф. О земско-статистических изданиях в 1910 и 1911 гг. // Земское дело. – 1912. – № 2, 3.
7. [Антонович В.]. Местечко Курисово-Покровское (Балай) // Киевская старина. – 1883. – Т. 7; В.Я. [Ястребов В.]. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии // Киевская старина. – 1892. – Т. 36; Каманин И. Новые статистико-географические данные об Одесском уезде // Киевская старина. – 1888. – Т. 23; Н.В. [Василенко Н.]. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. Священника Г.И. Сорокина // Киевская старина. – 1891. – Т. 32; С.Р. [Русова С.]. Село Ивановка (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новороссии) // Киевская старина. – 1888. – Т. 23; Ястребов В. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. II. Елисаветградский уезд // Киевская старина. – 1887. – Т. 17.
8. Караваев В.Ф. Библиографический обзор земской статистической и оценочной литературы со времени учреждения земств, 1864–1903 гг. в 2-х вып. – СПб., 1906–1913; Караваев В.Ф. Издания 34-х губерний по общей экономической и оценочной статистике, вышедшей за время с 1864 по 1-ое января 1911 г. – СПб., 1911.

9. Куркин П.И. Земская санитарная статистика (Опыт систематической библиографии). – М., 1904. – Вып. 1.
10. Гозулов А.И. История отечественной статистики (Краткие очерки). – М., 1957; Гозулов А.И. Очерки истории отечественной статистики. – М., 1972; Плошко Б.Г., Елисеева И.И. История статистики. – М., 1990; Свамицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии). – М., 1961; Смирнский В.И. Из истории земской статистики // Очерки по истории статистики СССР: Сб. ст. – М., 1960. – Вып. 3; Творогова Н.А. Из истории русской дореволюционной статистики // Очерки по истории статистики СССР: Сб. ст. – М., 1961. – Вып. 4; Щербина Ф.А. Статистика: Історія статистики та статистичних установ. – Прага, 1925. – Вип. 1.
11. Арсеньева-Ложкина Е.И. Роль земских врачей в развитии статистики общей заболеваемости населения // Очерки истории отечественной санитарной статистики. – М., 1966; Вострикова А.М. Статистика здравоохранения и социального обеспечения // История советской государственной статистики. – М., 1969; Каган С.С. К столетию земской медицины на Украине // Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины): Сб. ст. – М., 1965; Карпов Л.Н. Земская санитарная организация в России. – Л., 1964; Козлов П.М. Санитарная статистика. – М., 1955; Кохан А.И. Первые программы исследования условий труда и быта сельскохозяйственных рабочих России // Советское здравоохранение. – 1976. – № 10; Межиров Л.С. Материалы к изучению истории гигиены и санитарии на Украине до Великой Октябрьской социалистической революции // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. Сб. ст. – К., 1962. – Сб. 2; Страшун И.Д. Об истоках земской санитарии на Украине (полтаво-херсонский период) // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. Сб. ст. – К., 1962. – Сб. 2; Страшун И.Д. Полвека земской медицины (1864–1914) // Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины): Сб. ст. – М., 1965; Хорош И.Д. Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине // Там же.
12. Катренко А.М. Олександр Олександрович Русов (До 120-річчя з дня народження) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1967. – № 2; Каган С.С. Академик А.В. Корчак-Чепурковский – выдающийся социальный гигиенист // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. – К., 1962. – Т. 2; Кириленко Т.Г. П.Н. Диатроптов и его вклад в строительство советского здравоохранения // Советское здравоохранение. – 1988. – № 8; Грандо А.А. Роль С.Н. Игумнова в становлении и развитии эпидемиологии в УССР // Из истории здравоохранения Украинской ССР. – К., 1970; Идельчик Х.И. Н.И. Тезяков и его роль в развитии земской медицины и строительстве советского здравоохранения. – М., 1960; Житецкий Г.П. Олександр Олександрович Русов (В десяти роковини смерті) // Україна. – 1926. – Кн. 1; Лотова Е.И., А.И. Кохан. П.Ф. Кудрявцев (1863–1935). – М., 1985; Петр Филиппович Кудрявцев (По поводу 40-летия врачебно-общественной деятельности) // Гигиена и эпидемиология. – 1927. – № 12; Ревенок Н.Д. Врачебная, общественная и революционная деятельность Е.И. Яковенко (К 30-летию со дня смерти) // Советское здравоохранение. – 1974. – № 3; Семашко Н. Заслуженному деятелю науки П.Н. Диатроптову // Гигиена и эпидемиология. – 1929. – № 3-4; Бейлихис Г.А. Михаил Семенович Уваров (1856–1927) (К 120-летию со дня рождения) // Гигиена и санитария. – 1976. – № 8.
13. Перковский А.Л. Дореволюционная демография на Украине // Прошлое и настоящее демографии: Сб. ст. Народонаселение. – М., 1980. – Вып. 32.
14. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII–XIX ст.) // УІЖ. – 1992. – № 9; Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (Конец XIX в. – 1917 г.) // История СССР. – 1980. – № 3; Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения России в XVIII – начале XX века (Численность, структура, география) //

- История СССР. – 1984. – № 4; Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. – 1981. – № 5; Якименко М.А. Міграції українського селянства (1861–1905) // УІЖ. – 1982. – № 9; Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.) // УІЖ. – 1974. – № 7; Якименко М.А. Селянська колонізація Півдня України в другій половині XIX ст. // УІЖ. – 1987. – № 2.
15. Зубко А.М. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1988; Моисеенко Т.Л. Земская статистика как источник для изучения крестьянской аренды в России в конце XIX века (по материалам Центрально-Черноземного района): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1981; Разумов Л.В. Анализ земско-статистических подворных описаний крестьянских хозяйств (по материалам Тверской губернии): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1973.
16. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX–XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1999; Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; Обметко О.М., Рябцев В.П. Земства в Україні (середина XIX – початок XX століття). Історіографія проблеми // Вісник Київського університету. Серія історії. – К., 1999. – № 41; Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864–1917 рр.): історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.
17. Катренко А.М., Петрук Б.В. О.О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915). – К., 1998; Макієнко О. Олександр Русов – організатор земської статистики в Херсонській губернії // Україна соборна: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. III; Макієнко О.А. А.М. Грабенко і розвиток земського самоврядування в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 15; Макієнко О.А. Ф.О. Василевський – статистик Херсонського земства (до 150-річчя від дня народження) // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2005. – Вип. 18; Побірченко Н.С. Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог: Короткий життєпис. – К., 1998; Рахно О. Діяльність Олександра Русова на Півдні України // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 1999. – Вип. 8.
18. Бобков В.В. Розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії в XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук. – Сімф., 2004; Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006; Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003; Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 7; Сінкевич І.Ю. Внесок статистиків Херсонської губернії у дослідження історії краю (XIX – початок XX ст.) // Південна Україна XVIII–XIXст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України: Зб. ст. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5.
19. Петров О.О. Вказ. праця. – С. 205-208.
20. Макієнко О.А. Вказ. праця. – С. 188-200.
21. Гужва З.Г. Розвиток санітарно-профілактичного напрямку земської медицини Катеринославської губернії (II половина XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... канд. мед. наук. – К., 2007; Захарян А.Г. Деятельность Российского государства по развитию системы управления здравоохранением в XVIII – начале XX веков: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2008; Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865–1917 рр.: дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006; Рогоза О.М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони

- народного здоров'я (1864–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002; Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004.
22. Бойко Я.В. Міграційні джерела формування ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї (1861–1917 рр.) // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2008. – Вип. 11; Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005; Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005; Мельникова Н. Динаміка населення єврейських землеробських колоній Півдня України (XIX – поч. XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. XIV; Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2005; Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2005; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського і міського населення Київської і Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70-х років XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Солошенко О.М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997; Тучинський В.А. Молдаване Півдня України в II половині XIX – початку XX ст. Соціально-економічний та культурний розвиток: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001; Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX ст. – Миколаїв, 2008; Щукін В.В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006.
23. Макієнко О.А., Єжова О.В. Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х роках XIX ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон, 2003. – Випуск 11; Сінкевич І.Ю. Етнічна ситуація в Херсонській губернії в дослідженнях херсонських статистиків (др. пол. XIX ст.) // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доп. Міжнарод. наук.-метод. конф. (21-24 травня 1997 р.): в 2-х ч. – Херсон, 1997. – Ч. 2; Герінбург О.В. Висвітлення особливостей етнічних груп Херсонської губернії у земських статистичних описах 80-х років XIX століття // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса, 2007; Герінбург О.В. Дослідження соціального складу населення Херсонської губернії земськими статистиками (80-ті рр. XIX ст.) // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса, 2008. – Вип. 14; Герінбург О.В. Еміграційні процеси кінця XIX – початку XX ст. в Херсонській губернії за працями земських статистиків // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2008. – Вип. 11; Герінбург О.В. Етнічний склад Херсонської губернії у 80-х роках XIX століття за матеріалами земських статистичних описів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 21.

Summary

The article is devoted to description of historiography of the problems of statistical and demographic researches of the Kherson province zemstvo. An author draws conclusion about incomplete study of this problem in scientific literature.

ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

УДК 930.1: 303.446.4

Юлія Куценко

НЕВІДОМЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

У фондах вітчизняних бібліотек зберігається велика кількість документів та наукових досліджень, що є надзвичайно актуальними зважаючи на кропітку роботу українських істориків з об'єктивної реконструкції не тільки української історії, але й українського історіографічного процесу. Опрацювання масиву архівної спадщини повинно сприяти також й протіканню державотворчих процесів, впливаючи на формування національної ідеї.

Ім'я, науковий та публіцистичний доробок Михайла Петровича Драгоманова (1841–1895) вже за життя стали відомими як на теренах колишньої Російської імперії, так і в Західній Європі. Проголошене ним гасло: „Я маю за краще творити історію”, підтримувало сталий інтерес до цієї непересічної особистості, його наукових досліджень і суспільної діяльності [1, с. 57]. Драгоманознавство вже більше століття є оформленим напрямком в українській історіографії. Бібліографія „драгоманознавчих” студій налічує сотні позицій, що на перший погляд справляє враження всеохоплюючого вивчення спадщини вченого.

Проте, це враження є дещо поверховим. Одним з недостатньо досліджених аспектів наукової творчості Михайла Драгоманова є його антикознавчі студії. Таке оминання істориками антикознавчих студій Михайла Петровича є тим більше незрозумілим, що дослідженням античної історії він займався в період з 1863 р. (рік закінчення Київського університету і початку роботи над дисертацією «Імператор Тиберій») до 1875 р. (рік його звільнення з університету). За цей час ним було опубліковано сім робіт: «Император Тиберий» (1864 р.), «О состоянии женщины в первый век римской империи» (1864 р.), «Государственные реформы Диоклетиана и Константина Великого» (1865 р.) [2], «Очерк историографии Древней Греции» (1868) [3], магістерська дисертація «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит» (1869 р.) [2], «Палатинский холм в Риме по раскопкам (1847–1872)» (1874 р.) [4], «Положение и задачи науки древней истории» (1874 р.) [5].

Сьогодні в українській історіографії їй присвячено три спеціальні розвідки та невеликі огляди в межах більш широких досліджень з історіографії античної історії [6]. На жаль, і спеціальні, і загальні студії обмежуються усталеним колом використовуваних джерел, що робить зроблені в них висновки досить умовними. Спільними недоліками всіх цих робіт є незнання (або неувага) більшості його антикознавчих студій, й, напевно, як результат – відсутність серйозного їх аналізу. Основна увага дослідників приділяється саме магістерській дисертації, яка вважається його найбільш цінною антикознавчою роботою. Серед інших студій іноді

розглядається дисертація на право читання лекцій «Император Тиберий», як основа для більш пізньої та зрілої магістерської дисертації [7, с. 215].

На фоні драгоманознавчих робіт так чи інакше присвячених антикознавчим дослідженням Михайла Петровича Драгоманова непомітною стала розвідка Федора Павловича Слюсаренка (1886–1958) „Студії М. Драгоманова з історії Риму”. Федір Слюсаренко не входить до когорти широко відомих українських істориків. Практично все життя він провів за межами України, хоча й народився в Черкасах. Відомості про нього є дуже уривчастими. Закінчив історико-філологічний факультет Петербургського університету, деякий час працював в Петрозаводську та Петербурзі. У 1918 – 1919 рр. перебував в Києві, був співробітником Міністерства закордонних справ за часів Гетьманату. У 1919 р. Федір Павлович емігрує у Відень, з 1921 р. – в Прагу.

Ф. Слюсаренко займався активною викладацькою діяльністю в Українському Вільному Університеті, Українському Високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, Українській гімназії в Модржанах, Українській студії пластичного мистецтва. Учений був членом Українського історико-філологічного товариства в Празі, на засіданнях якого протягом 1923–1938 рр. прочитав 20 доповідей з історії та історіографії України та античної історії.

У споминах відомого українського історика церкви та колеги по Українському Вільному Університету Олександра Лотоцького Федір Павлович постає дуже акуратною та старанною людиною як в науковому, так і в громадському житті, що проявив свій нахил до наукових досліджень ще в роки навчання в гімназії [8, с. 69]. Не дивлячись на те, що історик постійно друкувався у виданнях Українського Вільного Університету та Українського історико-філологічного товариства в Празі, його роботи не є широко відомими в сучасній українській історіографії. Не є винятком і пропонована розвідка.

Стаття Ф. П. Слюсаренка зберігається в фондах Львівської національної бібліотеки ім. В. Стефаника й поки що є найбільш ранньою та єдиною на сьогодні роботою, яка присвячена з’ясуванню розуміння М. Драгомановим сутності античної історії. Вона являє собою машинопис на листках тонкого паперу жовтого кольору приблизно формату А5. Наприкінці тексту зроблено примітку, що це реферат, підготовлений для Драгоманівського свята інституту 19.XII. 1925 р. (якого саме інституту не зазначено). Дану роботу не було опубліковано і, як результат, не введено в науковий обіг. Саме цим, напевно, пояснюється те, що в спеціальних дослідженнях з антикознавчої проблематики, та й в загальних роботах, присвячених М. Драгоманову, ця доповідь не використовувалася зовсім.

Безсумнівно, ця розвідка стане в нагоді наступним дослідникам творчості Михайла Петровича Драгоманова, тому в ній збережено стиль автора та орфографію тих часів.

**Хведір Слюсаренко, доц.
СТУДІЇ М. ДРАГОМАНОВА
З ІСТОРІЇ РИМУ**

Коли ми пригадаємо собі з часів нашої науки в середній, чи вищій навіть школі, який був погляд наших учителів на добу римської імперії, то в уяві майже кожного з нас відродяться симпатії їх до староримської республіканської доби й антипатії до доби римських цісарів, починаючи навіть із блискучого цісарювання Августа. За звичайно вживаним поглядом найважливішою добою римської історії вважалась III – II ст. до Хр., коли республіка досягла найвищого розвитку; що ж до початкових століть VII – III, то це доба зросту сили та могутності Риму, а з доби Гракхів починаючи – повільний занепад Риму, який із найбільшою силою виявився в цісарську добу, аж поки знесилений і зіпсований Рим не зробився легкою здобиччю варварів. Уже самий числовий розрахунок, за яким з більш ніж тисячолітньої історії Риму таке значне число століть вдавалося на зріст та занепад, міг би вказати нам на хибність таких поглядів.

Драгоманів у своїх працях з поля римської історії зробив спробу знайти позитивні риси в цісарській добі римської історії й таким чином уникнути вказаної неадаптованості.

Року 1864 він надрукував працю: „Император Тиберій” (Кієвск. Университ. Извѣстія, 1864, I, ст. 1-55, II, ст. 1-58), що була дисертацією його для *venia legendi*; того самого року статті: „О состояніи женщины вѣ I-мѣ вѣкѣ римской имперіи” (Кієв. Унив. Изв., 1864, V, ст. 1-33), й на початку 1865 статтю: „О государственныхъ реформахъ Діоклеціана и Константина Великаго” (Кієвск. Унив. Изв. 1865, II, 1-21). Ці останні статті були пробними лекціями М.П. Драгоманова. Року 1869 він видав свою магістерську дисертацію: „Вопросѣ обѣ историческомѣ значеніи римской имперіи и Тацитѣ” (К. У. Изв. 1869, II, ст. 1-64; III, 1-50; IV, 1-37; V, 1-59; VI, 1-34; VII, 1-24; VIII, 1-21; IX, 1-50; X, 1-41; XI, 1-31; видана також окремим томом, коло 415 ст.).

Перша праця: „Император Тиберій” дала Драгоманову звання приват-доцента в Київському університеті св. Володимира, де він, від січня 1865 р. починаючи, виконував усі обов'язки штатного доцента, викладав обов'язкові курси з історії Сходу, Греції та Риму і провадив практичні вправи аж до свого від'їзду за кордон із кінцем 1870 р.

Поміж написанням першої та другої дисертації Михайло Петрович склав і „магістерський іспит” р. 1867 при Одеському Університеті: дня 11/XII з усесвітньої історії / 5 питань за жеребком /, 15/XII з російської історії / 4 питання /, 19/XII – з політичної економії / 2 питання /: поміж 15 і 19/XII зробив у присутності декана історико-філологічного факультету дві писані відповіді.¹⁾

Працю „Вопросѣ обѣ историческомѣ значеніи римской имперіи и Тацитѣ” Михайло Петрович публічно боронив р. 1870, дня 11 лютого / через 10 день після публічної оборони дисертації на магістра російської історії В.Б.

Антоновичем на тему: „Послѣднія времена казачества на правой сторонѣ Днѣпра”, Київ 1869 р./ Офіційними опонентами в М.П. були: проф. Більбасов Василь Олексієвич / усесвітня – середня й нова історія / і проф. Модестов Василь Іванович / римська література /. Магістром усесвітньої історії М.П-а затверджено 6. III 1870, а 25/IX обрано на посаду штатного доцента, при чім він отримав перед тим / 24/VII 1870 / закордонний виряд із науковою метою на кошти університету.²⁾

З праць Драгоманова з римської історії я мав до розпорядимости лише його магістерську дисертацію. Щодо його праці про цісаря Тиберія, то про неї рецензент проф. Більбасов каже: „Питання про імператора Тиберія піднято в нашій історичній літературі п. Драгомановим; він був перший і до останнього часу єдиний виразник того погляду на Тиберія, що його представником у Німеччині був р. 1863 відомий публіцист Ад. Штар, який хотів довести, що Тиберій був „im tiefsten Innern eine edle Natur”³⁾ Проф. Більбасов, очевидно, не поділяв такого погляду, однак певніше про це не висловився. Як відомо, відношення до Тиберія в сучасній науці не таке гостро негативне, як було під впливом німецької науки в 60–70 рр. минулого століття. Рецензія Більбасова офіційна, вона ставиться взагалі позитивно до всіх праць Драгоманова, написаних до 1869 р. Однак, перша зустріч книжки Драгоманова про Тиберія з боку російської науки була неприхильна. Майбутній офіційний опонент Драгоманова проф. Модестов, що був тоді в Казанському університеті / до Києва переведений р. 1869 /, обвинуватив Драгоманова в відсутности наукових метод і навіть плягіаторстві⁴⁾. Однак ці обвинувачення були несправедливі й передчасні і скорше можуть свідчити про деяку інертність російської науки, яка в особі свого представника п. Модестова не могла уявити собі можливости висновків і поглядів, вироблених через цілком самостійний дослід джерел. М. Драгоманів, принаймі, у своїй автобіографії пише одверто: „Дисертацію свою я боронив у початку 1864 р. Вона зробила на публіку і на професорів доволі чудне вражінє. В ній я, зовсім не знаючи новішої заграничної літератури по справі, на основі одних класиків / підкр. мої – Хв. С. /, набрав на думку, що імперія римська не була зовсім упадком римського світа після республіки, а була свого роду прогресом, коли не політично, то соціально і культурно”. / М. Павлик. М Драгоманов, его юбилей, смерть, автобиография... Львів, 1869, ст. 342 /. Модестов закидає Драгоманову незнання праці Сіверса⁵⁾, але Драгоманів не міг її дістати 1869 р., бо вона була видана додатком до акту гамбургської реальної школи. На рідкість цієї книги вказує й той факт, що другий рецензент Драгоманова – Василівський / КМНПр. 1864, ч. 2 – стаття про Меріваля / помилково зве Сіверса – Штруве, хоч стаття була написана за кордоном⁶⁾. Рецензії російських учених мали той вплив, що Драгоманів ще глибше розібрав поставлене ним питання в окремії /магістерській/ дисертації. „Безліч друкованих і усних рецензій брошури / „Імп. Тиберій” / переконали нас у потребі попереднього історико-теоретичного огляду питання про історичне

значіння римської імперії. В нас так далеко закорінена традиційна уклінність перед Тацитом, такий сильний вплив найбільш пристрасної в цьому питанні німецької науки, такий, нарешті, мало відомі бодай і окремі спроби у французькій і англійській літературі менш негативного відношення до римської імперії – що кожна подібна спроба в нас здається або чудним оригінальством, або хваленням деспотизму, а в усякому разі повстанням проти науковості” /К. У. Изв. 1869, VII, ст. 13, нот. 1/. В цих словах подані мотиви, за якими Драгоманів питанню про значіння римської імперії присвятив свою магістерську дисертацію, до розгляду якої тепер і звернемося.

Після короткого вводу /ст. 1 – 5/ в першій главі: Загально-поширені думки про історичне значіння римської імперії, Драгоманів розглядає праці Т. Момзена та Г. Вебера, останнього як найбільш типового у справі загально-поширених поглядів ⁷⁾. Подавши негативне відношення особливо Вебера до римської імперії, Драгоманів у другій главі під титулом: Стародумство римських письменників, подає погляди самих римських класиків на різні доби римської історії й констатує нахил їх симпатій до старшої доби. Ці погляди пояснюються своєрідною „філософією історії”, с.т., оцінкою сучасного й минулого, яку робили стародавні письменники. Вихідною точкою цього оціну є моральний ідеал, який з’явився в людей, як тільки вони вийшли з первісного стану. У відношенні поміж ідеалом і дійсністю Драгоманів знаходить три можливості: або ідеал /ідеальний порядок, установи, звичаї, тощо/ був колись за часів предків, чи десь на краю світа /”Золотий вік”, „Блаженні Гіпербореї”, „Атлантида”/, або його неможливо здійснити в людському житті, або, нарешті – третя можливість: поступнєве удосконалювання життя, яке підводиться під теорію прогресу. Старинні письменники базували свій історичний світогляд на двох перших можливостях: ідеал десь далеко в часі та просторі, або ідеалові немає місця на землі і в людському житті; звідтіл їх часто безнадійний погляд на сучасне, ідеалізація минулого, їх с т а р о д у м с т в о, песимізм, гуманна мізантропія /КУИЗв. 1869, II, ст. 36/. Що ж до ідеї поступу, то у стародавніх не було в тямці цієї ідеї; „вони також мало визнавали й закономірність у історичних явищах, мало звертали уваги на внутрішні соціально-політичні причини, мало були спроможні зрозуміти органічність зросту в установах і взагалі в житті народу і звязок поміж собою різних діб історії одного народу” /там-таки/. Далі – такі ідеї, як помста богів, роля Долі в житті людей, відношення до розкоші і в звязку з цим ідеалізація побуту варварів, характеристика доби, іноді, на основі скандальної хроніки великого міста й т.п. явища були мотивами в оцінці історичних подій із боку римських /і грецьких/ письменників. Іноді висловлюється, напр., незадоволення браком воєнного духа часів імперії, або зрівняння у правах населення й ін. /КУИЗв. 1869, III, ст. 26/.

Навівши думки на основі чисельних цитат із грецької й римської літератури, Драгоманів констатує: те, що античні римські історики вважали

за правильне під впливом упередливих ідей свого часу знайшло собі місце майже цілковито і в працях модерних європейських історичних письменників, як Вебер і ин. /там-таки, ст. 25/. Тому, перша вимога Драгоманова: твори античних письменників повинні підлягати такій самій критиці, як і твори модерних історичних письменників, бо ж „римський нарід, такий самий європейський нарід, як і нові; із усіх старих народів історія Риму має найбільше схожостей із історією нових європейських народів, і тому римську історію слід розглядати цілком на основі тих самих метод, що й нову” /там-таки, ст. 29/.

Далі Драгоманів розглядає в окремих великих главах думки нехристиянських письменників, що висловлювали свої погляди на значіння римської імперії, й наводить ці думки в таких групах:

I. К а т о л и ц ь к і /або християнські/ п и с ь м е н н и к и: Августин, Орозій, Сальвіан, Григорій Турський, Прокопій Кесарійський, Проспер Аквітанський, Віктор Вітенський, Боссюет, Шатобріян, Лямене й ин. Католицькі письменники, починаючи з найранішого середньовіччя, негативно ставились до доби римської імперії, осуджуючи її звичайно за поганізм, за зіпсуття моральності й т.д. Однак, констатує Драгоманів, у свої міркуваннях щодо моральності римлян у добу імперії католицькі письменники послуговуються „думками самих таки античних письменників, с.т. поганських, напр. Августин, говорячи про початок занепаду римської республіки, висловлюється, що вона „ex pulcherrima atque optima possima atque flagitiosissima facta est”, але ж це слова – Саллюстія /КУИЗв. 1869, ч. 3, ст. 41, пом. 3/.

Такими самими античними очима дивляться християнські письменники на варварські народи, ідеалізуючи їх, як протилежність до „зіпсованих” римлян і, крім того, очевидно знаходячи в них менше опору для поширення Христової віри, ніж у римлян із їх цивілізацією. Деякі християнські письменники, висловлюючись негативно про римську імперію, іноді мимоволі подають і думки, які можуть придатися для позитивного вирішення справи. Напр., Орозій висловлюється: „Римська держава потрібна була для того, щоб ученики Христа могли розійтись та проповідувати по всіх країнах, через те, що римські громадяни скрізь мали забезпечену свободу серед римлян”⁸⁾. В останніх словах Орозія про свободу римських громадян, яка за часів імперії поширювалась не лише на природніх римлян, а й на провінціалів, на весь простір римських володінь, - міститься позитивний присуд великої ваги, бо не скоро Європа після впадку римської імперії дійшла до такої свободи громадянина.

II. П о л і т и ч н і л і б е р а л и т а г е р м а н о ф і л и: Макіявеллі, Отман, Монтескє, Гегель, Льюїс, Фр. Шлегель, Шерр, Маколей, Гізо й ин. Драгоманів констатує, що на утворення думок і цієї категорії політичних письменників зазначені раніше погляди класичних та християнських авторів мали вплив. Так, напр., щодо Макіявеллі, то близькість його до античних ідей відчувається на кожному кроці /КУИЗв. 1869, ч.5, ст. 37/. Однак Макіявеллі,

відносячись негативно до римської імперії, цілком зігнорував питання про відношення римської держави-міста до населення, яке йому було підлегле. „Держава”, каже Драгоманів, „може бути побудована на основах свободи, але цією свободою може користуватись лише незначна меншість населення, підлеглого державній владі; і, таким чином, влада, обмежена перед упривілегованим шаром, - перед усією землею і всім її населенням може бути як найабсолютніша, як найдеспотичніша”⁹⁾. Супроти не тільки провінціалів, а й італійських союзників така сама була римська державна влада за доби республіки, і це довело до громадянських воєн і потім до утворення принципату.

Щодо Монтеסקє, то він поставив добу римської імперії поміж симпатичним йому республіканським періодом і монархією готів, які, на думку Монтескє, „завоювавши римську імперію, заснували монархію та свободу”. „Звичайно”, каже Драгоманів, „римська імперія з такого погляду не могла бути трактована лібералом XVIII в. инакше, як із глибоким призи́рством і ненавистю” /там-таки, ст. 58-59/.

Розглянувши думки цієї категорії письменників, Драгоманів у позитивних рисах визначає участь античності в виробі нових державних установ і ідей у Європі й резюмує свій огляд такими словами: „Все сказане про участь класичних узагалі й римських зокрема ідей і установ у новій Європі можливо звести до таких загальних тез: тривала суспільність і політична свобода є результат цивілізації, а зовсім не варварства; тому освідмлені, й через те лише міцні основи суспільного ладу та свободи в новій Європі випливають більше з решток античної цивілізації й виростого на її основах розумового руху XV – XVIII ст., ніж із старо-германських основ”. „У момент формування новоевропейських суспільств цивілізацію репрезентував римський народ, тому йому ми повинні віддати повагу і приписати головну вкладку в життя їх тих основ, без яких не може бути ні морального, ні суспільного добробуту” /КУИЗв. ч.7, ст. 8-9/.

У звязку з ідеями германофілів, Драгоманів висловився і про „місії народів”, розподіл народів на історичних шаблях – негативно, а зате прихиляється до думки, що кожний нарі́д переживає подібні поміж собою стадії розвитку, і германці, затоплюючи римську імперію, зовсім не стояли на вищому шаблі, навпаки – знаходились у такій стадії розвитку, в якій римляни були на початку своєї історії, за доби королів. Також знайшов місце в помітках і осуд Драгомановим польського месіянства й московського славянофільства, як виявів гегеліянства у славян.

III. Письменники й учені, що висловили позитивне відношення до римської імперії: Рутілій Нумантійський, Пруденцій, Данте, Вольтер, Гіббон, Буленвілле, Дюбо, аб. Сієз, Монльоз Жоффруа, Нібур, Моммзен, Дюбуа, Гюшан, Наполеон III, і зокрема Ам. Т’єрі та Меріваль.

Шукаючи причини пере́міни відношення до римської імперії на позитивне у творах письменників XIX в., Драгоманів слідом за Ам. Т’єрі,

вбачає цю причину в одній із найсвітліших особливостей ХІХ в. „Наш вік”, пише він, „є вік національностей, - вік об'єднання Італії, Німеччини, але він уодночас – спадкоємець віків гуманізму й деклярації прав людини. Коли вдивимось у самі вимоги, перевороти в ім'я національностей, то побачимо, що ті вимоги й рухи мають силу і співчуття світу, де питання національності є рівночасно й питанням культури та прав людини. Наш вік є віком національних об'єднань, але він є й віком величезних міжнародних промислових підприємств, міжнародних вистав, учених конгресів і т.п. космополітичних починань. Ось чому лише в наш вік історик слідом за Пруденцієм, Рутілієм та Данте симпатично повертається до цісарського Риму, й зза похмурих фігур Нерона, Доміціана, Каракалли вбачає „Рим – спільну батьківщину” - /”Roma – communis patria”, “Roma – caput totius generis humani” - доби імперії, замість: „populus Romanus dominus” – республіканських часів/, а иноді в самих цих фігурах – новий образ людини, про який не мали розуміння старі римляни” /КУИЗв. 1869, ч.9, ст.43/.

У зв'язку з питанням про вплив римських ідей, остаточно вироблених, напр., у праві за доби цісарства, на ідеї доби Відродження. Драгоманів констатує, що ті письменники, які ставились позитивно до римської імперії, ставились позитивно й до Візантії, що була занедбана німецькою тодішньою наукою. Візантія, висилаючи своїх учених у Зах. Європу, перед самим своїм упадком під ударами турків, була безпосереднім містком, перекинутим від античної цивілізації до часів Відродження й гуманізму. У зв'язку з історичним значінням Візантії, Драгоманів, під впливом Ам. Т'єрі й Меріваля, формулює такі загальні тези історичної науки: а/ історію народу треба розглядати з державно-національного боку і з боку соціально-культурно-людського; б/ занепад із одного боку не лише не завсіди тягне за собою занепад і з другого, але часто зумовлює собою прогрес із другого боку; в/ прогрес цивілізованого народу не припиняється, поки нарід не поставлений в умови, рівні фізичній смерті через фізичні лихоліття, чи завойовання – хоч цей прогрес може загальмовуватись, бувати не всебічним /КУИЗв. 1869, ч.9, ст. 40/.

Розвиваючи у зв'язку з цим свій погляд на доби т.зв. розквіту й занепаду в історичному житті народів, Драгоманів проводить думку, що під добою розквіту часто розуміють добу політичної або воєнної могутності цього чи того народу, що зовсім не може свідчити і про розквіт цивілізації; навпаки, в добах, неславних назверніми вчинками, часто відбуваються глибокі внутрішні процеси виховання загалу та поширу цивілізації поміж масами населення, яке складається з різноманітних націй у великих державах /КУИЗв. 1869, ч.10. і даль./.

Велике значіння Риму бачить Драгоманів у тому, що він, „зберігши межі, завойовані в національно-політичну добу, зберігши політичну ціпкість цієї доби, наповнив ці границі не римським, а всесвітньо-людським духом. У цій одмові від національних традицій і духу полягає не лише всесвітньо-історичне /для майбутнього/ значіння Риму, але й єдине спасіння римського народу, як національності й держави” ¹⁰⁾.

В останній частині своєї праці Драгоманів збирає висновки й ділить питання на три частини: 1. відносини до римської республіки, 2. значіння римської імперії і 3. роля варварського знаходу. Основний оцін римській республіці подає він словами Орозія, які взяв за епіграф для всієї своєї праці: „Що було щасливіше за ті часи, говорили ці люди” /= оборонці республіканської доби/, каже Орозій, „коли в Римі світкували тріумфи, славні перемоги, багаті здобичі, знамениті помпи, коли перед колісницею ведено великих царів і довгими рядами переможені народи. Цим людям я відповім коротко:...нехай вони подумають, що той час, про який вони говорять, повинен бути віднесений не до одного лише міста, а до цілого всесвіту. І вийде, що чим щасливіші були перемоги для Риму, тим нещасливіші вони були для всього, що навколо Риму”¹¹⁾.

Таким чином, основою для оцінки Драгомановим різних діб римської історії – це є те чи те положення народних мас поодиноких народів, а не панівного міста. Тому історична роля римської республіки лише „назверхнє об'єднання цивілізованого світу, зовнішнє відкриття заходу Європи – від Адріатики до Атлантичного океану й від Сардинії до Британії – для гелленсько-східньої цивілізації” /КУИЗв. ч.11, ст.24/.

Що ж до значіння римського цісарства, то саме йому належить „внутрішнє об'єднання цього світу, юридичне й моральне, й пошир цивілізації на Заході”. „Римська імперія – це державний союз народів” /КУИЗв. 1869, ч.11, ст. 24-25/.

Справі відношення варварів до античного світу за доби нападів на Рим і раннього середньовіччя, і в зв'язку з цим і значінню нових народів, що прийшли на зміну римському цісарству – Драгоманів присвячує наприкінці своєї праці особливу увагу й наперекір противникам римської імперії /католицькі письменники, політичні ліберали й германофіли/ доводить, що: 1. варвари не спричинились до морального відродження історичного світу й не могли до нього спричинитись; відродження тільки тоді почалось, коли згадано забуті за середньовіччя ідеї, поширені за римського цісарства, й відродження було, таким чином, продовження, після перерви, античних традицій; 2. неможливо приписувати варварам підтрим і пошир християнства, бо християнство було вже поширене в межах римської імперії до варварського впаду; 3. не можливо приписувати варварам знищення рабства, бо рабство було вже ослаблене законодавством римської імперії, релігією та економічним розвитком імперії, а варварство, на початку тільки підсилювало рабство; 4. варвари не піднесли і становища жінки, бо жінка вже за цісарства займає поважне місце, а рабство, навпаки, це становище принижує; 5. варварам приписували роздріб усесвітньої римської імперії, що поклато початок розвитку національностей; однак, римське цісарство саме стреміло до того, хоч і бажало зберегти потрібну міру союзу й єдності країв освіченого світу; розглядаючи положення окремих країв і народів римського цісарства після нападу варварів, Драгоманів констатує, що положення ні

одного краю, ні одного народу, не поліпшилося; 6. варварам приписують утворення представницьких зібрань, які нібито є утвором уже неантичних народів; однак, доводить Драгоманів, у римській імперії вони були і при тім різностанові, а не лише, як у середньовіччі – феодальні.

Впад варварів узагалі не додав ні одної ясної риси до того, позитивного, що було в римській імперії, а зате підсилив негативні риси її, як: рабство, перевага військового елементу в державі, змішання області віри й держави /перевага церкви над державою в середньовіччі/. Єдине, що було ослаблене варварами, це – урядова централізація, але при цьому знищена була всяка тінь державного порядку, а гніт влади над особою не ослаб ні у принципі, ні в його прикладенні, а придбав лише дрібніший феодальний характер /КУИЗв. 1869, ч.11, ст. 24 і далі./.

Такий короткий зміст основної праці М. Драгоманова з поля римської історії. Він одним із перших істориків Риму підкреслив потребу студій соціальної й економічної історії, а також історії адміністрації й місцевої, й центральної. Уже після Драгоманова наука зробила поступ у цьому напрямі, коли під кінець ХІХ ст. побільшилися джерела документальної римської історії: знахідки римських і грецьких написів, папірусів та решток матеріальної культури.

Щодо методи досліду, то ні одної думки Драгоманів не подав, не обґрунтувавши її або на безпосередньому вивченні римських і грецьких письменників, або відповідної всесвітньої літератури. Зокрема вражає сила цитат із античних письменників, яких Драгоманів знав досконально, бо, як каже у своїх споминах /М. Драгоманів. Два учителі. Спомини. Львів, 1902/, ще в гімназії разом із товаришами зацікавився античними письменниками й перечитав силу латинських авторів, так що в університеті „полтавці” мало вже могли нового навчитися на викладах університетських гіманістів.

Щодо численности обговорених праць і авторів, і античних, і нових, і щодо важности своєї теми, дисертація М. Драгоманова, по мимо свого спеціального інтересу, як наукової праці з поля римської історії, може, крім того, бути своєрідним практичним вступом до всесвітньої історії взагалі. Позитивно вирішене нами питання про римську імперію зв'язує античність із сучасністю в систематичному, логічному і правдивому ході всесвітньої історії, для якої римська імперія змістовна, істотна й необхідна стадія.

Наперекір російським ученим, які були під неперможним впливом німецької науки, Драгоманів схиляється на бік дослідів французьких і особливо англійських, і його уваги з цього боку мають значіння й тепер.

Своїми працями з поля римської історії Драгоманів поклав міцну підвалину і для своєї пізнішої діяльності політичного письменника, пробудника українського народу. Його політичні праці можуть і повинні бути тепер предметом семінарних студій молодого покоління, яке тільки цим шляхом може пересвідчитись у поважній ролі праць Драгоманова над римською історією в виробі його загально-політичного світогляду.

З другого боку, при нашій бідності на лектуру з усесвітньої історії – варто видати ці праці Драгоманова в перекладі на українську мову з відповідними примітками з новішої літератури. Його студії взагалі й до цього часу не втратили свого наукового значіння, й то тим більше їх читали б тепер, що розглянуті Драгомановим питання, як боротьба варварства з античною цивілізацією, відношення центру до провінцій, національна справа, своєрідний союз народів у римській імперії, є актуальні, коли їх прикласти до сучасности.

Реферат на Драгоманівському святі Інституту, 19.XII.1925 р.

ПРИМІТКИ

1. Всі відповіді М.П. Драгоманова признані факультетом „весьма удовлетворительными”, див. Протокол Ради Ун. Св. Волод. 6/III 1870/ затвердження М.П. в титулі магістра всесвітньої історії/ - КУИЗв. 1870, V, ст. 51-52.

2. Див. Протокол Ради Ун. Св. Волод. з 20/III 1870/ постанова Ради про бажаність виряду, див./ - КУИЗв. 1870, VI, ст. 2, з 24/IV 1870 р. / голосування щодо виряду: 22 – за, 6 – проти КУИЗв. 1870, VII, ст. 13, з 28/VIII 1870 р./ повідомлення Київської Учбової Округи про „найвищий дозвіл” дня 24/VII заграничного виряду, див. КУИЗв. 1870, X, ст. 11, з 25/IX / голосування на штатного доцента: 22 – за, 10 – проти / КУИЗв. 1870, XI, ст. 14.

3. *Ad. Stahr, Tiberius, Berlin*, 1863 - КУИЗв. 1870, X, ст. 1-5.

4. Закінчуючи свою монографію „Тацитъ и его сочиненія”, СПб. 1864, п. М о д е с т о в написав: „Относительно послѣдней книги /Императоръ Тиберій г. Драгоманова, Киевъ 1864/, нужно замѣтить, что авторъ ея поступилъ неблагоразумно, не указавъ на источники, откуда онъ почерпнулъ свои идеи о Тацитѣ и Тиберіи... Книга эта, написанная довольно талантливымъ молодымъ ученымъ, заключаетъ въ себѣ, кромѣ п л а г і а т а, другой существенный недостатокъ – отсутствіе ученыхъ пріемовъ. Авторъ ея изучаетъ Шампани вмѣсто Тацита, Светонія и Діона Кассія и приводитъ Тацита по переводу Кроненберга, за которымъ значенія вульгата никѣмъ еще не признано. А называютъ такъ легко Тацита риторомъ, т.е. повторяютъ то, что сказалъ Сиверсъ /*Sievers, Tacitus und Tiberius, Hamburg, 1850*/, и повторяютъ, не указывая на источникъ, - это нѣчто больше, чѣмъ п л а г і а т ъ и отсутствіе ученыхъ пріемовъ” – ст. 204, пом. 1.

5. Див. пом.1.

6. КУИЗв. 1869, XI, ст. 7, пом. 1. – Працю Сіверса, з думками якого зійшовся Драгоманов, видано пізніше під титулом: „*Sievers, “Studien zur Geschichte römischen Keiserteit”, Berlin 1870*. Не втратила свого значіння й до цього часу. Проф. Ю. Кулаковський зве її „великолѣпною критическою работою” /Історія Византії, т. 1², Київ, 1913, ст. XII/.

7. *Th. Mommsen, Römische Geschichte, III t. /bis zum Schlacht bei Thapsus/ 1864 – 1866, vierte Auflage; Georg Weber, Allegemeine Weltgeschichte, III том, I*

– II *Asteil*; IV Band, I – II *Abteil*, *Römische Geschichte*, 1861 – 1864. – КУИЗв. 1869, II, ст. 6.

8. КУИЗв. 1869, III, ст. 47 – Драгоманов зокрема далі підкреслює цю свободу в римській імперії й особливо зупиняється на волі шкільного навчання: „В школі навчання в римській імперії не було регламентовано урядом. Воно було свободне і знаходилося в руках приватних реторів і філософів. Що аж Веспасіян установив учителів на платні, із них найславніший був Квінтіліян. У школах давали учням такі теми, як „благородство тирановбивства” – КУИЗв. 1869, ч. 10, ст. 18 – чи не це місце саме використали проти Драгоманова його „учені рецензенти”, які „навіть якось витолкували було місце в моїй книзі в смислі похвали царевбивства”. – пор. М. Павлик, Автобіографія, ст. 347.

9. КУИЗв. 1869, ч.5, ст. 43 – Це в справі політичній; що ж до культури за часів республіки, то Драгоманів пише: „маси римського народу залишились до кінця республіки у стані глибокої темряви, з чисто селянським світоглядом, повним усякого роду забобонів. Вищі ж класи довго мали лише релігійну освіту”. Далі яскраві думки Драгоманова щодо потреби як модливо широкої освіти саме для демократичного устрою і приводить приклад із історії Атен, де від часів Сольона влаштовували публічні читання, вистави політичних трагедій і комедій, давали широку свободу навчання і т.д. – КУИЗв. 1869, ч. 11, ст. 14 – 15.

10. Цю думку про відмову Риму від своїх національних традицій, розуміючи також і відмову від традиційного поневолювання народів за часів республіки, розвиває Драгоманів у своїй праці з особливим натиском. „Національні форми побуту й цивілізації”, каже він, „часто що блискучіші для одного часу, то більше гнетуть другий, то більше утруднюють вихід із них: так навіть Грецію душили звички автономізму й перекази філософічних шкіл, так Індію придавлював багатий розвиток мітології, догматики й поезії. Щодо Риму, то історія його в останній час саме й позначається крайнім знехтуванням вузько-національних форм та ідей. Римська держава останнього часу виявляє не одну національність, а союз народів і обмін цивілізацій” і т.д. – КУИЗв. 1869, ч. 10, ст. 37.

11. *“Quam feliciter Roma vincit, tam infeliciter quicquid extra Roman est, vincitur”*.

Джерела та література

1. Верба І. Рання праця О. Оглобліна про Михайла Драгоманова // Пам’ять століть . – 1996. – № 2. – С. 56-61.
2. Посилання на публікацію див.: Слюсаренко Хв. Студії М. Драгоманова з історії Риму. – Б.м. і б.р. – С. 243.
3. Драгоманов М. Очерк историографии Древней Греции // Университетские известия. – 1868. – № 1.
4. Драгоманов М. Палатинский холм в Риме по раскопкам (1847–1872) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXVIX. – С. 221-259.
5. Передрукована у: Драгоманов М. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 60-83. (з текстологічними коментарями)

6. Историография античной истории / Под ред. В.И. Кузищина. – М., 1980. – 415 с.; Машкин Н.А. История древнего Рима. – М., 1949. – 736 с.; Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб, 1999. – 544 с.; Бильбасов В.А. Римъ и Византія въ Кіевъ // Исторические монографіи. – Т.5. – С-Петербургъ, 1905. – С.169-210.; Ставнюк В.В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів М. Драгоманова // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 48-51.; Ігнат'єва А. Судження римських істориків про імперію та імператорську владу в оцінці М.П. Драгоманова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків: ХНУ імені В.Н Каразіна, 2007. – С. 185-193.
7. Фролов Э.Д. Русская наука об античности: историографические очерки. – СПб, 1999. – 544 с.
8. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Т. 2. – Варшава, 1932. – 490 с.

Summary

The article is devoted to the researches of ancient history of the famous Ukrainian historian of the second half of XIX century – Michail Drahomanov that are in ukrainian historical science in the article of ukrainian historian F. Slusarenko.

УДК 930.1: 303.446.4

Юрій Капарулін

З ІСТОРІЇ МАСОНСТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: НЕОПУБЛІКОВАНА ПРАЦЯ О.О. РЯБІНІНА-СКЛЯРЕВСЬКОГО

Теоретик військового мистецтва, професійний архівіст, історик, дослідник східної культури і релігії, яскравий журналіст, суспільний діяч і цікавий викладач – таким був Олександр Олександрович Рябінін-Скляревський.

Олександр Рябінін народився 11 (24 за нов. ст.) травня 1878 року у містечку Салігалич неподалік Костроми у сім'ї дрібного чиновника і акушерки. У 1880 році батько помер, коли Олександру було лише два роки. 1895 року через скрутне матеріальне становище він іде вільнонайманцем на військову службу, 1897 року вступив до Казанського юнкерського училища, яке закінчив у 1899 році. У 1903 році Олександру Рябініну вдалося вступити до Миколаївської Академії Генерального Штабу у Санкт-Петербурзі. Проте, довго навчатись йому не довелося. Почалась російсько-японська війна.

У травні 1904 року у званні капітана О. Рябінін бере участь у російсько-японській війні в Маньчжурії. Ці події він детально описав у книзі «На війні в 1904–1905 гг.» [15]. У червні 1905 року виїжджає до Петербурга для продовження навчання в Академії. Одночасно з військовою освітою Олександр Рябінін навчається в Петербурзькому археологічному інституті, де опановує історичну науку і отримує професію військового педагога-історика. Після закінчення академії штабс-капітана О. Рябініна направили до Одеси під командування генерала Дмитра Скляревського, з дочкою якого він і одружився у 1911 році.

З початком Першої Світової війни він знову вирушає на фронт, де, отримавши чин полковника, стає командиром 169-го Новотроїцького полку, а 1917 року був підвищений у званні до генерала. У період революційних подій служить в Українській армії. До 1920-го року служив уповноваженим Штабу армії УНР [32].

На поч. 20-х років О. Рябінін-Скляревський звільняється з військової служби і оселяється з дружиною в Одесі. Протягом 1920-х років учений активно займався дослідницькою роботою. Він вважався одним з найкращих спеціалістів з архівної справи в Одесі, деякий час викладав історію в Одеському інституті народної освіти та Артилерійській школі.

Як офіцера царської армії у минулому, у 1931 році О. Рябініна-Скляревського заарештовано у зв'язку з діяльністю «Одеської контрреволюційної військово-офіцерської організації» та справою Спілки Визволення України. Через 9 місяців слідства він був звільнений за відсутністю доказів [1].

У 1937 році у часи нової хвилі репресій, вченого знову заарештували. Саме тоді розгорталась кримінальна справа «Антирадянської німецької

організації викладачів Одеського педагогічного інституту». На підставі контактів О. Рябініна-Скляревського з німецьким істориком Т. Ляйббрантом, його звинуватили у шпигунстві на користь польської та німецької розвідок. За статтею 54-1а (зрада Батьківщині) Олександра Олександровича засудили до 10 років виправних робіт у таборах. З місця відбуття покарання він вже не повернувся. За твердженням Г.Л. Малинової та І.В. Сапожникова О. Рябінін-Скляревський помер 10 березня 1942 року у Свердловській області [28].

Авторству О. Рябініна-Скляревського належить велика кількість історичних статей і праць. Нечасті та нерегулярні дослідження його наукової спадщини починаються з 60-х років XX ст., і лише на початку XXI ст. розпочинається робота по складанню повної бібліографії вченого. Фундаментом цієї роботи стало видання у 2000-му році першої праці про життя та діяльність дослідника – «А.А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии», в якій і було опубліковано першу більш-менш повну бібліографію праць історика-архівіста. Авторами Г. Малиновою та І. Сапожниковим також було укладено покажчик літератури для вивчення його життя та діяльності.

Таким чином, життєвий шлях і наукова спадщина О. Рябініна-Скляревського залишаються малодослідженими – не маємо ані повної біографії дослідника, ані повної бібліографії його праць (зараз відомо більше 60-ти праць дослідника). Результати пошуків маловідомих творів ученого дозволяють сподіватися на подальше розширення їх переліку і відкриття «білих плям» у його біографії.

Тематика робіт О.О. Рябініна-Скляревського досить широка: історія козацтва [5, 6, 7, 8], історія української культури [10, 11, 12], архівна справа [13], військова історія [14, 15, 16, 17, 18], історія діяльності «Громад» на території України [22, 23, 24], історія революційного українського руху [19, 20, 21], масонство [25, 26] тощо. Наукові праці О. Рябініна-Скляревського – це здебільшого статті, монографії і археографічні описи. Багато з них не опубліковано, мало досліджено і не введено до наукового обігу.

Отже, життя і наукова спадщина О. Рябініна-Скляревського продовжує викликати зацікавлення істориків і потребує подальшого цілеспрямованого вивчення.

Однією з тем, яку вивчав О. Рябінін-Скляревський, як вже вище зазначалося, була історія масонства. Загалом роботи по даній темі можна поділити на 2 групи. До першої відносяться праці, які висвітлюють власне історію вільних каменярів і дають лише загальне уявлення про масонську символіку. Праці другої групи присвячені аналізу та ролі символів масонства. Вони є цінним матеріалом для загального розуміння символізму ордену. У даному напрямку для дослідників буде цікавою досі не опублікована праця О. Рябініна-Скляревського «Масонские эмблемы и шифры (Частная

колекція в Одессе)», рукопис якої знаходиться в Державному архіві Одеської області.

Матеріали, описані в статті, відносяться до 1817–1822 років, часу від піку активності масонських лож і до заборони їх діяльності в Російській імперії у 1822 році [4]. У своїй статті О. Рябінін-Скляревський зробив опис приватної колекції масонських емблем і шифрів в м. Одеса і дав роз'яснення їх значенню та суті. На жаль, нам невідома ні сама колекція, ні рік написання самої статті. Особливістю даного джерела є те, що воно містить відомості про зразки найбільш поширених емблем та шифрів, які використовувались як в символічних культових, так і конспіраційних щоденних цілях членів Лож «Астрей» і «Понт Евксинський». Отже, стаття сприяє доповненню історії масонства на Півдні України [32].

Праця знаходиться у фондах ДАОО (Ф. П-2. – Оп. 1. – Сп. 109. – А. 1-12) і зберігається у папці, в якій міститься оригінал та машинописна копія [32]. Текст статті – машинопис, в якому автор власною рукою дописав переклад висловів французькою, німецькою, італійською та латинською мовами. Текст чорного кольору, надрукований на жовтуватому папері, досить чіткий і розбірливий. У публікації він передається з повним збереженням орфографічних і синтаксичних особливостей оригіналу авторського тексту. При друкуванні збережено авторські підкреслювання в тексті.

Джерела та література

1. Андрєєв В. Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович // Мала енциклопедія козацтва. – Київ; Запоріжжя, 2002. – С. 221-222.
2. Гісцова Л.З. Олександр Олександрович Рябінін-Скляревський // Архіви України. – 1992. – № 4. – С. 30-31.
3. Зленко Г. Две жизни во имя Украины // Вечерняя Одесса. – 1998. – 8 сентября.
4. Островерх А.О. Хустка як елемент масонської символіки (по матеріалам ДАРФ) // Матеріали III та V міжнародної конференції молодих науковців «Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи». – Херсон, 2009. – С.118-119.
5. Рябінін-Скляревський О. Запорозька козаччина і І.П. Котляревський // Україна. – 1926. – № 2-3(7).
6. Рябінін-Скляревський О. Запорозькі бунти Дунайців 1771–1774 рр. і початок Задунайського Коша // Наук. зб. За рік 1927. – К., 1927. – С. 65-83.
7. Рябінін-Скляревський О. Участь задунайських запорожців у війнах Росії з Туреччиною // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.Х.
8. Рябінін-Скляревський О. Задунайська Січ в народних переказах і письменстві // Наук. зб. За рік 1928. – С. 108-138.
9. Рябінін-Скляревський О. До століття кінця Задунайської Січі Запорозької (1775–1828 рр.) // ВОКК. – 1929. – Ч. 4-5: Секція соціально-історична. – С. 59-64.
10. Рябінін-Скляревський О. Українські мотиви в поемі О.С. Пушкіна «Полтава» // Україна. – 1928. – Кн.1. – С.34-556.
11. Рябінін-Скляревський О. Українські пісні Я. Стефановича // Україна. – 1926. – Кн.4.
12. Рябінін-Скляревський О. М.Ф. Комаров як одеський культурний діяч 1888–1913 рр. // Україна. – 1929. – Кн. 38. – С. 40-49.

13. Рябінін-Скляревський О. Одеський краєвий історичний архів // Архівна справа. – 1928. – Кн. 5-6 – С. 73-86.
14. Рябінін-Скляревський О. Сторожевая служба пехоты в русско-японскую войну. / Изд. 2-е, испр. – С.Пб, 1908. – 40 с., 8 черт.
15. Рябінін-Скляревський О. На войне 1904–1905 гг. : Из записок офицера действующей армии. – О.: Тип. Акц. Южно-Русского об-ва печат. дела, 1909. – 220 с., с рис. схем.
16. Рябінін-Скляревський О. Наполеон как полководец // Отечественная война и русское общество. – Т. III. – М.: Изд. Сытина, 1912. – С.27-40.
17. Рябінін-Скляревський О. Балканская война. / Изд. Общ. Воен. Знаний. – С.Пб.: Эконом. Типо-литограф., 1913. – 84 с.
18. Рябінін-Скляревський О. Милиционная армия как система вооруженных сил в современном государстве. – Пг.: ГИЗ, 1921.
19. Рябінін-Скляревський О. Революционная работа в войсках Одесского гарнизона в 1904–5–6 гг. // Летопись революции. – 1925. – № 5-6. – С. 155-175.
20. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х рр. в добу тимчасових генерал-губернаторів // За сто літ: Матеріали з громадянського і літературного життя України XIX і початку XX ст.. – Кн. I. – К.: Держ. Вид-во України, 1927. – С. 154-165.
21. Рябінін-Скляревський О. З революційного руху 1870–1880 рр.: Єлизаветградський гурток // Україна. – 1927. – № 4. – С. 112-123.
22. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада XIX ст.
23. Рябінін-Скляревський О. Київська громада 1870-х років // Україна. – 1927. – № 1-2, – С. 144-162.
24. Рябінін-Скляревський О. З життя одеської громади 1870-х років // Наук. зб. За рік 1927. – К., 1927. – С. 161-180.
25. Рябінін-Скляревський О. Масони Рішел'євського ліцею // БОКК. – 1925. – Ч. 2-3: Секція соціально-історична. – С. 134-140.
26. Рябінін-Скляревський О. Таємні товариства на півдні в епоху декаристів: масони, гетерія, філарети та вільнодумці // Рух декабристів на Україні: Ювілейне видання Укрцентрархіву. – Хрк., 1926. – С. 117-168.
27. Рябінін-Скляревський О.О. Херсонський гурток Русова. 1885–1889. / Відп. ред. В. Андреев ; Наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя.: ЗНТН, 2003. – С. 2-13.
28. Малинова Г.Л., Сапожников И.В. А.А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии / Отв. ред. Г.В. Сапожникова, науч. ред. Л.Л. Зализняк. – Одесса-Киев, 2000. – 222 с. – (Труды Государственного архива Одесской области. – Т. I).
29. Малинова Г. Рябінін-Скляревський Олександр Олександрович // Українські архівісти: Бібліографічний довідник. – Вип.1. XIX ст. – 1930-ті роки. – К., 1999. – С. 291-292.
30. Мельник Л.М. З листів дослідників історії Південної України до Михайла Грушевського // Архіви України. – 2000. – № 4-6. – С. 38-42.
31. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи і забуття. 1917–1921 роки. – К., 1995. – 260 с.
32. ДАОО. – Ф. П-2. – Оп. 1. – Сп. 109. – А. 1-8.
33. ДАОО. – Ф. Р-1593. – Оп. 1. – Сп. 286. – А. 2-6.

Summary

In this article it was made an attempt to describe the state of study of life, activity and scientific inheritance of talented military historian-archivist Olexander Ryabinin-Sklyarevskyy, whose name stayed unjustly forgotten for a long time. There was emphasized the themes of Freemasonry's history in his researches, was

published one of his works, which is indisputable complement to the study of the history of Freemasonry on the South of Ukraine.

А. РЯБИНИН – СКЛЯРЕВСКИЙ
МАСОНСКИЕ ЭМБЛЕМЫ И ШИФРЫ
(Частная коллекция в Одессе)

Эмблемы принадлежат главным образом Великой Ложе Астреи (Grand loge d'Astrea) и относятся к 1817–1822 г.г.

1. Знак Великой Ложи Астреи (Звезды). Шелковый платок размером в длину 10 дюймов, в ширину 8 д.. В верхней части вышита пятиконечная звезда (пентарха) с красным полем и буквой "Y" (grand loge). На белом поле платка изображены пять символов сил природы: солнце (огонь, теплота, энергия), луна (свет), циркуль (воздух), земля (растительный мир) и океан (вода). В этих символах выражена идея вечного движения материи, пять начал материалистического мировоззрения масонов. Вокруг белого поля платка красная кайма.

2. Нагрудный знак мастера ложи. Циркуль, как орудие организаторской роли мастера (архитектора в строительстве ложи). Знак принадлежал мастеру ложи обыкновенной, но какой именно утверждать нельзя. Есть вероятие на принадлежность к ложе «Понт Евксинский».

3. Лента голубая с изображением циркуля, лопаты и пятиконечных звезд. Принадлежали члену Великой Ложи Астреи.

4. Печати – шифры. Принадлежали, видимо, Великой Ложе (капитулу Астреи или одной из лож Астреи) или мастеру ложи, входившей в союз Астреи и служили для шифра. В футляре всего 2,5 д. длины и полдюйма диаметром столбиками сложены 24 печати двойных медных (оборотная сторона также печать), дающих 48 оттисков с различными фигурами и условными надписями на французском, немецком, итальянском и латинском языках. Эти печати принадлежали только мастеру ложи и служили для переписки с другими ложами. На рисунке печати представлены в сильно увеличенном виде, а в оригинале их требуется разбирать с увеличительным стеклом. (Отсюда в литературе встречаются указания на переписку с «масонскими знаками»). Эти шифры доступны были членам 3-й степени масонства (мастер), тогда как 1-я степень – ученики – узнавали друг-друга по рукопожатиям, приемам снимать фуражку и условным паролем.

1 фиг. а) Пятиконечная звезда с надписью : "Elle l'a bien conduit" – "Она в хорошем состоянии (все благополучно)";

б) Черепашка, надпись : "Langsam, doch signer" – "Медленно но победоносно".

2 фиг. а) Меч и ветка мира, надпись : "Chaisis" – "Выбирайте";

б) Пеликан в гнезде, надпись : "Jur die meinigen" – "Для близких".

3 фиг. а) Над горами солнце и в нем треугольник. Надпись : "Auf Wiedersehen" – "До свидания";

б) Из клетки вылетела птичка, надпись : “Vernachlaessigt ist verkauft” – “Нерадение вышло наружу (стало слухом)”.

4 фиг. а) Две соединенные руки с надписью : “Auf anver” – “Навсегда”;

б) Птицы с нитью, надпись: “If weifer , if enger” – “Чем дальше, тем теснее”.

5 фиг. а) Дерево с надписью : “l'empereur et temps” - “Испытание и время”;

б) Кораблик на волнах , надпись : “Sele est la vie” - “Такова жизнь”.

6 фиг. а) Сломанный якорь с надписью : “Plus d’espair” - “Больше надежды”;

б) Лев и муха, надпись : “Wer weckt mich” - “Кто будит меня”.

7 фиг. а) Письмо на крыльях с надписью : “Leit gift raht» - “Время дает совет”;

б) Собака.

8 фиг. а) Амур, надпись : “L’amitie et l’amour sans ailes” - “Дружба есть любовь без крыльев”;

б) Цветок, надпись : “La sapete ma zitto»” - “Букет знания (фигурально: знайте, молчите)”.

9 фиг. а) Око в облаке, надпись: “ Ou le fille sur vous» - “Где наблюдение над вами”;

б) Бабочка на ветке, надпись : “La douleur est ma vie» - “Твоя сладость моя жизнь”.

10 фиг. а) Пылающий огонь на жертвеннике надпись: “Helz und helle” - “Грейте и светите”;

б) Конь.

11 фиг. а) Письмо с надписью : “Sage sa” - “Мудрость в нем”;

б) Якорь целый, надпись: “Mein Alarm” - “Моя тревога”.

12 фиг. а) Трава под ветром, надпись : “In ewigen bewegung” - “В вечном движении”;

б) Улей с надписью: “Arbeit maght froh” - “Работа веселит”.

13 фиг. а) Амур на собаке, надпись : “Freue reitet mich” - “Верный везет меня”;

б) Попугай в клетке, надпись : “l’oubli me tue” - “Забвение меня убивает”.

14 фиг. а) Зеркало с надписью : “Joujours singer” - “Всегда передразнивает”;

б) Мышеловка и мышь с надписью : “Nichm dich in Acht» - “Присматривай за собой (Будь осторожен)”.

15 фиг. а) Привитое растение с надписью : “Le meur au m’attache» - “Я умираю с тем, к чему привязан”;

б) Череп с надписью : “Denke daran” - “Помни об этом”.

16 фиг. а) Ларец на столе (с крестом) и надпись : “Bald” - “Скоро”;

б) Сова на ветке и надпись : “Du nacht giebt Raht” - “Ночь дает свет”.

17 фиг. а) Цербер и надпись : “Cerber fidelis” - “Верный пес”;

б) Цветок и бабочка, надпись : "Ich warte" - "Я жду".

18 фиг. а) Стрела и надпись : "Nach meinen liel" - "К моей цели";

б) Разбитый кувшин с надписью : "Jant va la cruche a l'eau" - "Повадится кувшин по воду пока целый".

19 фиг. а) Конь с надписью : "Stolz doch seuft" - "Гордый однако смиренный";

б) Маска, надпись : "Levez le dong" - "поднимите ее / снимите маску".

20 фиг. а) Голубь с письмом, надпись : "Repondez vite" - "Отвечайте скорее";

б) Ежик и внизу звезда, надпись : "Frasailez esperer" - "Работайте, надейтесь".

21 фиг. а) Мальчик вверх ногами, надпись : "Immer lustig" - "Всегда веселый";

б) Летящий орел, надпись : "Kalte versagt mich" - "Холодно меня откланяют, отказывают".

22 фиг. а) Треугольник с отвесом, надпись : "Immer drade" - "Всегда постоянный";

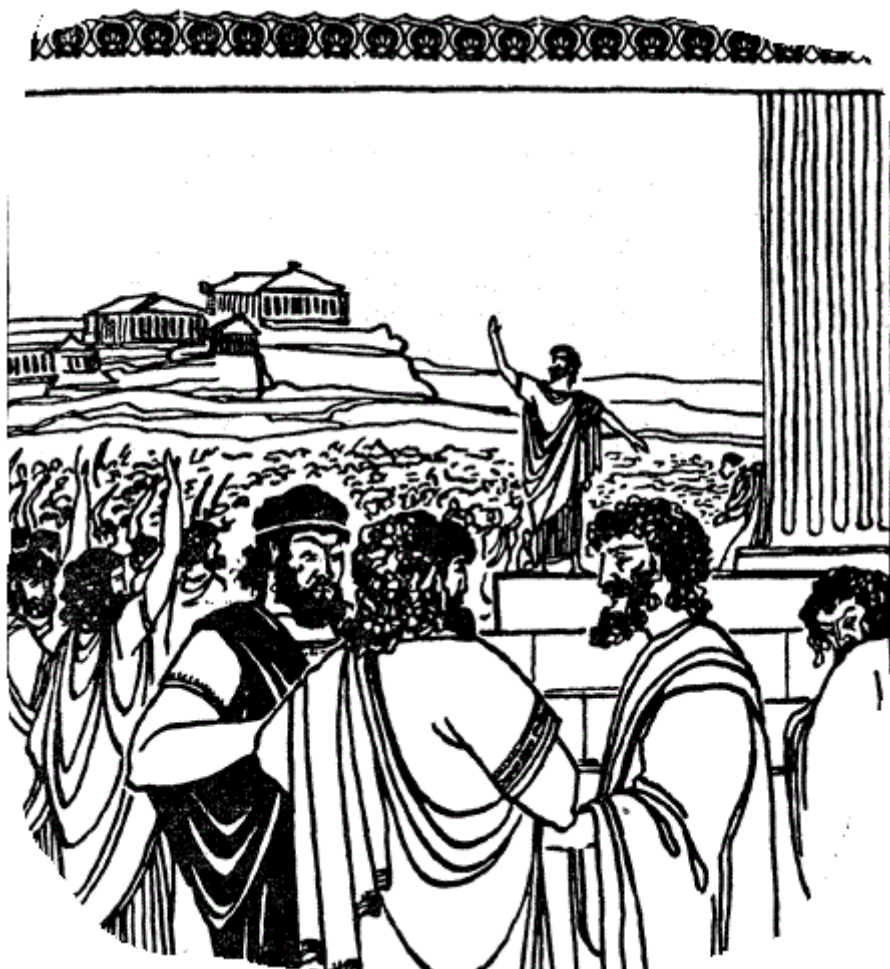
б) Ежик с надписью : "Orai s'u flatte s'u pique" - "Кто затронет, наколется".

23 фиг. а) Перо и надпись : «» - "Правда";

б) Куст и птичка с надписью : «» - "Я пою только для тебя".

24 фиг. а) Свеча тушится колпачком, надпись : «» - "Покойной ночи";

б) Голубь с веткой мира, надпись : «» - "Я приношу мир".

ПОВІДОМЛЕННЯ

Наталя Чермошенцева

**IV МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ
«ІСТОРИЧНА НАУКА НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ПРОБЛЕМИ,
МИНУЛЕ, СУЧАСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВИ»**

Доброю традицією в Інституті психології, історії та соціології Херсонського державного університету стало проведення весною конференції молодих учених. П'ять років тому конференція мала статус студентської, а участь в ній брали лише українські молоді науковці. Сьогодні Інститут приймав учасників вже IV Міжнародної конференції «Історична наука на початку ХХІ століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи», яка відбулась 25–26 березня 2009 р. Організаторами конференції стали кафедра всесвітньої історії та історіографії та кафедра історії України та методики викладання.

З кожним роком конференція стає більш масштабною: збільшується не тільки кількість молодих дослідників, що беруть в ній участь, а й розширюється географія областей, країн та ВУЗів, які вони представляють. Так, загальна кількість учасників цього річної конференції – 89 чоловік, з них – 70 з інших міст.

Треба відзначити, що за роки роботи конференції налагоджені добрі відносини та наукове співробітництво з представниками Белгородського державного університету (Росія), Донецького національного університету, Дніпропетровського національного університету, Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова та багатьох інших наукових осередків. Участь студентів та науковців цих навчальних закладів вже є традиційною.

Кожного року конференція отримує резонанс і все більше представників різних ВУЗів беруть у ній участь. До роботи IV Міжнародної конференції молодих науковців подали матеріали дослідники: з Росії – Белгородського державного університету, Тульського державного педагогічного університету ім. Л.Н. Толстого, Педагогічного інституту Південного федерального університету (Ростов-на-Дону); з України – Запорізького національного університету, Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського (м. Київ), Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди, Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Національного університету «Львівська політехніка», Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя, Донбаської Національної Академії будівництва та архітектури, Дніпропетровського національного університету, Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Житомирського державного університету ім. І.Я.Франка, Інституту суспільних досліджень

(Дніпропетровськ), Донецького національного університету, Херсонського художнього музею та, відповідно, Херсонського державного університету.

Конференція працювала у форматі секційних засідань. Це дало можливість заслухати доповіді та провести дискусійне обговорення проблемних питань, що зацікавили учасників та гостей конференції. Всього працювало п'ять секцій:

1. Проблеми археології та давньої історії (голова секції – к.і.н., доц. Билкова В.П., співголова – к.і.н., ст. викл. Литовченко О.В.)

2. Регіоналістика: проблеми історії півдня України (голова секції – к.і.н., доц. Цибуленко Л.О., співголова – к.і.н., доц. Павленко В.Я.)

3. Актуальні проблеми всесвітньої історії (голова секції – к.і.н., доц. Андреева С.С., співголова – к.і.н., доц. Батенко Г.В.)

4. Історіографія та джерелознавство (голова секції – к.і.н., доц. Андреев В.М., співголова – к.і.н., викл. Чермошенцева Н.М.)

5. Проблеми історії України (голова секції – к.і.н., доц. Кучеренко А.А., співголова – к.і.н., доц. Коник О.О.)

Під час пленарного та секційних засідань висвітлювалися питання, пов'язані зі станом та проблемами розвитку історичної науки на сучасному етапі її становлення. Відзначено, що важливе місце в сучасних історичних дослідженнях займають питання історіографічного та джерелознавчого спрямування. Традиційно зацікавлення серед учасників викликали проблеми археологічних досліджень та питання, пов'язані з охороною пам'яток історії та культури. Не втрачають своєї актуальності регіональні історичні студії. Під час конференції було обговорено і багато наукових питань з історії та культури Півдня України. Також можна відзначити значний інтерес учасників конференції до новітньої історії України: більшість обговорених тем було присвячено подіям другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Обмінюватись думками та досвідом молоді науковці мали можливість і в неофіційній обстановці. Для учасників та гостей конференції було організовано культурно-екскурсійну програму, зокрема, відвідування Херсонського краєзнавчого музею.

За результатами роботи III та IV конференцій, що проводилися кафедрою всесвітньої історії та історіографії й кафедрою історії України та методики викладання, підготовлено та видано збірку доповідей, що пролунали на конференцій – «Матеріали III та IV Міжнародної конференції молодих науковців "Історична наука на початку ХХІ століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи»». Статті учасників III Міжнародної конференції «Історична наука на початку ХХІ століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи» представлені роботами таких авторів: Дюкарев В., Якубенко А., Заворотна Г., Сергеева М., Зайцева И., Беседіна Я., Іваницька Я., Алехин В., Сухіна О., Венцова М., Тюхтина А., Титенко П., Конорева О., Татаринцева В., Сандурська О., Скоробогата І., Фоменко Н., Федорченко О., Мамієнко О., Єлігулашвілі М., Верещак Ю., Черкашина Н., Свенцицька Б., Петров С., Лушан Т., Кочерга Л., Яцко Б., Щендригин А.

Матеріали IV Міжнародної конференції містять результати наукових студій наступних учасників конференції: Венцова М., Фиросова Л., Дюкарев В., Ступніков Д., Майборода П., Ляшенко Т., Литовченко Е., Кузнецов В., Заряна Д., Овчаренко Д., Панкєєв О., Ликова В., Аванєсян Д., Пашненко О., Назарова Є., Черкашина Н., Петров С., Островерх А., Бессонова М., Стріонова І., Полозова Є., Беззубенко А., Гринченко О., Гаєцкий В., Колотушкин А., Гоштанар І., Стародубцева І., Приведення А., Гуцалюк І., Олененко А., Чанцов І., Крилова А., Карнаух А., Давиденко Ю., Долгоновська Л., Коваленко Л., Бобровський А., Власова Н., Селіщева Є., Токарська Н., Стуканова Ю., Сергєєва М., Ситняківська С., Гусарчук Н., Примович А., Болібрух Л., Ляска В.

З метою подальшого поглиблення історичних досліджень студентів та молодих вчених на конференції було відзначено необхідність продовження традиції проведення міжнародної конференції молодих вчених на базі Херсонського державного університету та зміцнення наукових контактів між молодими науковцями навчальних закладів та академічних установ шляхом проведення та участі у конференціях, семінарах та інших науково-дослідницьких заходах.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Андрєєв Віталій – к.і.н., доцент, завідувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Андрєєва Світлана – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Білоножко Сергій – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Галіченко Максим – викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету.

Герінбург Ольга – викладач кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету.

Головко Юлія – докторантка Запорізького національного університету

Давиденко Юрій – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Долгоновська Людмила – магістрантка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Єременко Микола – голова постійної комісії Чернігівської районної ради з питань охорони здоров'я, освіти та культури.

Захарова Наталя – аспірант кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету.

Капарулін Юрій – аспірант кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Коник Олександр – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету, докторант Дніпропетровського національного університету.

Коник Юлія – заступник начальника відділу забезпечення збереженості документів, обліку та довідкового апарату Державного архіву Херсонської області.

Константинова Вікторія – к.і.н., доцент кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Куценко Юлія – викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Лиман Ігор – д.і.н., професор, проректор з міжнародних зв'язків, завідувач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету.

Михайленко Галина – викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Мицик Лариса – к.і.н., доцент, декан історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Місюра Валентина – аспірантка кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Омельченко Андрій – к.і.н., ст. викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Павленко Віктор – к.і.н., доцент кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Поліщук Ірина – кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету.

Сапельняк Тетяна – к.і.н., доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету.

Федорченко Олег – аспірант кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету.

Цибуленко Геннадій – к.і.н., доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ.

Цибуленко Лариса – к.і.н., доцент, завідувач кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Чермошенцева Наталя – к.і.н., старший викладач кафедри всесвітньої історії та історіографії Херсонського державного університету.

Шахрай Тетяна – молодший науковий співробітник відділу виховних систем у педагогічній освіті Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України, м. Київ.

Шевченко Лілія – аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Шимкевич Катерина – здобувач на кафедрі всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету.

Ярцев Сергій – к.і.н., головний хранитель фондів археологічного музею-лабораторії Тульського державного педагогічного університету ім. Л.М.Толстого, заступник начальника Белінської експедиції ТДПУ ім. Л.М.Толстого (Східний Крим)

Наукове видання

Збірник наукових праць

“Південний архів”

Історичні науки

Випуск XXX

Макет підготував Капарулін Ю.В.

Технічний редактор – Михайленко Г.М.

Підписано до друку 30.11.2009

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Times. Умовн. друк. 13,14 арк. Наклад 300.

Друк здійснено з готового оригінал-макета у Видавництві ХДУ.
Свідоцтво серія ХС №33 від 14 березня 2004 р.
Видано Управлінням у справах преси та інформації облдержадміністрації.
73000, Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 4. Тел.: (0552) 32-67-95.

